

ACTA
UNIVERSITATIS
LODZIENSIS

XVIa. 4545

Wiesław Puś

Przemysł Królestwa Polskiego
w latach 1870–1914
Problemy struktury i koncentracji

1984

REDAKCJA NACZELNĄ,
WYDAWNICTW UNIwersYTETU ŁÓDZKIEGO
Bohdan Baranowski (redaktor naczelny)
Krystyna Urbanowicz, Andrzej Banasiak
Tadeusz Jaskuła

REDAKCJA WYDAWNICTW
"FOLIA HISTORICA"
Zbigniew Stankiewicz, Julian Janczak

RECENZENT

Jan Fijałek

BIBLIOTEKA INSTYTUTU HISTORYCZNEGO
Uniwersytetu Warszawskiego

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁ

Wiesław Czapski

Rozprawa habilitacyjna wykonana w Zakładzie
Historii Polski Nowożytnej Uniwersytetu Łódzkiego

Powielono z maszynopisu autora

U n i w e r s y t e t ł ó d z k i

1984

Wydanie I. Nakład 100+60 egz. Ark. wyd. 17,9.
Ark. druk. 22,875. Papier kl. V, 70 g, 70x100.
Zam. 157/1213/84

Druk wykonano w Pracowni Poligraficznej
Uniwersytetu Łódzkiego

ISBN-83-7016-018-2

Wpisano do
biblioteczki

Dotyczy Włosa Nr 66957 - B

907 - 3 - 1986

150

WSTĘP

1. Cel i zakres pracy

Presentowana praca stanowi próbę analizy przeobrażeń strukturalnych w przemyśle Królestwa Polskiego, w okresie przejścia od kapitalizmu wolnokonkurencyjnego do początkowego stadium kapitalizmu monopolistycznego. Analiza zmian strukturalnych obejmuje zagadnienia rozmieszczenia przestrzennego, struktury gałęziowo-branżowej, koncentrację produkcji i zatrudnienia oraz przemian form prawno-własnościowych przedsiębiorstw, związane z procesem centralizacji kapitału.

Przedmiotem analizy badawczej był cały przemysł Królestwa Polskiego podzielony na 12 gałęzi (wydobywczy, hutniczy, metalowo-maszynowy, chemiczny, mineralny, drzewny, papierniczo-poliograficzny, włókienniczy, konfekcyjny, skórzaný, spożywczy i inne). Celem badań międzygałęziowych i międzybranżowych było ukazanie roli poszczególnych gałęzi i branż w procesie industrializacji Królestwa Polskiego.

Terytorialnie praca obejmuje obszar Królestwa Polskiego z uwzględnieniem rozwoju przemysłu w okręgach i głównych ośrodkach przemysłowych.

Analiza regionalna przemian strukturalnych dała możliwość określenia roli poszczególnych okręgów w procesie industrializacji. Badania te pozwoliły także na podjęcie próby typologii procesu uprzemysłowienia w Królestwie Polskim.

Rozwój przemysłu w całości, oraz poszczególnych jego gałęzi, starano się ukazać na tle porównawczym przede wszystkim w stosunku do Rosji oraz ziem polskich w skali trójzaborowej, jak również częściowo w odniesieniu do innych krajów Europy

Środkowej (Czechy, Węgry), a także uprzemysłowionych krajów Europy Zachodniej.

Zakres chronologiczny pracy obejmuje lata 1870-1914. Data początkowa wiąże się z ogólnymi zmianami społeczno-gospodarczymi, które nastąpiły po uwłaszczeniu chłopów (rozwoj rynku wewnętrznego, wzrost liczby wolnych rąk do pracy). Ponadto lata siedemdziesiąte XIX w. były ostatnim etapem wczesnokapitalistycznej industrializacji, zakończonym zwycięstwem produkcji fabrycznej. Natomiast cezura końcowa - wybuch I wojny światowej - zamyka w miarę jednolity okres rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim, tworząc nowe - diametralnie inne - warunki społeczno-ekonomiczne i polityczne.

2. Przegląd literatury

Literatura obejmująca dzieje przemysłu w Królestwie Polskim, w okresie do 1914 r., jest bardzo bogata. Pierwsze pozycje o charakterze studiów historyczno-ekonomicznych ukazały się w końcu XIX i na początku XX w. Spośród wielu ówczesnych pozycji na szczególną uwagę zasługują prace I. Janżułła, R. Luksemburg, S. Koszutskiego, L. Janowicza, M. Lewego, H. Radziszewskiego, E. Rosego, S. Kempnera, Z. Daszyńskiej-Golińskiej¹. Powyższe prace wniosły wiele cennego materiału faktycznego do dziejów przemysłu w Królestwie Polskim. Ponadto, niektórzy spośród wymienionych autorów (Z. Daszyńska-Golińska, S. Koszutski) podjęli cenne próby porównawczej analizy rozwoju przemysłu na ziemiach polskich w skali trójzaborowej.

Kluczowymi problemami, które stały się przedmiotem często dość ostрых polemik w cytowanej literaturze, były zagadnienia roli rynku rosyjskiego (I. Janżułł, R. Luksemburg), rynku wewnętrznego (L. Janowicz), polityki gospodarczej państwa rosyjskiego (M. Lewy) oraz kapitałów zagranicznych (S. Koszutski).

Wśród ówczesnych pozycji, po części, charakter źródłowy

posiadają opracowania statystyków i ekonomistów, obejmujące problemy rozwoju przemysłu i rzemiosła oraz handlu zagranicznego².

Wiele cennego materiału, jak również interesujące poglądy na proces rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim, wniosły prace monograficzne sprzed I wojny światowej, a także z okresu międzywojennego, dotyczące niektórych gałęzi produkcji przemysłowej. Były to opracowania K. Srokowskiego i J. Hofmana na temat przemysłu węglowego³. Prace obejmujące dzieje przemysłu hutniczego H. Gliwica, J. Hofmana, M. Orłowskiego i A. Dzika⁴. Interesującymi opracowaniami obejmującymi swoim zasięgiem całe ziemie polskie w skali trójzaborowej, jak również wszystkie dziedziny życia gospodarczego, w tym głównie gałęzie przemysłu, były materiały polskich ekonomistów i działaczy gospodarczych, powstałe w czasie I wojny światowej i opublikowane w 1919 r.⁵

Badania nad historią przemysłu w Królestwie Polskim oraz na obszarze pozostałych ziem polskich, na szeroką skalę rozwinęły się po II wojnie światowej. Oparte na założeniach metodologicznych materializmu historycznego (oraz w związku z możliwością wykorzystania bogatych zasobów archiwów fabrycznych, jak i władz administracyjnych) badania te początkowo skupiły się nad genezą i rozwojem przemysłu w głównych okręgach i ośrodkach, w pierwszej fazie kapitalistycznej industrializacji do lat siedemdziesiątych XIX w.⁶

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. rozpoczęto badania nad przewrotem przemysłowym w przemyśle Królestwa Polskiego, zakończone cenną pracą J. Łukasiewicza⁷. Ukazały się także pierwsze prace obrazujące warunki i rozwój przemysłu w okresie kapitalizmu wolnokonkurencyjnego i początkach procesu monopolizacji. Do szczególnie ważnych w tym zakresie należą pozycje W. Kuli oraz J. Pietrzak-Pawłowskiej, Z. Pustuły, J. Jarosa, A. Jezierskiego i J. Pazdura⁸.

Ważnym etapem w badaniach nad dziejami przemysłu na ziemiach polskich są prace zespołowe, prowadzone w ramach działającej od 1965 r. przy Komitecie Nauk Historycznych PAM

Komisji Historii Przemysłu⁹. Badania zespołowe historyków z różnych ośrodków naukowych, prowadzone w sekcjach gałęziowych, skupiają się głównie na zagadnieniach metodologicznych, problemach struktury, koncentracji i tempa rozwoju przemysłu. Efektem dotychczasowych prac są trzy tomy studiów. W pierwszym, opublikowanym w 1967 r., zajęto się problematyką badań nad historią zakładów przemysłowych. Cennym osiągnięciem tych badań było wypracowanie wspólnych założeń metodyczno-metodologicznych oraz typologia zakładów i przedsiębiorstw w różnych gałęziach przemysłu¹⁰.

W drugim tomie, poświęconym rozwojowi przemysłu na ziemiach polskich w skali trójzaborowej w XIX i XX w., w odniesieniu do okresu sprzed 1918 r. skupiono się na problematyce przewrotu przemysłowego (I. Pietrzak-Pawłowska), w zależności od gałęzi przemysłu, na dynamice rozwoju (górnictwo i hutnictwo W. Długoborski), strukturze wielkościowej i prawno-własnościowej oraz koncentracji produkcji (włókiennictwo - G. Misalowa i zespół, przemysł spożywczy - S. Wykrętowicz). Ważnym, z punktu widzenia metod badawczych, był artykuł I. Ichnatowicza i J. Łukasiewicza poświęcony ocenie źródeł statystycznych, dotyczących przemysłu na ziemiach polskich, w okresie do 1914 r. Istotnym walorem omawianego tomu była ujęcie trójzaborowe rozwoju poszczególnych gałęzi przemysłu, a także próby porównań w skali międzynarodowej¹¹.

Trzecia z publikacji przygotowanych przez Komisję Historii Przemysłu obejmowała problematykę szerszą aniżeli dwa pierwsze tomy. Znalazły się tam zagadnienia przemian technicznych, ekonomicznych, społecznych, cywilizacyjnych, które starano się ukazywać na tle porównawczym (w miarę szerokim), w skali europejskiej. Do szczególnie cennych opracowań w tym tomie należą rozprawy metodologiczne poświęcone rewolucji przemysłowej (W. Rusiński), ekonomicznym aspektom industrializacji (P. Cruzet), zagadnieniom typologii procesu industrializacji w Europie Środkowej (I. Pietrzak-Pawłowska) oraz nowe propozycje metodyczne, dotyczące możliwości badań skali opóźnienia poszczególnych krajów europejskich w procesie upowszechniania energetyki parowej (J. Purá)¹².

Obok wyżej scharakteryzowanych prac zespołowych, w literaturze historycznej ukazało się wiele cennych prac, poświęconych rozwojowi różnych gałęzi przemysłu, albo poszczególnych okręgów i ośrodków przemysłowych. Do pierwszej grupy należy zaliczyć znakomitą syntezę dziejów cukrownictwa, opracowaną przez Cz. Łuczaka, M. Eckerta i S. Wykrętowicza¹³. Praca ta obejmuje historię cukrownictwa na ziemiach polskich od początku XIX w. do czasów nam współczesnych.

W ośrodku łódzkim opracowano dzieje włókiennictwa w latach 1870-1918 w Królestwie Polskim, uwzględniając problemy struktury, koncentracji i dynamiki rozwoju, jak również początki procesu monopolizacji tej gałęzi przemysłu¹⁴.

W drugiej grupie prac należy wymienić pracę z zakresu geografii gospodarczej S. Misztala, poświęconą warszawskiemu okręgowi przemysłowemu. Ponadto monografię I. Ichnatowicza obejmującą dzieje przemysłu łódzkiego w latach 1860-1900, jak również bardzo rzetelną, analityczną rozprawę W. Prussa, dotyczącą rozwoju przemysłu Warszawy w latach 1864-1914¹⁵. W tej ostatniej pracy autor przedstawił zmiany w strukturze przestrzennej, wielkościowej, gałęziowo-branżowej oraz tempo rozwoju przemysłu warszawskiego.

Wśród prac obejmujących całość dziejów przemysłu w Polsce, ze względu na opracowywany temat, należy zwrócić uwagę na syntezę A. Jezierskiego i S.M. Zawadzkiego, poświęconą historii przemysłu od połowy XVIII w. do 1963 r.¹⁶ Praca ta, będąca obszernym w sensie chronologicznym kompendium wiedzy na temat rozwoju przemysłu, ukazuje jedynie ogólne tendencje rozwoju industrializacji w Królestwie Polskim, w interesującym nas okresie.

Inną ważną pozycją jest praca S. Misztala poświęcona przemianom w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w okresie ponad stuletnim¹⁷. Monografia ta jest bardzo interesująca z metodologicznego punktu widzenia, bowiem autor (geograf) stosuje wiele metod analitycznych, które mogą być wykorzystane także w badaniach historycznych. Jednak mimo niewątpliwych walorów, praca ta zawiera - naszym zdaniem - pewne błędy metodyczne. Autor bowiem traktuje zasięg teryto-

rialny okręgów przemysłowych retrospektywnie, wychodząc od współczesności wstecz do połowy XIX w. Tymczasem, jak wiadomo, poszczególne okręgi formowały się przez wiele lat, a w związku z tym ich granice ulegały zmianom (np. warszawski, łódzki, sosnowiecko-częstochowski). Ponadto okres 1870-1913, w Królestwie Polskim ze względu na zakres chronologiczny pracy, obejmujący lata 1860-1965, został potraktowany raczej pobieżnie.

Spośród wyżej omówionych prac, jedynie w odniesieniu do włókiennictwa i częściowo przemysłu hutniczo-metalowego można stwierdzić, iż problemy przeobrażeń strukturalnych, procesów koncentracji produkcji i centralizacji kapitału zostały w tych gałęziach w miarę wyczerpująco opracowane¹⁸.

Ponadto, w niniejszej pracy wykorzystano literaturę obejmującą dzieje przemysłu na pozostałych ziemiach polskich. Były to głównie prace dotyczące rozwoju przemysłu na Śląsku, w Wielkopolsce, Galicji oraz na Białostocczyźnie¹⁹.

Wiele cennego materiału do badań nad historią przemysłu, w interesującym nas okresie, wnoszą prace z zakresu historii społecznej. Należy tutaj wymienić przede wszystkim pozycje obejmujące dzieje klasy robotniczej i burżuazji. Wśród wielu opracowań na szczególne podkreślenie zasługuje synteza wydana pod redakcją S. Kalabińskiego²⁰. Ponadto bardzo interesujące, w wielu wypadkach inspirujące, są publikacje E. Kaczyńskiej²¹, prace A. Żarnowskiej, R. Kołodziejczyka i I. Inatowicza²².

Wykorzystano także, w miarę możliwości, literaturę obcą, w celu przeprowadzenia analiz porównawczych. Przede wszystkim dużo materiału wniosły prace historyków radzieckich - P. I. Ljaszczenki, W. I. Bowykina, I. F. Gindina, A. Chromowa, S. G. Strumilina, L. J. Szapielewa i L. Mendelzona²³.

Natomiast porównania rozwoju przemysłu Królestwa Polskiego w stosunku do Czech i Węgier, możliwe były dzięki wykorzystaniu interesujących prac historyków czeskich, głównie J. Purdy, jak również węgierskich, przede wszystkim L. Kutusa oraz I. T. Berenda i Gy. Rankiego²⁴.

Korzystano również z wielu prac historyków zachodnioeuropejskich i amerykańskich. Były to pozycje obejmujące głównie problemy rewolucji przemysłowej, procesu industrializacji, wzrostu gospodarczego oraz rozwoju kapitalizmu w Europie Zachodniej²⁵.

3. Źródła i metody

Analiza statystyczna problemów struktury i koncentracji przemysłu została oparta na skorowidzach, spisach i wykazach zakładów przemysłowych. Były to wydawnictwa P.A. Orłowa, W.E. Warzara, L. Jeziorańskiego, A.R. Sroki, D.P. Kandaurowa oraz publikowane przez Departament Górnictwa w Ministerstwie Przemysłu i Handlu "Zbiory wiadomości statystycznych o przemyśle górniczo-hutniczym w Rosji"²⁶.

Ponadto wykorzystano inne materiały statystyczne i sprawozdawcze, a mianowicie: bilanse spółek akcyjnych, sprawozdania organizacji gospodarczych i firm przemysłowych, czasopisma gospodarcze i techniczne - głównie - "Ekonomistę", "Przegląd Techniczny" i "Przegląd Górniczo-Hutniczy", jak również "Roczniki Statystyczne Królestwa Polskiego", "Statystičeskie Jeżegodniki", publikowane sprawozdania Inspekcji Fabrycznej - "Swod otczstow fabrioznych inspektorow" i inne.

W niniejszej pracy w dość szerokim zakresie korzystano ze źródeł archiwalnych. I tak w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie przeprowadzono kwerendę w zespołach: Warszawskiego Komitetu Przemysłowego i Kancelarii Generała Gubernatora Warszawskiego; w Woj. Archiwum Państwowym w Warszawie penetrowano zespoły: Starszego Inspektora Fabrycznego Gub. Warszawskiej i Warszawski Gubernialny Zarząd Akcyzy.

Z kolei w Woj. Archiwum Państwowym w Łodzi korzystano z akt: Rządu Gub. Piotrkowskiego, Starszego Inspektora Fabrycznego Gub. Piotrkowskiej, Piotrkowskiej Izby Skarbowej, Giełdy Pieniężnej w Łodzi i Kalisko-Piotrkowskiego Urzędu Akcyzy.

W Woj. Archiwum Państwowym w Kielcach kwerendą objęto zespoły: Rządu Gub. Kieleckiego, Kancelarii Gub. Kieleckiego, Starszego Inspektora Fabrycznego Gub. Kieleckiej oraz szczerkowe akta Zakładów Ostrowieckich, Starachowickich i przedsiębiorstwa w Sielpi.

Wiele cennych materiałów zebrano w Woj. Archiwum Państwowym w Radomiu. Korzystano tam z zespołów: Rządu Gub. Radomskiego, Kancelarii Gub. Radomskiego, Radomskiego Gubernialnego Urzędu do spraw Fabrycznych i Górniczych oraz akt Okręgowego Inżyniera Radomskiego Górniczego Okręgu.

Wymienione wyżej materiały archiwalne wniosły wiele cennych informacji jednostkowych, umożliwiających korektę i uzupełnienie oficjalnych statystyk. Ponadto materiały odnoszące się do większych jednostek terytorialnych (powiat, gubernia) służyły badaniom porównawczym. Na podstawie źródeł archiwalnych (Izba Skarbowa) możliwe były także badania nad rentownością poszczególnych gałęzi przemysłu.

W prezentowanej pracy, w związku z analizą problemów struktury i koncentracji przemysłu, w szerokim zakresie stosowano w badaniach metody statystyczne. Ważną zasadą przyjętą w pracy było wykorzystanie do opracowania zagadnień struktury przestrzennej, gałęziowo-branżowej i wielkościowej, tych samych materiałów statystycznych. W ten sposób osiągnięto znaczną wiarygodność w badaniach porównawczych międzygałęziowych oraz międzyregionalnych.

W badaniach nad strukturą przestrzenną przemysłu, obok szczegółowej analizy statystycznej obejmującej liczbę zakładów, wartość produkcji, liczbę zatrudnionych oraz moc energetyczną w KM, posługiwano się miernikiem syntetycznym, tzn. wskaźnikiem uprzemysłowienia (liczba robotników na 1 tys. mieszkańców).

Przy analizie struktury wielkościowej i koncentracji wyróżniono 7 grup wielkości zakładów (do 20 robotników, 21-50, 51-100, 101-200, 201-500, 501-1000 i ponad 1000 zatrudnionych), odrzucając zakłady zatrudniające poniżej 5 robotni-

ków²⁷. Koncentrację poszczególnych gałęzi przemysłu przedstawiono za pomocą tzw. miary koncentracji²⁸.

W badaniach rozwoju przemysłu Królestwa Polskiego w stosunku do innych krajów europejskich, stosowano różne metody porównawcze. Najczęściej wskaźniki wielkości produkcji na 1 mieszkańca, wskaźniki tempa przyrostu produkcji lub zatrudnienia oraz w stosunku do przemysłu Rosji wskaźniki udziału Królestwa Polskiego w produkcji globalnej. W badaniach porównawczych nad postępem w mechanizacji produkcji przemysłowej zastosowano zaproponowany przez historyka czeskiego Jaroslawa Purša tzw. asynchroniczny wskaźnik opóźnienia²⁹.

4. Warunki rozwoju przemysłu

Warunki i czynniki rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim były wielokrotnie analizowane w dotychczasowej literaturze ekonomicznej i historycznej³⁰. W związku z tym ograniczymy się jedynie do przypomnienia najważniejszych problemów z tego zakresu.

Niewątpliwie rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego, a w tym stosunkowo dynamiczny wzrost produkcji przemysłowej w latach 1870-1914, był następstwem zmian, jakie zachodziły w strukturze społeczno-gospodarczej kraju po uwłaszczeniu chłopów.

Rozwój kapitalizmu na wsi doprowadził do znacznego wzrostu wolnych rąk do pracy i rozszerzenia rynku wewnętrznego, który w okresie do lat osiemdziesiątych XIX w. stał się jednym z głównych czynników rozwoju przemysłu³¹. W następnych latach, w związku z przejściem Rosji od 1877 r. do nowej, protekcyjnej wobec własnego przemysłu polityki celnej, wzrasta znaczenie rynku rosyjskiego. Rynek ten w latach 1890-1913 stał się głównym odbiorcą produktów przemysłowych Królestwa Polskiego. Ogółem lokowano tam od 90 do 60% globalnej produkcji, głównie wyrobów przemysłu włókienniczego i żelaznego³².

Obok protekcyjnej polityki celnej państwa rosyjskiego, poważny wpływ na rozwój niektórych gałęzi przemysłu miały bezpośrednie zamówienia rządowe. Ich rola była szczególnie widoczna w przemyśle hutniczym, w okresie rozbudowy kolejnictwa, jak również w przemyśle metalowym w ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej. W mniejszym stopniu dotyczyło to włókiennictwa³³.

Protekcyjna polityka celna państwa rosyjskiego nie zawsze była korzystna dla przemysłu Królestwa Polskiego. Szczególnie wzrost opłat celnych na surowce włókiennicze (bawełna) w połączeniu z tzw. różniczkowymi taryfami przewozowymi na terenie Cesarstwa, godziły w interesy przemysłu tekstylnego okręgu łódzkiego. Jak wiadomo doprowadziło to w latach osiemdziesiątych XIX w. do znanej rywalizacji przemysłowców okręgów rosyjskich z łódzkimi, zwanej "wojną Łodzi z Moskwą". Problem wzrostu ceł na surowce oraz maszyny był szczególnie dotkliwy dla włókiennictwa Królestwa Polskiego po podpisaniu w 1904 r. nowego traktatu handlowego Rosji z Niemcami³⁴.

Przemysł Królestwa Polskiego, poza włókiennictwem oraz przemysem hutniczym, znajdował się w dobrej sytuacji surowcowej. Włókiennictwo, jak już wspomniano, importowało bawełnę z zagranicy, a następnie w związku z polityką celną władz rosyjskich także z Rosji. Bawełna rosyjska była gorsza jakościowo, ponadto przywóz z zagranicy coraz droższy, w związku z tym na początku XX w. przemysł Królestwa Polskiego coraz silniej odczuwał konkurencję okręgów rosyjskich³⁵.

Z kolei przemysł hutniczy Królestwa, importując rudę krzyworoską oraz koks z Górnego Śląska, na początku XX w. znalazł się w trudniejszej sytuacji aniżeli hutnictwo rosyjskie, posiadające lepsze warunki surowcowe i paliwowe. Stąd też w przemyśle żelaznym Królestwa Polskiego zachodziła stopniowa zmiana w kierunku produkcji wyrobów gotowych³⁶.

Ważnym czynnikiem dynamizującym rozwój przemysłu były przeobrażenia techniczno-technologiczne. W Królestwie Polskim w okresie do połowy lat osiemdziesiątych XIX w. dokonał się przewrót techniczny w większości gałęzi produkcji.

W przemyśle hutniczym zasadnicze zmiany techniczne zakończyły się na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. Na początku XX w., w związku z upowszechnieniem się silników spalinyowych i elektrycznych, mechanizacja wkroczyła także w sferę drobnej produkcji przemysłowej³⁷.

Wraz z przewrotem technicznym w przemyśle, dokonywał się zasadniczy przewrót w transporcie. Dla przemysłu Królestwa Polskiego wielkie znaczenie miało połączenie liniami kolejowymi głównych ośrodków miejskich i przemysłowych, jak również połączenie z Rosją i krajami sąsiednimi. Jak wiadomo już w 1848 r. Warszawa uzyskała połączenie z Zagłębiem Dąbrowskim, od 1859 r. z Górnym Śląskiem. W 1866 r. zbudowana została linia Fabryczno-Lódzka łącząca największy ośrodek przemysłowy Królestwa z Warszawą i rynkami rosyjskimi. W okresie do 1903 r. zbudowano następujące linie kolejowe: Warszawsko-Petersburską, Warszawsko-Terespolską, Moskiewsko-Brzeską, Nadwiślańską, Dąbrowsko-Dęblińską i Warszawsko-Kaliską. Ogółem do 1913 r. w Królestwie wybudowano 3392 km torów kolejowych, co w przeliczeniu na 100 km² powierzchni dawało jedynie 2,7 km. Dla porównania warto podać, że w Wielkopolsce wskaźnik ten wynosił 12,1 km, na Pomorzu Gdańskim 8,9 km, na Górnym Śląsku 11,85 km. W Rosji na 100 km² w 1913 r. przypadało 1,2 km linii kolejowych, w Anglii 12,0 km, w Niemczech 11,8 km, we Francji 9,5 km³⁸.

Istotnym czynnikiem wpływającym na rozwój przemysłu był system kredytowy. W latach 1870-1913 w Królestwie Polskim powstało 8 banków akcyjnych (do największych należały: Bank Handlowy w Warszawie - 1870 r., Warszawski Bank Dyskontowy - 1871 r., Bank Handlowy w Łodzi - 1872 r.). Stały się one ważnymi instytucjami kredytowymi dla przemysłu. Poprzez powiązania z kapitałem zagranicznym, a także bankami zagranicznymi, instytucje te posiadały poważny wpływ na rozbudowę przemysłu Królestwa Polskiego³⁹.

Poza wyżej zasygnalizowanymi czynnikami i warunkami rozwoju przemysłu należy zwrócić uwagę na bardzo istotny problem, jakim był wpływ światowych cykli koniunkturalnych na

rozwój gospodarczy poszczególnych krajów. Rosja, a z nią Królestwo Polskie już od połowy XIX w. odczuwały wpływ cyklicznych wahań koniunktury gospodarczej na świecie.

Regularny udział państwa rosyjskiego w zmianach faz światowych cykli gospodarczych rozpoczął się dopiero w okresie wzmoczonej industrializacji od początku lat siedemdziesiątych XIX w. W tym okresie dodatkową formą więzi ekonomicznej Rosji z kapitalizmem Europy Zachodniej był import kapitału zagranicznego. W związku z tym w latach 1870-1913 wszelkie wahania w gospodarce światowej odbijały się także na rozwoju ekonomicznym państwa rosyjskiego. Na przemysł Rosji oraz Królestwa Polskiego szczególnie silnie oddziaływały światowe kryzysy gospodarcze z lat 1872-1876, 1882-1886, 1890-1893, 1899-1903, 1908-1909, 1911-1913 oraz depresja gospodarcza wywołana wojną rosyjsko-japońską z lat 1904-1905⁴⁰.

Niniejsza praca powstała w Zakładzie Historii Polski Nowożytnej Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego. Autor pragnie złożyć podziękowanie przede wszystkim prof. dr. habil. Józefowi Śmiałowskiemu za wiele cennych uwag przekazanych w czasie formułowania tematu oraz w trakcie pisania pracy. Podziękowania składam także Kolegom z Zespołu Historii Przemysłu UŁ.

Przypisy

1 J. J a n ą ł 2, Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim, Petersburg 1887; R. L u k s e m b u r g , Rozwój przemysłu w Polsce, Warszawa 1957; S. K o s z u t s k i, Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim, Warszawa 1901; t e n ą e, Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870-1900), Warszawa 1905; t e n ą e, Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia, Warszawa 1905; t e n ą e, Geografia gospodarcza Polski, Warszawa 1918; L. J a n o w i o z , Zarys rozwoju przemysłu w Polsce, Warszawa 1907; M. L e w y, Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego, cz. I i II, Warszawa 1915-1921; H. R a d z i s z e w s k i , Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim, [w:] Nasze sprawy, t. 2, Warszawa 1900; B. R o s e, Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną, Poznań 1918; S.A. K e m p n e r, Dzieje gospodarcze Polski porozbiorowej (w zarysie), t. I, II, Warszawa 1920-1922; Z. D a s z y ń s k a - G o l i ń s k a , Rozwój i samodzielność gospodarcza ziem polskich, Warszawa-Kraków 1915.

2 D. B o c i a r s k i , Rys statystyczny przemysłu Królestwa Polskiego, "Biblioteka Warszawska" 1873, t. II; W. Z a ą ę s k i , Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego, Warszawa 1976; t e n ą e , Królestwo Polskie pod względem statystycznym, cz. I-II, Warszawa 1900; J. B e n z e m e r, Zarys przemysłu w kraju naszym, Warszawa 1886; J. P o z n a ń s k i, Proizwoditielnyje siły Carstwa Polskogo, Peterburg 1879; H. T e n n e n b a u m, Bilans handlowy Królestwa Polskiego, Warszawa 1916; Z. P i e t k i e w i o z , Stan przemysłu w Królestwie Polskim, Warszawa 1912.

- ³ K. S r o k o w s k i, przemysł węglowy w Królestwie Polskim, [w:] Pamiętnik I Zjazdu Górników Polskich w Krakowie w 1906 r., Lwów 1907; K. S r o k o w s k i, J. H o f m a n, Przemysł węglowy w Królestwie Polskim, "Przegląd Górniczo-Hutniczy" 1910.
- ⁴ H. G l i w i o, Żelieznaja promysliennost' Rossii, Petersburg 1911; J. H o f m a n, Przemysł żelazny w Królestwie Polskim, Dąbrowa Górnicza 1915; M. O r ł o w s k i, Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do r. 1914, Warszawa 1931; A. D z i k, Hutnictwo żelazne w Polsce, Warszawa 1931; N. G ą s i o r o w s k a, Przemysł metalowy polski w rozwoju dziejowym, Warszawa 1929.
- ⁵ Prace polskiej narady ekonomicznej w Petersburgu, t. 1-3, Warszawa 1919.
- ⁶ N. G ą s i o r o w s k a - G r a b o w s k a, Założenia metodologiczne badań nad początkami dziejów przemysłu kapitalistycznego i klasy robotniczej na terenie Łódzkiego okręgu w latach 1820-1865, "Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych" 1955, t. V; G. M i s s a l o w a, Stan i problematyka badań w zakresie kształtowania się układu kapitalistycznego oraz klasy robotniczej w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego, "Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych" 1955, t. V; t a ż, Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815-1870, t. I - Przemysł, Łódź 1964; W. K u l a, Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim 1831-1865, "Kwartalnik Historyczny" 1956, t. LXIII, nr 4-5; T. Ł e p k o w s k i, Przemysł warszawski u progu epoki kapitalistycznej, Warszawa 1960; S. K o w a l s k a, J. J e d l i o k i, A. J e s i e r s k i, Ekonomia górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1831-1986, Warszawa 1958; J. P a s d u r, Górnictwo i hutnictwo Zagłębia Staropolskiego w połowie XIX w., "Kwartalnik Historyczny" 1956, nr 4-5; M. R a d w a n, Wielkopiecow-

niotwo w Zagłębiu Staropolskim w połowie XIX w., Katowice 1954.

- 7 G. M i s s a l o w a, Przewrót przemysłowy w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego, [w:] Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie, Warszawa 1958; J. Ł u k a s i e w i c z, Przewrót techniczny w cukrownictwie i młynarstwie Królestwa Polskiego, tamże; t e n ż e, Przewrót przemysłowy w przetwórstwie płodów rolnych Królestwa Polskiego, Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego, t. 8, Warszawa 1966; t e n ż e, Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852-1886, Warszawa 1963.
- 8 W. K u l a, Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce. Warszawa 1955; I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900-1905, Warszawa 1955; Z. P u s t u ł a, Monopoli w metalurgicznej przemyślności Carstwa Polskiego i ich udział w "Prodometie", "Istoriczeskije Zapiski" 1958, t. 62; t e n ż e, Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882-1900), Warszawa 1968; J. J a r o s, Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnosiąskim do 1914 roku, Wrocław 1965; Ekonomia górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840-1910, opr. A. J e z i e r s k i i inni, Warszawa 1961; Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich, red. J. Pazdur, t. II, Katowice 1961; A. J e z i e r s k i, Handel zagraniczny Królestwa Polskiego 1815-1914, Warszawa 1967.
- 9 Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX wieku. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1967, s. 8.
- 10 Tamże, s. 9-111, zob. artykuły: I. Pietrzak-Pawłowskiej, A. Jezierskiego, W. Długoborskiego, Z. Pustuły, G. Missalowej, S. Wykrętowicza.

- 11 Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a , Wrocław 1970, s. 17-329.
- 12 Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a , Wrocław 1977, s. 15-91.
- 13 Dzieje cukrownictwa w Polsce, red. Cz. Ł u c z a k , Poznań 1981.
- 14 W. P u ś , Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870-1900. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju, ZNUŁ, S. I, nr 5, Łódź 1976; K. B a d z i a k , Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900-1918, ZNUŁ 1979, S. I, nr 60.
- 15 S. M i s z t a l , Warszawski okręg przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu, Warszawa 1962; I. I h n a t o w i c z , Przemysł Łódzki 1860-1900, Wrocław 1965; W. P r u s s , Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864-1914, Warszawa 1977.
- 16 A. J e z i e r s k i , S.M. Z a w a d z k i , Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów, Warszawa 1966.
- 17 S. M i s z t a l , Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860-1965, Warszawa 1970.
- 18 Zob. cytowane wyżej prace: W. Pusia, K. Badziaka i Z. Puśtuły.
- 19 K. J e ż o w s k i , Rozwój i rozmieszczenie przemysłu na Dolnym Śląsku w okresie kapitalizmu, Wrocław 1961; S. M i c h a ł k i e w i c z , Rozmieszczenie i struktura gałęzi-

- wa przemysłu i rzemiosła na Śląsku w drugiej połowie XIX wieku, "Studia i Materiały z Dziejów Śląska" 1973, t. XII; t e n ż e, Struktura przestrzenna i gałęziowa przemysłu i rzemiosła na Śląsku, [w:] Gospodarka przemysłowa ...;
- Cz. Ł u c z a k, Przemysł Wielkopolski w latach 1871-1914, Poznań 1960; P. B u j a k, Galicja, t. II, Lwów 1910;
- W. S a r y u s z - Z a l e s k i, Dzieje przemysłu w b. Galicji 1804-1929, Kraków 1930; H. M a d u r o w i c z - U r b a n s k a, Przemysł Galicji. Główne problemy i potrzeby badawcze, "Studia Historyczne" 1975, R. XVIII, z. 2;
- A. W e r w i o k i, Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 roku, Warszawa 1957.
- 20 Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, red. S. K a l a b i Ń s k i, t. I, cz. 2 i 3, Warszawa 1978.
- 21 E. K a c z y Ń s k a, Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami, Warszawa 1970; t a ż, Społeczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu, Warszawa 1974; t a ż, Tak zwane przeżytki feudalne i kapitalizm marginalny w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku, [w:] Między feudalizmem a kapitalizmem, Wrocław 1976.
- 22 A. Ż a r n o w s k a, Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870-1914, Warszawa 1974; R. K o ł o d z i e j c z y k, Burżuazja polska w XIX i XX wieku, Warszawa 1979; I. I h n a t o w i c z, Burżuazja warszawska, Warszawa 1972.
- 23 P. I. L j a s z c z e n k o, Istorija narodnogo chozjajstwa SSSR, t. II, Moskwa 1952; W. I. B o w y k i n, Zarożnienie finansowego kapitała w Rossii, Moskwa 1967; t e n ż e, K w o p r o s u o r o l i i n n o s t r o n n o g o k a p i t a ł a w R o s s i i, "Wiestnik Moskowskiego Uniwersitietu" 1964, nr 1; I. F. G i n d i n, Russkije komierczeskieje banki, Moskwa 1948; A. C h r o m o w, Ekonomiczeskoje rozwitije Rossii w XIX-XX wiekach, Moskwa 1950; S. G. S t r u m i l i n, Oczerki

ekonomiczskiej historii Rosji, Moskwa 1960, L.J. Szepielow, Akcyoniernyje kompanii w Rossii, Leningrad 1973; L. Mendelson, Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych, t. II, Warszawa 1960.

- 24 J. Purš, Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce, Praha 1973; tenże, Asynchroniczne upowszechnienie energetyki parowej w krajach Europy, [w:] Gospodarka przemysłowa, P. Horská, K otázce sociálního vývoje Českých zemi na přelomu 19. a 20. století, "Sborník Historický", t. 29, Praha 1982; L. Katus, Economic growth in Hungary during the age of dualism (1867-1913). A quantitative analysis, [w:] Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe, Budapest 1970; I.T. Berend, Gy. Ránkai, Nationaleinkommen und Kapitalakkumulation in Ungarn 1867-1914, [w:] Social-Economic..., I.T. Berend, Gy. Ránkai, K woprosu promyslennoj rewolucyi w wostocznój i jugowostocznój Ewropie, [w:] Social-Economic...

- 25 Wśród wielu prac na uwagę zasługują: M. Dobb, Studia o rozwoju kapitalizmu, Warszawa 1964; W.W. Rostow, The Stages of Economic Growth, Cambridge 1961; Ph. Denean, W.A. Cole, British Economic Growth 1688-1959. Trends and Structure, Cambridge 1967; R.M. Hartwell, The Industrial Revolution and Economic Growth, London 1971; J. Kuczynski, Zum Problem der industriellen Revolution, "Zeitschrift für Geschichtswissenschaft" 1956, Nr. 4; Studien zur Geschichte der industriellen Revolution in Deutschland, Berlin 1960; P. Bairoch, Niveaux de développement économique de 1810 à 1910, "Annales-Economies, Sociétés, Civilisation" 1965, nr 6; C. Fohlen, Qu'est-ce que la révolution industrielle?, Paris 1971.

- 26 Krytyczną analizę powyższych źródeł statystycznych przedstawiono w rozdziale I niniejszej pracy. Zrezygnowano na-

- tomiaŝt z oficjalnej ŝtatystyki gubernialnej, publikowanej w tzw. "Obszorach" poŝczególnych gubernii, bowiem, jak juŝ to wielokrotnie ŝwierdzono w literaturze przedmiotu, jeŝt ona mało wiarygodna.
- 27 Podział ten przyjąto za materiałami Inspekcji Fabrycznej: por. Swod otczétow fabrycznych inspektorow za 1901-1913 gody, S. Peterburg 1901-1913.
- 28 Por. B. S z u l c, Statystyka teoretyczna, cz. I, Warszawa-Lódź 1962, s. 163-169.
- 29 P u r ŝ, Průmyslová revoluce..., s. 471-478.
- 30 K o s z u t s k i, Rozwój ekonomiczny..., s. 71-241; L u k s e m b u r g, op.cit., s. ; P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Królestwo Polskie..., s. 13-58; t a ŝ, Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r. [w:] Uprzemysłowienie ziem polskich..., s. 71-79; J e z i e r s k i, Handel zagraniczny..., s. 126-144; P u s t u ł a, Początki kapitału..., s. 11-70; P u ś, op.cit., s. 9-29; B a d ŝ i a k, op.cit., s. 9-23.
- 31 A. J e z i e r s k i, Problemy wzrostu gospodarczego Polski w XIX wieku, [w:] Polska XIX wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura, red. S. K i e n i e w i c z, Warszawa 1977, s. 108-109 - autor wskazał, że w latach 1870-1880, kiedy nastąpił znaczny przyrost produkcji przemysłowej, rynek wewnętrzny Królestwa Polskiego był odbiorcą od 80-73% globalnej produkcji.
- 32 Tamże, s. 111.
- 33 P u s t u ł a, Początki kapitału..., s. 51-70; B a d ŝ i a k, op.cit., s. 19-20.

- 34 I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Pozycja ziem polskich w międzynarodowej wymianie gospodarczej na przełomie XIX i XX w., [w:] VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich, cz. 6, Historia gospodarcza Polski, Warszawa 1960, s. 385-386.
- 35 B a d z i a k, op.cit., s. 16-19.
- 36 R o s e, op.cit., s. 154-157.
- 37 Ł u k a s i e w i c z, op.cit., s. 354-377; P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Przewrót przemysłowy..., s. 78.
- 38 R. K o ł o d z i e j c z y k, R. G r a d o w s k i, Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce, Warszawa 1974, s. 153, 158; W. R u s i ń s k i, Zarys historii gospodarczej powszechnej, Warszawa 1970, s. 368, tab. 28.
- 39 K o ł o d z i e j c z y k, G r a d o w s k i, op.cit. s. 173.
- 40 M e n d e l s o n, op.cit., s. 103-104; t. III, s. 11-13; P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Królestwo Polskie..., s. 113-165; B a d z i a k, op.cit., s. 29-47.

R o z d z i a ł I

STRUKTURA PRZESTRZENNA

Jednym z istotnych następstw przewrotu technicznego w przemyśle był proces koncentracji przestrzennej i powstawanie okręgów oraz aglomeracji przemysłowych. Wśród czynników, które oddziaływały na koncentrację przestrzenną, obok postępu technicznego, w literaturze przedmiotu najczęściej wymieniana się: środowisko geograficzne (bogactwa kopalne i zasoby wodne) szczególnie ważne w pierwszej fazie industrializacji, środki transportu, dostęp do bazy surowcowej, rynki zbytu, siłę roboczą. Ponadto ważną rolę odgrywały także czynniki polityczne (polityka gospodarcza państwa, podziały administracyjne)¹.

W końcu XIX w. na obszarze Królestwa Polskiego ukształtowały się cztery podstawowe okręgi przemysłowe: staropolski, łódzki, warszawski i sosnowiecko-częstochowski. W dotychczasowej literaturze historycznej i geograficznej obejmującej problematykę dziejów przemysłu na ziemiach polskich, poza zgodnością co do istnienia czterech wymienionych okręgów, występują poważne różnice dotyczące ich zasięgu terytorialnego, jak również nazewnictwa (w odniesieniu do okręgu sosnowiecko-częstochowskiego). Powyższe różnice są następstwem przyjęcia przez poszczególnych autorów różnych definicji okręgu przemysłowego oraz różnorodnych kryteriów wyznaczających granice okręgów².

W niniejszej pracy pod pojęciem okręgu przemysłowego (gospodarczego) rozumiemy historycznie ukształtowany na określonym terytorium kompleks produkcyjny o wyraźnej specjalizacji wytwórczości i wymiany (więzi kooperacyjne, surowcowe i rynkowe między poszczególnymi ośrodkami), charakteryzujący się odrębną strukturą społeczno-zawodową ludności-

ci³. Należy ponadto dodać, że specjalizacja produkcyjna charakterystyczna dla większości okręgów przemysłowych (np. górniczo-hutniczych albo włókienniczych), kształtujących się w okresie przewrotu przemysłowego, z biegiem lat ulegała zróżnicowaniu, bowiem następowało zjawisko przyciągania innych gałęzi przemysłu, głównie maszynowego, chemicznego, mineralnego i spożywczego - spełniających funkcje kooperacyjne i usługowe⁴.

Z kolei pod pojęciem "aglomeracji przemysłowej" (w środowisku geografów używanym zamiennie z pojęciem "okręgu") rozumiemy kompleks gospodarczy skupiający zabudowę, potencjał ekonomiczny (przemysłowy) i ludność, powstały w długim procesie łączenia wielu różnorodnych przedsięwzięć gospodarczych na określonym terenie. Na obczarze aglomeracji obok powiązań poszczególnych ośrodków więzami gospodarczymi (kooperacja, rynek siły roboczej itp.) istnieje rozbudowana infrastruktura (komunikacja w ramach aglomeracji, energetyka, zakłady użyteczności publicznej itp.). Aglomeracje przemysłowe powstawały w procesie rozwoju okręgów przemysłowych, wokół ośrodków centralnych w tych okręgach (np. aglomeracja warszawska lub łódzka). Stąd też zasięg terytorialny aglomeracji jest węższy aniżeli okręgu przemysłowego i raczej ogranicza się do strefy podmiejskiej wielkiego ośrodka przemysłowego. Wydaje się jednak, że w okresie do 1914 r. pojęcia aglomeracji należy używać ostrożnie i to tylko w odniesieniu do Łodzi i Warszawy, bowiem wiele czynników wpływających na powstanie aglomeracji przemysłowych zaistniało dopiero w następnym okresie⁵.

W prezentowanej analizie struktury przestrzennej przemysłu Królestwa Polskiego przedmiotem naszych zainteresowań będą więc okręgi i ośrodki przemysłowe. Przy czym pod pojęciem "ośrodka" rozumiemy jednostkę przestrzenno-gospodarczą (miasto, osadę lub wieś) funkcjonującą w ramach okręgu przemysłowego lub poza jego zasięgiem i specjalizującą się w określonej gałęzi (gałęziach) produkcyjnej⁶.

Jak już wspomniano, obok definicji, najpoważniejsze róż-

nice w literaturze przedmiotu dotyczą zasięgu terytorialnego poszczególnych okręgów przemysłowych w Królestwie Polskim. W literaturze historycznej, a także w pracach geografów niezwykle dyskusyjny jest obszar staropolskiego okręgu przemysłowego⁷. Wśród historyków najszersze granice okręgu przyjął J. Łukasiewicz, który zaliczył do okręgu staropolskiego "gub. radomską, kielecką bez pow. olkuskiego oraz pow. janowski i puławski w gub. lubelskiej". Podobnie A. Żarnowska przyjęła gub. radomską i kielecką (bez pow. olkuskiego) jako obszar Zagłębia Staropolskiego⁸. Natomiast J. Pazdur ograniczył zasięg okręgu do jednolitego w sensie geologicznym, tzw. regionu świętokrzyskiego⁹. Na podstawie tej tezy J. Zieliński współcześnie (lata sześćdziesiąte XIX w.) określił obszar okręgu staropolskiego do takich ośrodków przemysłu, jak: Kielce, Ostrowiec, Skarżysko, Starachowice oraz powiaty - iłżecki, kielecki, konecki, opatowski, przysuski i szydlowiecki. Tak więc poza okręgiem pozostał Radom, poważny ośrodek produkcyjny, który już w drugiej połowie XIX w. rozwijał się niezależnie od okręgu¹⁰.

Do okresu przed 1914 r. obszar staropolskiego okręgu przemysłowego, zgodny z poglądem J. Zielińskiego, w najnowszej literaturze historycznej określił Z. Pustuła, zaliczając do niego w gub. radomskiej powiaty: konecki, iłżecki, opatowski i południową część (poniżej prawego brzegu rzeki Radomki) pow. opoczyńskiego i radomskiego oraz w gub. kieleckiej powiat kielecki¹¹. W prezentowanej pracy obszar okręgu staropolskiego przyjmujemy w wyżej wymienionych granicach.

Podobnie dyskusyjny, mimo wyraźnego określenia w pracy G. Missalowej, pozostaje zasięg terytorialny okręgu łódzkiego¹². Część badaczy rozszerza jego granice w kierunku zachodnim, włączając w obszar okręgu także Kalisz wraz z całą gubernią kaliską, jak również w kierunku północno-wschodnim, zaliczając do okręgu Łowicz, Skierzniewice, a także Żyrardów¹³.

Z kolei Z. Pustuła zawęży obszar okręgu do Łodzi, pow. łódzkiego, brzezińskiego, północnej części pow. łaskiego w

gub. piotrkowskiej oraz dwóch miast w gub. kaliskiej - Ozorkowa i Zduńskiej Woli¹⁴.

Powyższe poglądy, mimo że krańcowo rozbieżne, są zapewne następstwem przyjęcia jedynego kryterium dla określenia granic okręgu łódzkiego, a mianowicie specjalizacji produkcyjnej (włókiennictwa). Tak więc część badaczy, dostrzegając wzrastającą rolę Łodzi w produkcji tekstylnej Królestwa Polskiego, zalicza do okręgu także ośrodki włókiennicze leżące poza jej bezpośrednim oddziaływaniem, takie jak Kalisz czy Żyrardów. Natomiast inni, w granicach okręgu dostrzegają jedynie ośrodki tekstylne, leżące w bezpośredniej bliskości Łodzi.

Wydaje się, że autorzy powyższych koncepcji terytorialnego zasięgu łódzkiego okręgu przemysłowego pomijają istotne kryteria, decydujące o wytyczeniu granic okręgów gospodarczych. Jak wspomniano wyżej, poza specjalizacją, ważnymi kryteriami decydującymi o wyodrębnieniu okręgów były także powiązania komunikacyjne (koleje, drogi bite, kolejki dojazdowe), kooperacja produkcyjna (w tym wzajemna zależność różnych branż i gałęzi przemysłowych), wreszcie wspólny rynek siły roboczej. Ponadto należy przyjąć, że tak jak Łódź była ośrodkiem ciężania dla okolicznych miast i osad przemysłowych, podobną rolę w odniesieniu do najbliższej okolicy odgrywały ośrodki satelitarne w stosunku do Łodzi, takie jak: Tomaszów, Zduńska Wola, Bełchatów czy Żelów. Tak więc nie można do okręgu zaliczać jedynie miast przemysłowych, tak jak w wypadku Ozorkowa i Zduńskiej Woli proponuje Z. Pustuła, ale także obszary bezpośrednio związane z tymi ośrodkami.

Ostatecznie więc w naszych rozważaniach zasięg łódzkiego okręgu przemysłowego przyjęto w następujących granicach: Łódź i powiaty: łódzki, brzeziński, piotrkowski i łaski w gub. piotrkowskiej oraz sieradzki i łęczycki w gub. kaliskiej.

Pewne kontrowersje w literaturze historycznej wywołuje także ustalenie obszaru warszawskiego okręgu przemysłowego. W pracach S. Misztalą z zakresu geografii ekonomicznej okręg ten już przed 1914 r. miał obejmować Warszawę i kilka sąsiednich

powiatów z ośrodkiem Żyrardowskim¹⁵. W literaturze ekonomicznej z początku XX w. okręg warszawski utożsamiano nawet z gubernią warszawską¹⁶. Natomiast szczegółowe badania historyczne (analiza rozmieszczenia zakładów przemysłowych i zatrudnienia) wykazały, że między powiatami otaczającymi powiat warszawski i Warszawą brak widocznych powiązań gospodarczych. Żyrardów w okresie do I wojny światowej nie był związany z Warszawą. W związku z tym w literaturze historycznej za obszar warszawskiego okręgu przemysłowego przyjęto Warszawę i powiat warszawski¹⁷. Okręg warszawski w powyższych granicach przyjęto także w niniejszej pracy.

W odniesieniu do najpóźniej ukształtowanego (koniec XIX w.) okręgu sosnowiecko-częstochowskiego, w literaturze historycznej nie występują w zasadzie różnice co do jego terytorium. Na ogół przyjmuje się, że w skład tego okręgu wchodziły powiaty: częstochowski i będziński w gub. piotrkowskiej oraz pow. olkuski w gub. kieleckiej. Różnice dotyczyły jedynie nazewnictwa, bowiem część badaczy używa nazwy Zagłębie Dąbrowskie. Wydaje się jednak, że postępujący proces różnicowania gałęziowo-branżowego w tym okręgu (poza przemysłem górnico-hutniczym, dynamicznie rozwijały się gałęzie przemysłu włókienniczego, chemicznego, mineralnego i metalowego) i wzrost znaczenia Sosnowca i Częstochowy uzasadnia przyjęcie nazwy sosnowiecko-częstochowskiego okręgu przemysłowego¹⁸.

W niektórych pracach podjęto próbę podziału powyższego okręgu na dwa odrębne kompleksy gospodarcze, a mianowicie - Zagłębie Dąbrowskie i okręg częstochowski¹⁹. Wydaje się jednak, że powyższa koncepcja jest nieuzasadniona, bowiem obszary te były ze sobą zbyt ściśle powiązane (surowce, siła robocza, rynki zbytu, komunikacja, kooperacja produkcyjna), aby można było w okresie przed 1914 r. wyodrębnić dwa oddzielne okręgi przemysłowe.

W naszych rozważaniach nad strukturą przestrzenną zaliczono do okręgu sosnowiecko-częstochowskiego obszar powiatów - częstochowskiego i będzińskiego w gub. piotrkowskiej oraz pow. olkuskiego w gub. kieleckiej.

Podstawowym źródłem dla analizy zmian, w rozmieszczeniu przestrzennym, przemysłu w Królestwie Polskim były skorowidze i spisy zakładów przemysłowych za lata 1879, 1884, 1893 i 1900, wydawane przez P.A. Orłowa i W.E. Warzara²⁰ oraz Księgi adresowe za lata 1904 i 1913 opracowane przez L. Jeziorańskiego, A.R. Srokę i D.P. Kandaurowa²¹.

Przydatność powyższych źródeł do badań nad dziejami przemysłu w Rosji i Królestwie Polskim, w dotychczasowej literaturze, była wielokrotnie podkreślana. Już W.I. Lenin w pracy "Rozwój kapitalizmu w Rosji" podkreślił walory Skorowidów P.A. Orłowa, przeciwstawiając je oficjalnej statystyce urzędowej, drukowanej w tzw. Obzorach poszczególnych gubernii lub w Jeżegodniku Ministerstwa Finansów²². Skorowidze i spisy zakładów przemysłowych w przeciwieństwie do sumarycznych danych oficjalnej statystyki, gdzie najczęściej do przemysłu zaliczano także zakłady rzemieślnicze i chałupnicze, zawierały wyszczególnienie każdego zakładu oddzielnie z podaniem daty założenia, nazwiska właściciela, adresu, liczby zatrudnionych, asortymentu i wartości produkcji, liczby maszyn parowych i ich mocy. W ten sposób źródło to pozwala na zastosowanie dodatkowych kryteriów dla wyodrębnienia zakładów drobnych. Ponadto, w odniesieniu do zagadnienia struktury przestrzennej przemysłu pozwala na wyodrębnienie poszczególnych ośrodków i okręgów, co jest niemożliwe przy wykorzystaniu statystyki oficjalnej (także źródeł w miarę obiektywnych, jakimi były wydawane od 1901 r. przez Inspekcję fabryczną "Svody otczetow fabrycznych Inspektorow", czy "Statisticzeskije Jeżegodniki", która zawierała materiał statystyczny, grupowany jedynie wg gubernii i gałęzi przemysłu²³.

Przedstawione wyżej wydawnictwa P.A. Orłowa za lata 1879, 1884 i 1893 oraz W.E. Warzara za rok 1900 nie zawierają jednak spisów zakładów przemysłu górniczego i hutniczego. W związku z tym wykorzystano wydawnictwo Górniczego Komitetu Naukowego Departamentu Górnictwa, którym był "Zbiór wiadomości statystycznych o przemyśle górniczo-hutniczym w Rosji"²⁴. Wydawnictwo to posiada podobny układ, jak skorowidze

i spisy zakładów przemysłowych, zawiera bowiem dane dla każdego przedsiębiorstwa oddzielnie. Informacje podane przez ww. wydawnictwo oparte były na informacjach właścicieli zakładów, które były następnie korygowane przez terenową inspekcję górniczą, w związku z czym można uznać, iż są to materiały w miarę wiarygodne.

Na podstawie wyżej scharakteryzowanych skorowidzów, spisów, zbiorów i ksiąg adresowych zakładów przemysłowych dokonano szczegółowych wyliczeń, biorąc pod uwagę w przemyśle tylko zakłady zatrudniające 5 robotników i więcej. Jedynie w wypadku zakładów przemysłu spożywczego (młynarstwo, przemysł gorzelniany) i drzewnego (tartaki) brano pod uwagę także zakłady zatrudniające 4 robotników²⁵.

Przy analizie zmian w strukturze przestrzennej przemysłu jako podstawowe mierniki udziału poszczególnych okręgów i ośrodków przyjęto liczbę zakładów, liczbę robotników, wartość produkcji oraz liczbę koni mechanicznych. Strukturę przestrzenną przemysłu Królestwa Polskiego przedstawiono w sześciu przekrojach chronologicznych - 1879, 1884, 1893, 1900, 1904, 1913.

1. Zmiany w rozmieszczeniu przemysłu (ogółem) w Królestwie Polskim

W rozmieszczeniu przestrzennym zakładów wszystkich gałęzi przemysłu w latach 1879-1913 następowała wyraźna koncentracja w okręgach przemysłowych. Kiedy w 1879 r. 41,2% zakładów skupione było poza głównymi okręgami, a w 1884 r. (ostry kryzys w przemyśle włókienniczym) nawet 51,6%, to w latach późniejszych następował wyraźny spadek tego wskaźnika do 31,1% w 1913 r. (tab. 1).

W okręgach przemysłowych w procesie koncentracji zakładów zachodziły w okresie do 1913 r. interesujące zmiany. W największym z okręgów - łódzkim - udział w ogólnej liczbie zakładów uległ dość istotnym wahaniom, od 27,9% w 1879 r. do 17,8% w kryzysowym 1884 r. i 31,3% w 1904 r. W tych la-

Struktura przestrzenna przemysłu ogółem
w Królestwie Polskim w latach 1879-1913
(w %)

Okręgi	Mier- niki udzia- łu	L a t a					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	27,4	17,8	23,2	25,3	31,3	22,4
	P	41,6	33,3	36,6	35,6	41,2	37,2
	R	27,0	25,8	30,6	33,4	35,4	33,5
	KM	16,5	18,2	29,7	.	35,9	31,1
Warszawski	Z	16,9	17,1	18,3	17,9	22,9	32,9
	P	24,6	21,5	13,6	18,3	21,2	22,0
	R	19,3	17,5	13,8	16,9	19,6	21,4
	KM	10,5	10,1	5,2	.	10,0	9,7
Sosnowiecko- częstochow- ski	Z	7,5	6,4	7,2	11,4	8,2	8,3
	P	11,7	14,6	18,9	23,2	19,6	19,8
	R	16,0	17,8	24,8	24,2	22,8	22,7
	KM	31,9	46,9	45,9	.	38,3	41,6
Staropolski	Z	6,5	7,1	5,8	7,4	6,2	5,3
	P	4,5	3,1	4,1	5,3	3,4	3,4
	R	8,2	6,0	6,1	6,6	5,4	5,0
	KM	20,2	7,7	4,0	.	5,7	4,0
Pozostałe ośrodki	Z	41,2	51,6	45,5	38,0	31,4	31,1
	P	17,6	27,5	26,8	16,6	14,6	17,6
	R	29,5	32,9	24,7	18,9	16,8	17,4
	KM	20,9	17,1	15,2	.	10,1	13,6

Źródło: UFZ, 1879 r., 1884 r., 1893 r.; SFZ, 1900 r.;
KAPWKP, 1904 r.; PKMF, 1913 r.; EZPR, 1913 r.;
GPR, 1879 r., 1884 r.; SSGPR, 1893 r., 1900 r.,
1904 r.

Z - zakłady, P - produkcja, R - robotnicy,
KM - konie mechaniczne.

tach okręg ten w porównaniu z pozostałymi skupiał największą liczbę zakładów. Natomiast w 1913 r. przy udziale w ogólnej liczbie zakładów 22,4% wyprzedził go okręg warszawski, który skupiał w tym czasie 32,9% przedsiębiorstw. Okręg ten w latach 1879-1913 systematycznie powiększał swój udział w ogólnej liczbie zakładów przemysłu Królestwa z 16,9% do 32,9% (tab. 1). Tak znaczny wzrost był rezultatem szybkiego rozwoju na początku XX w. wielobranżowego przemysłu Warszawy²⁶.

Z kolei okręg sosnowiecko-częstochowski w okresie do 1913 r. zwiększył udział w globalnej liczbie przedsiębiorstw z 6,4% do 11,4%. Natomiast okręg staropolski w tym czasie systematycznie tracił swoją pozycję z 6,5% do 5,3% w 1913 r. (tab. 1).

Udział poszczególnych okręgów w ogólnej liczbie zakładów przemysłowych nie jest jednak miarodajnym miernikiem ich pozycji w globalnej produkcji przemysłowej Królestwa. Stąd też wysoki udział obszarów słabo uprzemysłowionych, leżących poza głównymi okręgami, gdzie w latach 1879-1913 w rozproszeniu funkcjonowało od 1/2 do 1/3 zakładów głównie drobnych.

Z kolei pod względem udziału w globalnej produkcji przemysłu Królestwa, w całym okresie przodował zdecydowanie okręg łódzki. Jego udział w ogólnej sumie wartości produkcji przemysłowej przekraczał zawsze 1/3 i wynosił w 1879 r. 41,6%, a w 1913 r. - 37,2%. Okręg warszawski skupiający jeszcze w 1879 r. prawie 1/4 produkcji przemysłowej, w następnych latach systematycznie tracił drugą pozycję, osiągając w 1893 r. zaledwie 13,6%. Natomiast na początku XX w., wraz z rozwojem przemysłu Warszawy (głównie metalowego i maszynowego) okręg ten odzyskał drugą pozycję w Królestwie Polskim, dystansując okręg sosnowiecko-częstochowski i uzyskał w 1913 r. 21,4% globalnej wartości produkcji. Tymczasem wspomniany okręg sosnowiecko-częstochowski w latach 1879-1900 bardzo szybko zwiększył swój udział w globalnej produkcji z 11,7% do 23,2% i w tym czasie wyprzedził zdecydowanie okręg warszawski. W następnych latach jednak do 1913 r.

pozycja okręgu sosnowiecko-częstochowskiego ustabilizowała się na poziomie powyżej 1%, co dawało mu trzecie miejsce za okręgiem warszawskim.

Ostatni z okręgów - staropolski posiadał niewielki udział w globalnej produkcji przemysłowej Królestwa. Udział ten oscylował w latach 1879-1900 między 3,1 - 5,3%, aby następnie obniżyć się do 3,4% w 1904 i 1913 r. (tab. 1).

W sumie 4 okręgi w latach 1879-1913 skupiały od 72,5% do 85,4% globalnej produkcji przemysłowej. Natomiast udział pozostałych ośrodków po okresie pewnego wzrostu w latach 1884-1893 (27,5% i 26,8%), na początku XX w. wyraźnie się obniżył do 14,6% (tab. 1).

Ważnym elementem analizy rozmieszczenia przestrzennego przemysłu jest liczba zatrudnionych²⁷. Według tego miernika pierwsze miejsce wśród okręgów zajmował także okręg łódzki, którego udział wzrosł z 27% w 1879 r. do 33,5% w 1913 r. Natomiast okręg warszawski tylko w 1879 r. zajmował drugą pozycję skupiając 19,3% robotników, a następnie udział jego wyraźnie spadał do 13,8% w 1893 r. i mimo wyraźnego wzrostu w 1913 r. do 21,4% nie odzyskał drugiej pozycji, będąc w dalszym ciągu na miejscu trzecim za okręgiem sosnowiecko-częstochowskim. Ten ostatni z kolei w latach 1879-1913 zdecydowanie powiększył swój udział w ogólnej liczbie robotników przemysłowych z 16% do 22,7%. Okręg staropolski, podobnie jak w wypadku udziału w globalnej produkcji, również w zatrudnieniu wyraźnie zmniejszył swój udział z 8,2% w 1879 r. do 5% w 1913 r. (tab. 1).

Zdecydowany spadek udziału w ogólnej liczbie zatrudnionych nastąpił także w pozostałych ośrodkach, leżących poza głównymi okręgami, a mianowicie z 29,5% do 17,4% (tab. 1).

Interesującym kryterium rozwoju przemysłu w poszczególnych okręgach jest udział w ogólnej liczbie mocy maszyn i silników elektrycznych (KM). Miernik ten jest jednocześnie wskaźnikiem postępu technicznego w przemyśle.

Najpoważniejszy udział w globalnej liczbie KM w całym okresie posiadał okręg sosnowiecko-częstochowski od 31,9% w 1879 r. do 41,6% w 1913 r. Decydujący wpływ na powyższe

wskaźniki miała niewątpliwie koncentracja w tym okręgu przemysłu górniczo-hutniczego. Drugą pozycję zajmował okręg Łódzki, którego udział w ogólnej ilości mocy KM w latach 1879-1913 systematycznie wzrastał z 16,5% do ponad 31%. Tymczasem okręg warszawski, mimo znacznego rozwoju przemysłu (liczba zakładów i robotników) skupiał prawie niezmiennie na przestrzeni całego okresu około 10% liczby KM. Natomiast w okręgu staropolskim nastąpił pięciokrotny spadek udziału w globalnej mocy urządzeń energetycznych w przemyśle Królestwa z 20,2% do 4%. Warto wskazać, że niższy spadek nastąpił w tym czasie w ośrodkach leżących poza głównymi okręgami, a mianowicie z 20,9% w 1879 r. (o tak stosunkowo wysokim wskaźniku decydował Żyrardów i przemysł cukrowniczy) do 13,6% w 1913 r. (tab. 1).

T a b e l a 2

Wskaźnik mechanizacji przemysłu (liczba KM na 1 robotnika) w Królestwie Polskim i w poszczególnych okręgach w latach 1879-1913

Lata	Królestwo Polskie	Okręg Łódzki	Okręg warszawski	Okręg sosnowiecko-częstochowski	Okręg staropolski
1879	0,19	0,11	0,10	0,38	0,47
1884	0,26	0,18	0,15	0,59	0,33
1893	0,46	0,45	0,17	0,86	0,30
1904	0,67	0,67	0,34	1,12	0,70
1913	0,98	0,91	0,44	1,81	0,78

Źródło: por. tab. 1.

O czołowej pozycji przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego świadczy także wskaźnik mechanizacji (liczba KM na 1 robotnika), który w latach 1879-1913 zawsze przewyższał dwukrotnie średni wskaźnik mechanizacji w całym przemyśle.

Drugie miejsce zajmował okręg łódzki, natomiast trzecie staropolski, w którym w latach 1874-1893 nastąpił spadek średniej liczby KM na 1 robotnika, co było spowodowane likwidacją wielu drobnych zakładów hutniczych²⁹. Natomiast najniższe wskaźniki mechanizacji w całym okresie posiadał okręg warszawski (tab. 2).

Na podstawie powyższej analizy udziału poszczególnych okręgów w rozwoju przemysłu Królestwa Polskiego nasuwają się następujące wnioski:

- najpoważniejszy udział w produkcji i zatrudnieniu posiadał niezmiennie okręg łódzki;

- drugą pozycję w produkcji zajmował okręg warszawski, gdzie występowało jednak poważne rozdrobnienie zakładów, dzięki czemu w 1913 r. okręg ten zajął I miejsce w ogólnej liczbie zakładów;

- pod względem wielkości zatrudnienia drugie miejsce od lat osiemdziesiątych zajmował okręg sosnowiecko-częstochowski, gdzie występowała duża koncentracja zakładów. Okręg ten charakteryzował się ponadto największym udziałem w globalnej liczbie mocy maszyn parowych i silników gazowych i elektrycznych zainstalowanych w całym przemyśle, co potwierdza wysuwane już w literaturze tezy o nowoczesności przemysłu tego okręgu w skali Królestwa²⁸;

- niezmiennie ostatnią pozycję zajmował okręg staropolski, którego udział w globalnej produkcji, zatrudnieniu, liczbie zakładów, jak również ilości siły mechanicznej (KM), w całym okresie 1879-1913 zdecydowanie spadał. Proces ten był następstwem spadku znaczenia najstarszego ośrodka górnictwa i hutnictwa w Królestwie, w związku z szybkim rozwojem Zagłębia Dąbrowskiego.

2. Zmiany w rozmieszczeniu przestrzennym poszczególnych gałęzi przemysłu w Królestwie Polskim

W celu otrzymania bardziej precyzyjnego obrazu struktury przestrzennej przedstawiono analizę udziału poszczególnych okręgów w podstawowych gałęziach przemysłu Królestwa Polskie-

go. Analizie poddane 10 gałęzi przemysłu (wydobywczy, hutniczy, metalowy i maszynowy, chemiczny, mineralny, drzewny, pierniczo-poligraficzny, włókienniczy, skórzany i spożywczy), uzzględniając - podobnie jak poprzednio - liczbę zakładów, wartość produkcji, liczbę robotników i siłę mechaniczną.

Przemysł wydobywczy

Przemysł wydobywczy (górnictwo węgla, rud żelaza i cynku oraz kamieniołomy wydobywanie siarki i warzelnia soli) skupiony był głównie w okręgu sosnowiecko-częstochowskim i staropolskim. Zdecydowaną przewagę w produkcji, zatrudnieniu oraz liczbie KM przemysłu wydobywczego w całym okresie 1879-1913 posiadał okręg sosnowiecko-częstochowski. W okręgu tym pracowało od 81,1% do 91,8% ogólnej liczby górników. Udział w globalnej wartości produkcji wynosił od 94,1% do 98,3%. Zakłady wydobywcze Zagłębia Dąbrowskiego skupiały ponadto od 100% w 1879 r.²⁹ do 99,6% w 1913 r. ogólnej liczby sił mechanicznych (KM) zainstalowanych w przemyśle wydobywczym Królestwa Polskiego (tab. 3). Powyższe wskaźniki świadczące o monopolistycznej pozycji okręgu sosnowiecko-częstochowskiego są następstwem skupienia na jego obszarze górnictwa węgla kamiennego. W latach 1879-1913 w górnictwie węgla kamiennego i brunatnego pracowało od 54,9% (6,5 tys. osób) do 73,8% (25 tys. osób) robotników całego przemysłu wydobywczego w Królestwie. Natomiast udział w globalnej wartości produkcji tej gałęzi przemysłu wynosił w tym czasie od 44,1% (2650 tys. rb do 71% 35 700 tys. rb³⁰. Poza górnictwem węglowym w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w końcu XIX i na początku XX w. intensywnie rozwijało się wydobywanie rud żelaza i galmanu. Ponadto na tym obszarze funkcjonowało kilkadziesiąt (w 1900 r. - 80) kamieniołomów. Kopalnie rudy oraz kamieniołomy skupiały ponad 4 tys. robotników³¹. Jedynie udział okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w ogólnej liczbie zakładów był zmienny i wahał się od 23,1% do 72,2% (tab. 3). O powyższych wskaźnikach decydowała jednak w różnych latach liczba niewielkich zakładów wydobywania rud żelaza oraz kamieniołomów w innych okręgach i ośrodkach. Nato-

Struktura przestrzenna przemysłu wydobywczego
w Królestwie Polskim w latach 1879-1913
(w %)

Okręgi	Mier- niki udzia- łu	L a t a					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	-	-	-	3,7	0,9	-
	P	-	-	-	0,02	0,04	-
	R	-	-	-	0,1	0,5	-
	KM	-	-	-	-	0,1	-
Sosnowiecko- częstocho- wski	Z	70,5	56,7	72,2	42,7	23,1	59,3
	P	94,1	95,8	95,4	93,5	99,2	98,3
	R	81,1	81,8	84,2	81,2	88,1	91,8
	KM	100,0	98,8	99,3	98,1	99,6	99,6
Staropolski	Z	24,7	42,3	27,8	27,9	43,0	39,4
	P	5,9	3,7	4,6	5,7	0,5	1,6
	R	17,2	17,2	15,8	14,8	10,7	7,9
	KM	-	1,0	0,7	1,4	.	0,3
Pozostałe ośrodki	Z	4,8	1,0	.	25,7	33,0	13,0
	P	.	0,5	.	0,8	0,2	1,0
	R	1,7	4,4	.	3,9	0,7	0,3
	KM	.	1,9	.	0,5	0,3	0,1

Źródło: por. tab. 1.

miast w omawianym okręgu przemysł wydobywczy (górnictwo węgla) podlegał ciągłej koncentracji produkcji w zakładach wielkich (ponad 500 robotników).

Drugą pozycję w przemyśle wydobywczym Królestwa Polskiego w latach 1870-1913 zajmował okręg staropolski. W tym okręgu funkcjonowało od 24,7% do 43% zakładów. O tak wysokim udziale decydowały, jak wspomniano wyżej, liczne, ale drobne kopalnie rud żelaza oraz kamieniołomy. Potwierdzają to dalsze wskaźniki obejmujące udział w produkcji, zatrudnieniu oraz mocy (KM). Otóż zakłady wydobywcze okręgu staropolskiego skupiały od 5,9% (1879) do 1,6% (1913) globalnej wartości produkcji, 17,2% do 7,9% robotników oraz zaledwie od 1,4% do 0,3% siły mechanicznej tej gałęzi przemysłu (tab. 3).

Poza wyżej omówionymi okręgami znajdowała się pewna liczba zakładów wydobywczych, takich jak kamieniołomy w pow. piotrkowskim, rawskim, radomskim, sandomierskim i w guberni lubelskiej oraz kilka kopalń rudy żelaznej w gub. kaliskiej (pow. wieluński), a także kopalnia siarki w Czarkowach (pow. sandomierski) i warzelnia soli w Ciechocinku. Zakłady te jednak skupiały zaledwie od 0,5% do 1% globalnej wartości produkcji, od 4,4% do 0,3% ogólnej liczby robotników oraz od 1,9% do 0,1% mocy w KM silników funkcjonujących w przemyśle wydobywczym Królestwa Polskiego (tab. 3).

P r z e m y s ł   h u t n i c z y

Przemysł hutniczy Królestwa Polskiego był gałęzią produkcji w jeszcze większym stopniu, aniżeli górnictwo skoncentrowaną przestrzennie. W latach 1870-1913, poza okresem 1879-1889 r., kiedy dynamicznie rozwijał się ośrodek hutniczy w Warszawie³², hutnictwo rozwijało się wyłącznie w okręgach sosnowiecko-częstochowskim i staropolskim. W okresie do połowy lat osiemdziesiątych poza wymienionymi okręgami pozostawała niewielka grupa drobnych zakładów, której udział w produkcji spadł w latach 1879-1884 z 7,6% do 2,2%, a zatrudnienie z 4,6% do 4,4% (tab. 4).

W okresie tym (1879 i 1884), jak już wspomniano, poważ-

Struktura przestrzenna przemysłu hutniczego
w Królestwie Polskim w latach 1879-1913
(w %)

Okręgi	Mier- niki udzia- łu	L a t a					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Warszawski	Z	4,9	4,3	-	-	-	-
	P	13,3	31,6	-	-	-	-
	R	14,2	19,1	-	-	-	-
	KM	15,1	17,6	-	-	-	-
Sosnowiecko- częstocho- wski	Z	31,1	35,6	36,1	35,3	33,3	61,5
	P	46,4	42,8	63,6	55,0	73,1	73,1
	R	25,0	34,3	55,8	54,2	64,9	69,9
	KM	26,2	57,5	77,3	58,0	73,2	79,9
Staropolski	Z	57,3	50,9	63,9	64,7	66,7	38,5
	P	32,7	23,4	36,4	45,0	26,9	26,9
	R	56,2	42,2	44,2	45,8	35,1	30,1
	KM	58,7	23,0	22,7	42,0	26,8	20,1
Pozostałe ośrodki	Z	6,7	9,0	-	-	-	-
	P	7,6	2,2	-	-	-	-
	R	4,6	4,4	-	-	-	-
	KM	-	1,9	-	-	-	-

Źródło: por. tab. 1.

na rolę w hutnictwie Królestwa odgrywał ośrodek warszawski. Otóż trzy zakłady warszawskie (Stalownia Warszawska, Walco-wnia "Koszyki" i "Cyklop"), których udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw hutniczych wahał się między 4,9% a 4,3%, posiadały znaczny udział w globalnej produkcji 13,3% w 1879 r. do 31,6% w 1884 r. Podobnie wskaźnik zatrudnienia zwiększył się z 14,2% do ponad 19%, a udział w ilości siły mechanicznej wzrósł z 15% do 17,6% (tab. 4).

Po upadku zakładów warszawskich w końcu lat osiemdziesiątych XIX w., hutnictwo rozwijało się wyłącznie w okręgu staropolskim i sosnowiecko-częstochowskim. Ten ostatni systematycznie zwiększał swój udział w przemyśle hutniczym Królestwa. Kiedy w 1879 r. w okręgu tym skupiało się 31,1% przedsiębiorstw hutniczych, których produkcja stanowiła 46,4% wytwórczości globalnej, to w 1913 r. 61,5% zakładów osiągnęło 73% wartości produkcji tej gałęzi przemysłu w Królestwie. Z kolei udział w zatrudnieniu wzrósł z 25% do prawie 70% ogółu hutników, a w liczbie KM z ponad 26% do 80% (tab. 4).

Odwrotny proces zachodził w okręgu staropolskim, gdzie większość zakładów w końcu XIX w. była przestarzała i zacofana technicznie. Stąd też, mimo unowocześnienia niektórych (Starachowice, Ostrowiec, Stąporków), następował spadek udziału tego okręgu w całym hutnictwie Królestwa. Charakterystycznym następstwem przewrotu technicznego w przemyśle hutniczym (zastosowanie paliwa mineralnego) było stopniowe zanikanie wielkopiecznictwa skupionego głównie w Zagłębiu Staropolskim³³.

W latach 1879-1913 udział okręgu staropolskiego w przemyśle hutniczym Królestwa systematycznie spadał. W ogólnej liczbie zakładów hutnictwo tego okręgu zmniejszyło swój udział z 57,3% do 38,5%, w globalnej wartości produkcji z 32,7% do 26,9%. Natomiast najpoważniejszy spadek wskaźników nastąpił w ogólnej liczbie robotników z 56,2% do 30,1% oraz w ilości siły mechanicznej (KM) z 58,7% do 20,1% (tab. 4).

P r z e m y s ł   m e t a l o w o - m a s z y n o w y

Przemysł metalowy i maszynowy Królestwa Polskiego nie odznaczył się tak dużą koncentracją przestrzenną jak hutnictwo. Jednakże w tej gałęzi przemysłu na przestrzeni całego okresu zaznaczyła się także wyraźnie dominacja okręgu warszawskiego. W latach 1879-1913 w okręgu tym skoncentrowana była ponad połowa (od 59% do 56,6%) wszystkich zakładów metalowych. Przemysł metalowy Warszawy i okręgu skupiał ponadto od 88% do 51% globalnej wartości produkcji, a także od 77% do ponad 51% ogółu metalowców oraz od 72% do 33% siły mechanicznej (KM) zainstalowanej w tej gałęzi przemysłu (tab. 5). Powyższe wskaźniki potwierdzające dominującą pozycję okręgu warszawskiego, wskazują jednocześnie na malejący udział tego okręgu w latach 1879-1913 w produkcji, zatrudnieniu oraz mocy (KM) w przemyśle metalowo-maszynowym Królestwa Polskiego.

Malejący udział okręgu warszawskiego (mimo ciągłej dominacji) w rozwoju przemysłu metalowego był następstwem szybkiego wzrostu produkcji wyrobów metalowych w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w latach dziewięćdziesiątych XIX w. Szczególnie dynamicznie rozwijały się w tym czasie dwa największe zakłady metalowe tego okręgu - Tow. Akc. Sosnowieckich Fabryk Rur i Żelaza w Sosnowcu oraz Tow. "W. Fitzner i K. Gamper" w Sielcach i Dąbrowie. W tym ostatnim przedsiębiorstwie w latach 1892-1897 liczba robotników wzrosła prawie czterokrotnie (z 450 do 1665 osób), a wartość produkcji ponad 5 razy z około 1 mln rb do ponad 5,5 mln rb. W zakładach Tow. Akc. Sosnowieckich Fabryk Rur i Żelaza w latach 1893-1900 liczba robotników wzrosła trzykrotnie (z 600 do 1800 osób), a wartość produkcji ponad czterokrotnie z 1 mln rb do ponad 4,4 mln rb³⁴.

Udział zakładów metalowych okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w produkcji, zatrudnieniu oraz liczbie KM tej gałęzi przemysłu w latach 1893-1913 był znaczny i plasował ten okręg na drugiej pozycji za warszawskim. Przez cały omawiany okres skoncentrowane tam było od 6% do ponad 12% wszystkich zakładów, na które przypadało od 21% do ponad 23% globalnej wartości

T a b e l a 5

Struktura przestrzenna przemysłu metalowo-maszynowego
w Królestwie Polskim w latach 1879-1913
(w %)

Okręgi	Mier- niki udzia- zu	L a t a					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	10,0	8,5	15,9	16,5	24,6	12,4
	P	7,1	3,6	7,0	5,5	10,0	10,7
	R	8,1	4,3	11,1	8,2	10,2	10,0
	KM	12,1	12,9	6,8	.	12,0	10,6
Warszawski	Z	59,0	51,8	48,3	52,8	48,3	56,6
	P	81,2	88,0	66,1	55,3	62,4	51,0
	R	77,2	81,5	64,4	56,7	56,9	51,3
	KM	72,0	73,9	53,1	.	57,3	33,4
Sosnowiecko- -częstochow- ski	Z	-	-	6,3	10,2	11,1	12,2
	P	-	-	21,5	33,0	17,8	23,3
	R	-	-	13,6	22,4	17,2	20,9
	KM	-	-	30,9	.	21,8	37,0
Staropolski	Z	6,0	5,5	9,2	3,9	3,0	4,5
	P	1,3	1,3	2,6	2,3	4,1	4,4
	R	1,8	2,7	5,5	5,8	7,7	7,8
	KM	0,8	.	5,2	.	3,4	7,7
Pozostałe ośrodki	Z	25,0	34,2	20,3	16,6	13,0	14,3
	P	10,4	7,1	2,8	3,9	5,7	10,6
	R	12,9	11,5	5,4	6,9	8,0	10,0
	KM	15,1	13,2	4,0	.	5,5	11,3

Źródło: por. tab. 1.

oi produkcji, od 13% do 21% ogólnej liczby metalowców oraz od 30% do 37% mocy silnikówi maszyn parowych przemysłu metalowo-maszynowego Królestwa Polskiego (tab. 5).

Trzecią pozycję w przemyśle metalowym zajmował w latach 1879-1913 okręg łódzki. Udział zakładów metalowych tego okręgu (które stanowiły od 10% do ponad 12% ogółu przedsiębiorstw metalowych) w globalnej wartości produkcji wzrósł z 7% do prawie 11%, w zatrudnieniu z 8% do 10%, natomiast w liczbie KM obniżył się z ponad 12% do 10,6% (tab. 5). O wzrastającej roli okręgu łódzkiego w rozwoju przemysłu Królestwa decydowały zakłady produkujące maszyny i urządzenia. Tow. Akc. J. Johna w Łodzi, w którym liczba robotników w latach 1894-1913 wzrosła 10 razy (z 150 do 1500 osób). Ponadto zakłady "Bracia Lange" w Łodzi zatrudniające w 1913 r. 500 osób oraz przedsiębiorstwo J. Hoffmann w Zgierzu, w którym liczba robotników w latach 1893-1913 wzrosła ponad siedmiokrotnie z 67 do 500 osób oraz kilka innych zakładów zatrudniających przed 1914 r. przeciętnie ponad 200 robotników³⁵.

Przemysł metalowy okręgu staropolskiego zajmował ostatnią pozycję wśród 4 okręgów w produkcji tej gałęzi przemysłu Królestwa. Mimo, iż w ogólnej liczbie zakładów udział ten zmniejszył się w latach 1879-1913 z 6% do 4,5%, to jednak wskaźniki wartości produkcji wzrosły w tym czasie z 1,3% do 4,4%, zatrudnienia z 1,8% do 7,8% oraz siły mechanicznej z 0,8% do 7,7% (tab. 5). Powyższe wskaźniki świadczą o rozwoju przemysłu metalowego w okręgu staropolskim na przełomie XIX i XX w. Stosunkowo szybko rozwijały się tam zakłady emalierskie i odlewnicze, związane bezpośrednio z przemysłem hutniczym. W okresie do 1913 r. szczególnie dynamicznie rozwijały się zakłady emalierskie J. Witwickiego w Kamiennej k. Skarżyska, w których liczba robotników między 1893 a 1913 r. wzrosła ponad sześciokrotnie ze 120 do 750 osób. Ponadto odlewnia i emaliernia "Słowianin" M.G. Haenberga, gdzie liczba zatrudnionych wzrosła w latach 1900-1913 siedmiokrotnie ze 100 do 700 osób. Ponadto zakłady "Nowy Bzin", Suchedniów, Białogon i Bodzechów³⁶.

Ogółem w czterech okręgach przemysłowych w latach 1879-

1913 skoncentrowane było od 75% do ponad 85% zakładów metalowych, których udział w globalnej wartości produkcji wynosił ponad 8% w całym okresie, a w zatrudnieniu od 87% do 90% oraz w ilości KM od 85% do ponad 88% (tab. 5). Powyższe informacje wskazują, że mimo koncentracji tej gałęzi przemysłu w podstawowych okręgach, pewna liczba zakładów metalowych była rozproszona na obszarze całego Królestwa. Były to głównie zakłady drobne produkujące narzędzia rolnicze. Warto jednak wskazać, iż znaczny rozwój tej gałęzi przemysłu nastąpił w gub. lubelskiej (Lublin, Rejowiec, Chełm), gdzie między 1879 r. a 1913 r. liczba zakładów wzrosła ponad dwukrotnie (z 6 do 16), a liczba zatrudnionych prawie pięciokrotnie (z 490 do 2400 osób). Udział zakładów metalowych tej gubernii w przemyśle metalowym w Królestwie w 1913 r. wg liczby robotników wynosił prawie 4%³⁷.

P r z e m y s ł   c h e m i c z n y

Rozmieszczenie przestrzenne następnej gałęzi przemysłu chemicznego w latach 1879-1913 uległo dość istotnym zmianom. Zmiany te były rezultatem szybkiego rozwoju nowoczesnych branż tego przemysłu (nawozy sztuczne, włókna sztuczne, wyroby farmaceutyczne) na początku XX wieku³⁸. Niemniej jednak w całym okresie pod względem koncentracji przestrzennej przemysłu chemicznego przodował okręg warszawski. W okręgu tym funkcjonowało od 38% do ponad 45% ogółu zakładów chemicznych. Mimo wzrostu liczby przedsiębiorstw, następował dość znaczny spadek ich udziału w globalnej wartości produkcji chemicznej z 73% w 1884 r. do około 45% w 1913 r. oraz w ogólnej ilości mocy z ponad 69% do prawie 26%. Udział przemysłu chemicznego okręgu warszawskiego w zatrudnieniu tej gałęzi produkcji w Królestwie Polskim - poza 1884 r. (56%) - utrzymał się na poziomie od ponad 48,1% do 46% (tab. 6).

Stopniowy spadek udziału przemysłu chemicznego okręgu warszawskiego w globalnej produkcji tej gałęzi, był następstwem powstania w końcu XIX w. i na początku XX w. kilku dużych przedsiębiorstw w okręgu sosnowiecko-częstochowskim, łódzkim oraz w gubernii warszawskiej (poza okręgiem).

Struktura przestrzenna przemysłu chemicznego
w Królestwie Polskim w latach 1879-1913
(w %)

Okręgi	Mier- niki udzia- łu	L a t a					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	17,2	9,4	12,4	14,3	19,1	15,4
	P	14,9	3,1	5,2	11,2	17,1	21,5
	R	7,8	3,9	4,9	9,2	12,1	21,7
	KM	-	4,4	6,3	.	7,9	12,3
Warszawski	Z	37,9	37,7	43,4	39,7	43,3	45,5
	P	62,1	72,9	47,7	50,6	48,1	44,8
	R	46,9	56,0	44,9	48,6	47,3	45,9
	KM	69,2	55,5	38,6	.	23,2	25,7
Sosnowiecko- częstochow- ski	Z	3,4	6,6	10,6	20,6	15,6	16,8
	P	9,2	15,5	41,1	25,6	23,3	20,3
	R	8,8	24,5	33,4	27,7	24,5	19,8
	KM	30,8	16,0	50,5	.	58,7	54,8
Staropolski	Z	-	3,8	6,2	4,8	4,3	3,5
	P	-	1,5	0,7	0,6	3,1	4,0
	R	-	0,9	2,0	1,4	4,3	2,8
	KM	-	-	-	.	3,8	1,4
Pozostałe ośrodki	Z	41,5	42,5	27,4	20,6	17,7	18,8
	P	13,8	7,0	5,3	12,0	8,4	9,4
	R	36,5	14,7	14,8	13,1	11,8	9,8
	KM	-	24,1	4,6	.	6,4	5,8

Źródło: por. tab. 1.

Okręg sosnowiecki już od połowy lat osiemdziesiątych XIX w. zajmował drugie miejsce pod względem produkcji chemicznej i zatrudnienia. Pozycję tę utrzymał do 1904 r. skubiając w latach 1893-1904 od 4,5 do 23 % globalnej produkcji oraz od 33% do ponad 24% ogółu zatrudnionych. Ponadto zakłady chemiczne tego okręgu posiadały w okresie od 1893 r. do 1913 r. najwyższy udział w liczbie KM od 50% do prawie 55% (tab. 6). Wśród zakładów chemicznych okręgu sosnowiecko-częstochowskiego na uwagę zasługują: Tow. Akc. "Elektryczność" w Ząbkowicach założone w 1895 r. produkujące chlorek wapna, sodę kaustyczną, karbid i węgle do lamp łukowych, w którym pracowało w 1913 r. 300 robotników, a wartość produkcji osiągnęła 1 200 tys. rb. Następnie Tow. Akc. Fabryki Superfosfatu "Strzemieszycze" 1889 r., zatrudniające w 1913 r. 100 robotników, jak również Tow. Akc. "Rędziny 1895 r. produkujące superfosfaty kwasy: polny, siarkowy i azotowy, gdzie pracowało w 1913 r. 150 robotników. Ponadto czynna od początku lat osiemdziesiątych dwie fabryki zapalek w Częstochowie - Gehlich i Huch, zatrudniające w 1913 r. 130 pracowników oraz Sachs i Pisch, gdzie pracowało 300 robotników³⁹.

W ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej drugie miejsce wśród okręgów przemysłowych w produkcji i zatrudnieniu przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim zajął okręg łódzki. Przemysł chemiczny tego okręgu w latach 1879-1913 zwiększył swój udział w globalnej wartości produkcji z prawie 15% do 21,5%, a w zatrudnieniu z 7,8% do 21,7%. Natomiast udział w ogólnej liczbie zakładów nieznacznie się zmniejszył z 17,2% do 15,4%. Z kolei pod względem liczby KM wskaźniki uległy zwiększeniu z 4,4% w 1884 r. do 12,3% w 1913 r. (tab. 6). Wzrost udziału w produkcji oraz liczbie robotników, przy równoczesnym spadku udziału w ogólnej ilości przedsiębiorstw świadczy o postępującej koncentracji tej gałęzi przemysłu w okręgu łódzkim. Na proces koncentracji miały wpływ trzy duże przedsiębiorstwa, które powstały pod koniec XIX w. i w ostatnich latach przed I wojną. Fabryka zapalek "Sachs i Piesch" w Tomaszowie Maz., która powstała w 1896 r. i w latach 1899-1909 zatrudniła od 117

do 133 robotników⁴⁰. Następnie Pabianickie Tow. Akc. Przemysłu Chemicznego założone w 1899 r. z niewielkiej spółki firmowej "Schweikert i Frelich". Zakład ten przy udziale kapitału zagranicznego z Bazylei (Szwajcaria) rozpoczął na dużą skalę produkcję barwników i leków. W latach 1899-1913 liczba robotników w tym przedsiębiorstwie wzrosła z 74 do 425⁴¹. Trzecim zakładem, który miał poważny wpływ na produkcję przemysłu chemicznego w okręgu łódzkim i w Królestwie Polskim, była Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu, zbudowana przy udziale kapitału belgijskiego w latach 1910-1912. W 1913 r. w tym przedsiębiorstwie pracowało 800 robotników, a na początku 1914 r. zatrudnienie wzrosło do 1216 osób⁴².

Okręg staropolski posiadał w całym okresie najniższy udział w produkcji przemysłu chemicznego. W okręgu tym funkcjonowało od 6,2% do 3,5% zakładów, których wartość produkcji stanowiła od 0,7% do 4% produkcji globalnej. Udział w zatrudnieniu wynosił od 0,9% do 4,3%, a w ilości KM od 1,4% do 3,8% (tab. 6). Największym zakładem chemicznym była uruchomiona w 1900 r. Kielecka Fabryka Superfosfatów, w której pracowało w latach 1903-1913 od 100 do 150 robotników⁴³.

Jak już wspomniano, pewna liczba przedsiębiorstw chemicznych znajdowała się poza głównymi okręgami przemysłowymi. Ogółem w latach 1879-1913 w innych ośrodkach funkcjonowało od ponad 41% do 19% zakładów, których udział w globalnej produkcji także spadał z około 14% do ponad 9%, podobnie zatrudnienie z ponad 36,5% do 10% oraz udział w liczbie KM z 24% do około 6% (tab. 6).

Poza okręgami największe dwa przedsiębiorstwa chemiczne znajdowały się w gubernii warszawskiej. Pierwszym były zakłady Łowickiego Tow. Przetworów Chemicznych i Nawozów Sztucznych, które zostały zbudowane przy udziale kapitału francuskiego w latach 1895-1897. W 1913 r. pracowało tam 350 robotników, a wartość produkcji wynosiła 1,5 mln rb⁴⁴. Drugie przedsiębiorstwo zostało uruchomione w grudniu 1913 r. w Boryszewie k. Sochaczewa. Były to zakłady Belgijskiego Anonimowego Tow. Sztucznego Jedwabiu, które po uruchomieniu zatrudniały 600 robotników⁴⁵.

Ogółem w latach 1879-1913 w czterech głównych okręgach przemysłowych Królestwa Polskiego znajdowało się od 58,5% do 81,2% ogółu zakładów, w których pracowało od 63,5% do 90,2% robotników. Wartość produkcji przemysłu chemicznego tych okręgów stanowiła od 86,2% do 90,6% globalnej produkcji, a liczba KM od 75,9% do 94,2% ogólnej mocy silników i maszyn zainstalowanych w całym przemyśle chemicznym Królestwa Polskiego (tab. 6).

P r z e m y s ł   m i n e r a l n y

Przemysł mineralny (cegielnie, produkcja cementu, gipsu, szkła, kamieniarstwo, wyroby ceramiczne) Królestwa Polskiego w okresie do 1913 r. był w poważnym stopniu rozproszony. Wśród okręgów przemysłowych najwyższe wskaźniki udziału w produkcji i zatrudnieniu posiadał okręg warszawski. W latach 1879-1913 następował jednak systematyczny spadek udziału tego okręgu w ogólnej liczbie zakładów przemysłu mineralnego z 28,6% do 22,8%, w globalnej produkcji z 41,5% do 27,8%, w zatrudnieniu z 47,5% do 24,2% oraz w ilości KM z 20,5% (1893 r.) do 13,3% (tab. 7). Największe przedsiębiorstwa przemysłu mineralnego w tym okręgu znajdowały się poza Warszawą w powiecie warszawskim. Były to przede wszystkim cegielnie w Kawęczynie, Pustelniku i Żąbkach, zatrudniające w 1913 r. od 350 do 500 robotników. Ponadto dwa zakłady w Pruszkowie: fabryka fajansu J. Teichfelda, gdzie pracowało w 1913 r. 250 robotników oraz wytwórnia ołówków Tow. Akc. "St. Majewski i Ska" z 350 pracownikami⁴⁶.

Powodem wspomnianego wyżej spadku udziału okręgu warszawskiego w produkcji i zatrudnieniu przemysłu mineralnego Królestwa był szybki rozwój przemysłu cementowego na przełomie XIX i XX w. Lokalizacja cementowni związana była z lokalnymi surowcowymi (margle i wapień), stąd też do 1913 r. przedsiębiorstwa tego typu były budowane głównie w okręgu sosenowiecko-częstochowskim, staropolskim oraz w gub. lubelskiej.

Udział okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w ogólnej liczbie zakładów przemysłu mineralnego był niewielki i wynosił od

Struktura przestrzenna przemysłu mineralnego
w Królestwie Polskim w latach 1879-1913
(w %)

Okręgi	Mier- niki udzia- łu	L a t a					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	8,2	8,4	15,2	18,5	17,2	14,7
	P	9,8	9,3	12,1	9,3	11,7	8,0
	R	4,6	11,0	13,9	9,0	9,9	8,7
	KM	-	-	0,5	.	2,9	2,3
Warszawski	Z	28,6	28,2	18,3	15,8	18,7	22,8
	P	41,5	31,1	24,3	22,4	26,6	27,8
	R	47,5	30,9	19,5	19,8	21,6	24,2
	KM	-	-	20,5	.	10,9	13,3
Sosnowiecko- częstochow- ski	Z	12,0	10,5	12,6	14,2	16,0	13,0
	P	11,2	17,1	26,3	28,3	21,6	18,1
	R	11,5	15,3	25,1	23,8	20,8	18,6
	KM	69,2	.	58,8	.	52,9	47,1
Staropolski	Z	8,2	7,3	5,8	7,7	11,1	11,1
	P	5,0	7,5	2,7	9,8	14,8	14,6
	R	4,5	4,2	2,5	9,3	13,9	15,2
	KM	-	-	1,7	.	15,7	11,2
Pozostałe ośrodki	Z	43,0	45,6	48,1	43,8	37,0	38,4
	P	32,5	35,0	34,6	30,2	25,3	31,5
	R	31,9	38,6	39,0	38,1	33,8	33,4
	KM	30,8	-	18,5	.	17,6	26,1

Źródło: por. tab. 1.

12% w 1879 r. do 16% w 1904 r. Szybko jednak wzrastał udział w produkcji z 11,2% w 1879 r. do 28,3% w 1900 r. oraz w zatrudnieniu w tym czasie z 11,5% do 23,8%. W latach następnych do 1913 r. następował z kolei stopniowy spadek udziału tego okręgu w przemyśle mineralnym do 18,1% w produkcji oraz 18,6% w ogólnej liczbie robotników. Zmniejszył się także wskaźnik udziału w ogólnej mocy maszyn i silników energetycznych w tej gałęzi produkcji z 69,2% w 1879 r. do 47,1% w 1913 r. (tab. 7).

Szybki wzrost udziału w globalnej produkcji oraz liczbie robotników do 1900 r. związany był z uruchomieniem w latach dziewięćdziesiątych XIX w. na obszarze okręgu sosnowiecko-częstochowskiego 5 dużych cementowni ("Klucze", "Rudniki", "Łazy", "Wrzosowa" i "Ogrodzieniec"). Natomiast późniejszy spadek udziału tego okręgu w wytwórczości mineralnej spowodowany był ograniczaniem produkcji przez syndykat cementowy⁴⁷.

Następną pozycję wśród okręgów w produkcji przemysłu mineralnego zajmował okręg staropolski. Trzecie miejsce okręg ten jednak zajął dopiero w 1900 r., poprzednio bowiem był wyprzedzany przez okręg łódzki. Ogółem w latach 1879-1913 udział przemysłu mineralnego okręgu staropolskiego w ogólnej liczbie zakładów wzrósł z 8,2% do 11,1%, w globalnej wartości produkcji nastąpił prawie trzykrotny wzrost z 5% do 14,6%. W zatrudnieniu natomiast udział ten zwiększył się ponad trzy razy, a w ogólnej liczbie KM nastąpił wzrost z 1,7% w 1893 r. do 11,2% w 1913 r. (tab. 7).

Przyczyną znacznego wzrostu udziału tego okręgu w produkcji przemysłu mineralnego Królestwa Polskiego był także rozwój przemysłu cementowego. W końcu XIX w. zbudowano tam dwie cementownie ("Kielce" i "Opoczno"), które w 1900 r. zatrudniały ponad 400 robotników. Ponadto w wielu zakładach rozwijała się produkcja cegły ogniotrwałej, a także porcelany, głównie w zakładzie w Śmielowie, który w 1913 r. zatrudniał 583 robotników⁴⁸.

Przemysł mineralny okręgu łódzkiego posiadał stosunkowo niewielki udział w produkcji i zatrudnieniu tej gałęzi przemysłu w Królestwie. Najwyższe wskaźniki w globalnej wartości produkcji - 12,1% oraz w ogólnej liczbie robotników -

13,9% zanotowano w 1893 r. Natomiast w okresie do 1913 r. nastąpił wyraźny spadek do 8% w produkcji i 8,7% w zatrudnieniu. Tymczasem w ogólnej liczbie zakładów udział okręgu łódzkiego systematycznie wzrastał z 8,2% w 1879 r. do prawie 19% w 1913 r. (tab. 7). Powyższe dane wskazują na duże rozdrobnienie zakładów przemysłu mineralnego w tym okręgu. Były to głównie cegielnie zatrudniające od kilku do kilkudziesięciu robotników. W 1905 r. w okolicach Łodzi funkcjonowało 30 takich zakładów⁴⁹. Natomiast największymi zakładami przemysłu mineralnego w Łodzi i okręgu były trzy huty szkła. Dwie w Piotrkowie - "Hortensja" zatrudniająca w 1913 r. 300 robotników i "Kara", w której w 1905 r. pracowało także 300 osób. Trzeci zakład szklarski znajdował się w Łodzi, a mianowicie huta szkła M.L. Piszmana, zatrudniająca w 1913 r. 177 robotników⁵⁰.

Mimo dość znacznego udziału w produkcji i zatrudnieniu przemysłu mineralnego okręgów: warszawskiego, sosnowiecko-częstochowskiego i staropolskiego, koncentracja przestrzenna tej gałęzi (poza niektórymi branżami - np. przemysł cementowy) była niewielka. Otóż na przestrzeni całego okresu 1879-1913 ponad 1/3 zakładów, prawie 1/3 globalnej wartości produkcji i zatrudnienia znajdowała się poza głównymi okręgami gospodarczymi (tab. 7). Do najpoważniejszych ośrodków i obszarów przemysłu mineralnego na tym obszarze należały: Włocławek w gub. warszawskiej, Lublin i gubernia, Koło w gub. kaliskiej oraz gub. siedlecka. Włocławek był głównym ośrodkiem produkcji fajansu. Na początku XX w. funkcjonowały tam trzy duże zakłady ceramiczne: L. Czamańskiego - 350 robotników, Teichfelda i Asterbluma - 360 robotników oraz Z. Froma i Ski - 150 robotników. We Włocławku znajdowała się także duża cegielnia Z. Bojańczyka zatrudniająca w 1913 r. - 400 osób⁵¹.

Drugim ośrodkiem wyrobów fajansowych było Koło w gub. kaliskiej, gdzie w latach 1879-1913 znajdowało się od czterech do dwóch zakładów produkujących wyroby fajansowe i majolikowe. Największym z nich było przedsiębiorstwo A. Fren-denreicha zatrudniająca w latach 1904-1913 od 180-190 robotników⁵².

Z kolei w gub. lubelskiej funkcjonowała duża cementownia Tow. Akc. "Firlej" zatrudniająca w 1905-1913 r. - 100 robotników. Ponadto wielka huta szkła "Ruda Opalin" w pow. chełmskim, gdzie do 1913 r. pracowało 500 osób. Znajdowało się tam także kilka dużych cegielni, m.in. A. Pfeifera w Zamościu, w 1913 r. - 133 robotników oraz A. Krauzego w Hrubieszowie - 100 robotników⁵³.

Znaczący udział w produkcji szkła miały huty szklane skupione w gub. siedleckiej. Na początku XX w. znajdowało się tam 5 hut, z których trzy należały do dużych i wielkich przedsiębiorstw. Największą była huta szkła Ignacego Hordliczki we wsi Czechy k. Pilawy, założona w 1822 r. i zatrudniająca w 1905 r. 800 osób, ponadto huta "Dąbrowa" pow. puławski, gdzie w 1913 r. pracowało 600 robotników oraz huta J. Szuldburga "Dubeczno" w pow. włodawskim - 500 pracowników⁵⁴.

Powyższa analiza rozmieszczenia przestrzennego zakładów przemysłu mineralnego wskazuje na znaczne rozproszenie tej gałęzi produkcji w stosunku do poprzednio omawianych. Główne okręgi przemysłowe w latach 1879-1913 skupiały łącznie od 57% do 61,6% ogółu przedsiębiorstw, których produkcja stanowiła od 67,5% do 74,7% globalnej wartości produkcji, a liczba zatrudnionych robotników od 68,1% do 61,0% w 1893 r. oraz 66,6% w 1913 r. ogółu zatrudnionych, natomiast udział w ogólnej mocy maszyn i silników energetycznych wahał się od 69,2% do ponad 82% (tab. 7).

P r z e m y s ł   d r z e w n y

W następnej gałęzi produkcji - w przemyśle drzewnym - w całym okresie 1879-1913 widoczna była dekoncentracja przestrzenna. Cechą charakterystyczną tego przemysłu było bowiem późne oddzielenie się od rzemiosła (koniec XIX w.) oraz poziom rozdrobnienia⁵⁵. Jeszcze w 1913 r. zakłady zatrudniające do 200 robotników skupiły ponad 61% produkcji oraz 52% ogółu zatrudnionych (tab. 76). Jedną z przyczyn rozproszenia przemysłu drzewnego na obszarze całego kraju był bezpośredni związek z bazą surowcową. Jak wiadomo większość tar-

✕ taków znajdowała się w majątkach ziemskich posiadających lasy⁵⁶.

Wśród okręgów przemysłowych znaczny udział w rozwoju przemysłu drzewnego miały okręgi warszawski i łódzki. Udział okręgu warszawskiego był najwyższy i w latach 1879-1913 wynosił w ogólnej liczbie zakładów od 26,7% do 24%, w globalnej wartości produkcji od 32,5% do 28,8%, a w zatrudnieniu ulegał wyraźnemu obniżeniu z 49,7% do 29,7%. Natomiast w ogólnej liczbie KM wynosił od 21,4% do 11,1% (tab. 8). Znaczny udział tego okręgu w produkcji i zatrudnieniu przemysłu drzewnego był następstwem rozwoju od początku lat siedemdziesiątych XIX w. zakładów meblarskich (Tow. Akc. "Wojciechów", fabryka mebli Z. Szczerbińskiego) oraz budowlano-stolarskich (Tow. Akc. A.E. Martens i A. Daab) w Warszawie⁵⁷.

Z kolei przemysł drzewny okręgu łódzkiego w latach 1879-1913 systematycznie zwiększał swój udział w produkcji tej gałęzi w Królestwie Polskim. W okręgu tym funkcjonowało od 7% do 23,8% ogółu zakładów, których produkcja stanowiła od 4,6% do 24,4% globalnej wartości produkcji, a zatrudnienie od 5,2% do ponad 21% ogólnej liczby robotników (tab. 8). Powyższe wskaźniki świadczą o dynamicznym rozwoju przemysłu drzewnego w okręgu łódzkim. O znacznym wzroście udziału tego okręgu w globalnej produkcji tej gałęzi przemysłu na początku XX w. zdecydował rozwój dużych i wielkich zakładów meblarskich. Szczególną rolę odegrał zakład meblarski w Kamieńsku O. Gełicha zatrudniający w 1900 r. - 289 robotników, który został przejęty w latach 1905-1906 przez Tow. Akc. Wojciechów, produkujące meble gięte. W 1913 r. w przedsiębiorstwie tym pracowało 1400 robotników⁵⁸.

Pozostałe dwa okręgi górniczo-hutnicze nie odgrywały istotnej roli w rozwoju przemysłu drzewnego. Okręg sosnowiecko-częstochowski skupiał od 5,3% do 7,9% ogółu zakładów, których udział w globalnej produkcji wahał się od około 3% do 11,6%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych następował systematyczny spadek z 13% do 3,3%. Podobnie udział w ilości KM zmniejszył się z 6,6% do 5,5% (tab. 8).

T a b e l a 8

Struktura przestrzenna przemysłu drzewnego
w Królestwie Polskim w latach 1879-1913
(w %)

Okręgi	Mier- niki udzia- łu	L a t a					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	7,0	9,1	16,4	18,3	23,8	14,6
	P	11,5	4,6	18,1	15,8	21,4	24,4
	R	5,2	6,6	12,9	14,2	19,8	21,3
	KM	-	-	20,1	.	23,7	17,7
Warszawski	Z	26,7	13,6	22,6	13,6	25,4	23,9
	P	32,5	24,6	33,1	29,1	35,3	28,8
	R	49,7	23,1	30,7	26,9	35,3	29,7
	KM	-	-	9,8	.	21,4	11,1
Sosnowiecko- częstochow- ski	Z	5,6	5,3	5,5	7,9	7,6	5,3
	P	2,9	11,6	6,3	4,2	4,6	6,9
	R	5,0	12,9	7,2	3,6	3,6	3,3
	KM	-	-	6,6	.	4,8	5,5
Staropolski	Z	5,6	6,1	5,5	7,5	5,8	10,0
	P	2,6	1,1	2,5	6,2	6,3	6,3
	R	1,9	1,7	2,4	5,0	5,0	6,7
	KM	-	-	4,6	.	11,1	12,4
Pozostałe ośrodki	Z	55,1	65,9	50,0	52,7	37,4	46,2
	P	50,5	58,1	40,0	44,7	32,4	33,6
	R	38,2	55,7	46,8	50,3	36,3	39,0
	KM	-	-	58,9	.	39,0	53,3

Źródło: por. tab. 1.

Przemysł drzewny okręgu staropolskiego również posiadał niewielki udział w produkcji, jak również w zatrudnieniu tej gałęzi w Królestwie. Jednak w odróżnieniu od okręgu sosnowiecko-częstochowskiego, następował tam systematyczny wzrost tego udziału. Okręg ten w latach 1879-1913 skupiał od 5,6% do 10% ogółu zakładów, które zatrudniały od około 2% do 6,7% robotników, a ich wartość produkcji stanowiła od 1,1% do 6,3% produkcji globalnej. Znaczny wzrost udziału zanotowano także w ogólnej mocy maszyn i silników energetycznych z 4,6% w 1893 r. do ponad 12% w 1913 r. (tab. 8). O stosunkowo szybkim wzroście udziału tego okręgu w produkcji przemysłu drzewnego decydowały głównie tartaki. Szczególny rozwój tartaków parowych nastąpił na początku XX w. w pow. koneckim i opoczyńskim, gdzie w 1913 r. istniało kilkanaście tartaków zatrudniających przeciętnie od 20-50 robotników⁵⁹.

Jak już wspomniano, znaczny odsetek przedsiębiorstw przemysłu drzewnego znajdował się poza głównymi okręgami. W latach 1879-1913 od ponad 55% do 46% funkcjonujących tam zakładów skupiało od 55,7 do 39% robotników oraz od 58% do 33,6% globalnej wartości produkcji. Ponadto ośrodki przemysłu drzewnego, leżące poza okręgami przemysłowymi, posiadały wysoki udział w ogólnej liczbie KM od 59% w 1893 r. do 53,3% w 1913 r. (tab. 8). Wśród tych ośrodków na uwagę zasługują przede wszystkim Radomsko (Koworadomsk), gdzie bardzo dynamicznie rozwijały się założone w latach osiemdziesiątych XIX w. dwa zakłady meblarskie Tow. Akc. J. Kohna i fabryka mebli giętych Braci Thonet, które zatrudniały w latach 1904-1913 po około 1000 robotników⁶⁰. Ponadto także Radom, gdzie założony w 1905 r. zakład mebli wiedeńskich J. Kohna i Ski zatrudniał w 1913 r. 1000 robotników⁶¹.

Powyższa analiza wykazała, że przemysł drzewny w okresie do 1914 r. w niewielkim stopniu podlegał koncentracji przestrzennej. Większość zakładów małych i średnich (zatrudniających do 100 robotników) rozsiana była na obszarze całego kraju. Znaczna koncentracja przestrzenna objęła jedynie branżę meblarską oraz budowlaną. Zakłady tego typu skoncentrowane były głównie w wielkich ośrodkach miejskich (Warszawa i Łódź)

oraz w miejscowościach położonych przy liniach kolejowych (Kamieńsk i Radomsko).

Przemysł papierniczo-poligraficzny

W następnej gałęzi produkcji - przemyśle papierniczo-poligraficznym procesy koncentracji przestrzennej były w znacznym stopniu zaawansowane. W latach 1879-1913 następowała stopniowa koncentracja produkcji i zatrudnienia w trzech głównych okręgach przemysłowych: warszawskim, sosnowiecko-częstochowskim i łódzkim. Okręg warszawski skupiał od 38% do ponad 64% ogółu zakładów, których udział w globalnej produkcji zwiększył się z około 26% do 49% w 1904 r., a w ogólnej liczbie robotników z 44% do 53,5%. Znaczny udział, mimo systematycznego spadku, zakłady papierniczo-poligraficzne tego okręgu posiadały w ogólnej ilości mocy KM od 100% w 1879 r. do ponad 24% w 1913 r. (tab. 9). Na koncentrację około 2/3 zakładów oraz ponad połowy robotników tej gałęzi produkcji w okręgu warszawskim szczególny wpływ miał rozwój Mirkowskiej Fabryki Papieru w Jeziornie oraz szybki wzrost liczby zakładów poligraficznych w Warszawie na przełomie XIX i XX w. Tow. Akc. Mirkowskiej Fabryki Papieru w latach 1900-1913 zatrudniało od 500 do 1400 robotników i było największym przedsiębiorstwem papierniczym w Królestwie Polskim⁶². Natomiast w przemyśle poligraficznym Warszawa zdecydowanie przodowała, będąc głównym centrum wydawniczym. W latach 1896-1913 liczba zakładów tej branży w Warszawie zwiększyła się z 46 do 96 przedsiębiorstw. Największym przedsiębiorstwem były zakłady Tow. Akc. S. Orgelbranda i Synów, gdzie w 1904 r. pracowało 700 robotników⁶³.

Poważną rolę w rozwoju przemysłu papierniczego odgrywał okręg sosnowiecko-częstochowski. Mimo spadku udziału w ogólnej ilości zakładów z ponad 22% w 1894 r. do 8,8% w 1913 r., skupiały one ponad 1/4 globalnej wartości produkcji oraz od 16% do 25% ogólnej liczby robotników. Ponadto duże papiernie tego okręgu posiadały znaczny udział w ilości KM, który w la-

Struktura przestrzenna przemysłu papierniczo-poligraficznego
 Królestwa Polskiego w latach 1879-1913
 (w %)

Okręgi	Mier- niki udzia- łu	L a t a					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	14,2	11,1	22,6	14,9	23,1	12,8
	P	4,4	6,1	13,6	15,2	17,4	13,1
	R	10,7	7,0	9,7	12,0	15,2	12,9
	KM	-	-	14,0	.	12,3	17,5
Warszawski	Z	38,1	33,3	41,5	44,1	43,1	64,3
	P	26,3	14,7	28,2	44,1	49,0	45,6
	R	44,0	16,7	34,7	42,8	50,8	53,5
	KM	100,0	5,7	28,2	.	30,5	24,3
Sosnowiecko- częstochow- ski	Z	14,2	22,2	17,0	14,2	11,6	8,8
	P	21,8	13,7	28,9	24,8	23,2	27,8
	R	16,2	17,1	24,5	25,1	21,1	19,8
	KM	-	18,5	22,8	.	38,5	38,7
Staropolski	Z	-	3,7	1,9	3,1	1,9	1,2
	P	-	0,1	0,05	0,2	0,2	2,4
	R	-	0,2	0,2	0,8	0,7	2,8
	KM	-	-	1,7	.	.	6,1
Pozostałe ośrodki	Z	33,5	29,7	17,0	23,7	20,3	12,9
	P	47,5	65,4	29,3	15,7	10,2	11,1
	R	29,1	59,0	30,9	19,3	12,2	11,0
	KM	-	75,8	33,3	.	18,7	13,4

Źródło: por. tab. 1.

tach 1884-1913 zwiększył się dwukrotnie z 18,5% do około 39% (tab. 9).

Największe zakłady papiernicze tego okręgu zlokalizowane były w pow. olkuskim - dwa zakłady C.A. Moesa w Pilicy i Wli Werbka gm. Pilica połączone na pocz. XX w. w jeden zakład, gdzie pracowało w 1913 r. 900 robotników oraz fabryka "Klu-
cze" Ludwika Mauve zatrudniająca w 1913 r. ponad 140 pracowników⁶⁴. Ponadto dwa zakłady papiernicze znajdowały się w Częstochowie firmy H.I. Markusfeldów, W. Kohn i Oberfeld oraz K. Ginsburg i Kohn, w których w latach 1900-1913 przeciętnie pracowało od 100 do 280 robotników. Dużym przedsiębiorstwem była także firma Steinhagen, Wehr i Ska w Myszkowie, gdzie w 1913 r. zatrudnionych było 300 pracowników⁶⁵.

Trzecią pozycję w strukturze przestrzennej przemysłu papierniczo-poligraficznego zajmował okręg Łódzki. W latach 1879-1913 nastąpił tam znaczny wzrost udziału w tej gałęzi przemysłu Królestwa. Zakłady tego okręgu zwiększyły swój udział w ogólnej ilości produktów papierniczo-poligraficznych z około 11% do 1884 r. do ponad 23% w 1904 r. Udział w produkcji w tym czasie zwiększył się czterokrotnie z 4,4% do 17,4%, a w zatrudnieniu dwukrotnie z 7% do ponad 15%. Wpływ na powyższy wzrost był następstwem rozwoju kilku dużych zakładów papierniczych kooperujących z przemysłem włókienniczym. Największym przedsiębiorstwem było Tow. Akc. Pabianickiej Fabryki Papieru R. Saengera, produkujące papier pakowy, tekturę, gilzy i szpule dla przędzalni, gdzie w latach 1904-1913 pracowało 400 robotników. Znanymi zakładami papierniczymi były Łódzkie przedsiębiorstwa L. Toepflera i Ch. Bigge, również produkujące szpule i gilzy dla włókiennictwa, które w 1913 r. zatrudniały 180 i 140 robotników.

Poza zakładami papierniczymi w Łodzi i okręgu na przełomie XIX i XX wieku powstało kilkanaście firm drukarskich i litograficznych. Do większych przedsiębiorstw tego typu należała drukarnia i litografia R. Resigera w Łodzi, gdzie w 1913 r. pracowało 180 robotników. Dużą firmą były zakłady drukarskie "Neue Lozser Zeitung" zatrudniające w 1913 r. 170 pracowników⁶⁶.

Okręg staropolski posiadał niewielki udział w przemyśle papierniczo-poligraficznym. Mimo wzrostu w latach 1879-1913, udział ten w globalnej produkcji osiągnął jedynie 2,4%, a w zatrudnieniu 2,8%, nieco wyższy był odsetek siły mechanicznej KM 6,1% (tab. 9). Jedynym wielkim zakładem była papiernia w Bodzechowie "Następy Kotkowskiego i Jankowskiego" powstała w 1910 r., gdzie w 1913 r. pracowało 300 robotników⁶⁷.

Ośrodki przemysłu papierniczego, leżące poza głównymi okręgami, które w 1879 r. skupiały 1/3 ogółu zakładów, 47,5% globalnej produkcji, prawie 30% zatrudnienia i ponad 7% mocy KM, stopniowo traciły swoje znaczenie. W 1913 r. nastąpił prawie trzykrotny spadek udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw do 12,9%, ponad czterokrotny spadek w produkcji do 11%, podobnie w zatrudnieniu wskaźnik udziału tych ośrodków wynosił jedynie 11%, natomiast w ogólnej ilości KM nastąpiło ponad pięciokrotne zmniejszenie udziału do 13,4% (tab. 9).

Największymi przedsiębiorstwami papierniczymi leżącymi poza okręgami przemysłowymi były: Tow. Akc. fabryki papieru "Soczewka" w pow. gostynińskim, gdzie w 1904 r. pracowało 600 robotników oraz fabryka celulozy M. i I. Cassirerów we Włocławku, w której zatrudnionych było w 1913 r. 700 pracowników⁶⁸.

Postępująca koncentracja przemysłu papierniczo-poligraficznego w trzech okręgach przemysłowych związana była ze wzrastającym zapotrzebowaniem na wyroby z papieru (papier pakowy, tektura, gilzy i szpule) ze strony innych gałęzi przemysłu (głównie włókiennictwa i konfekcji) oraz handlu. Ponadto istotną rolę w koncentracji branży poligraficznej odegrała funkcja kulturotwórcza dużych ośrodków miejskich (Warszawa, Łódź), polegająca w tym wypadku na działalności wydawniczej (prasa, książki).

P r z e m y s ł   w ł ó k i e n n i c z y

Kolejna gałąź przemysłu Królestwa Polskiego - włókiennictwo, obok górnictwa i hutnictwa, charakteryzowała się największą koncentracją przestrzenną. W całym okresie 1879-

-1913 zdecydowana większość zakładów, produkcji, robotników, jak również KM, znajdowała się w okręgu łódzkim⁶⁹.

Udział okręgu łódzkiego charakteryzują następujące wskaźniki: w ogólnej liczbie zakładów od ponad 95% w 1879 r. do 80,3% w 1913 r., w globalnej wartości produkcji prawie 90% do 79%, w zatrudnieniu od 73% do prawie 71% oraz w ilości mocy maszyn i silników energetycznych przemysłu włókienniczego od 83,6% do ponad 73% (tab. 10). Powyższe dane, obok potwierdzenia faktu dominacji w strukturze przestrzennej przemysłu tekstylnego okręgu łódzkiego, wskazują również na niewielki, jednakże zauważalny spadek jego udziału w rozwoju tej gałęzi produkcji w okresie do 1914 r.

Powyższa tendencja była rezultatem powstania w ostatnim dwudziestoleciu XIX w. dynamicznie rozwijającego się ośrodka włókienniczego w okręgu sosnowiecko-częstochowskim. Od kilku do kilkunastu zakładów tekstylnych tego okręgu, których udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw wahał się zaledwie od 0,8% do 2,5%, posiadał znaczący udział w globalnej produkcji od 4% do ponad 15% w latach 1884 i 1900 i 10,5% w 1913 r. Z kolei liczba włóknarzy tego okręgu stanowiła od 6% do 14-15% ogółu robotników tej gałęzi przemysłu. Przedsiębiorstwa włókiennicze tego okręgu budowane przez kapitał zagraniczny niemiecki i francuski w okresie już po przewrocie przemysłu, charakteryzowały się wysokim poziomem technicznym⁷⁰. Stąd też ich udział w ogólnej mocy silników i maszyn parowych osiągnął w 1893 r. wskaźnik prawie 24%, a w 1913 ponad 17% (tab. 10).

Okręg warszawski posiadał niewielki udział w rozwoju przemysłu włókienniczego. Najwyższe wskaźniki udziału w globalnej wartości produkcji - 6,9% oraz w zatrudnieniu - 7,6% zanotowano w 1900 r. Wtedy bowiem (lata 1898-1900) powstało w Warszawie kilka dużych i wielkich przedsiębiorstw tekstylnych⁷¹. Tymczasem w okresie do 1913 r. wskaźniki te kształtowały się następująco: w ogólnej liczbie zakładów - 9,4%, produkcji - 4,5%, zatrudnieniu - 5,9% oraz w ilości KM - 4% (tab. 10).

Ostatni z okręgów przemysłowych - staropolski - nie odgrywał żadnej roli w produkcji tekstylnej Królestwa Polskie-

Struktura przestrzenna przemysłu włókienniczego
w Królestwie Polskim w latach 1879-1913
(w %)

Okręgi	Mier- niki udzia- zu	L a t a					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	95,3	79,8	80,3	78,4	86,8	80,3
	P	89,7	76,3	75,6	72,4	78,7	79,3
	R	72,9	61,9	65,1	67,6	72,4	71,7
	KM	83,6	59,4	65,8	.	71,4	73,4
Warszawski	Z	2,3	6,7	12,6	9,8	5,4	9,4
	P	0,7	1,6	3,6	6,9	5,4	4,5
	R	1,1	2,2	4,9	7,6	5,1	5,5
	KM	-	0,07	0,6	.	4,8	4,0
Sosnowiecko- częstochow- ski	Z	0,8	2,8	2,1	2,7	2,2	2,5
	P	4,0	15,7	13,2	15,2	11,8	10,5
	R	6,0	15,0	15,6	13,8	14,0	14,0
	KM	5,4	16,8	23,9	.	18,6	17,2
Staropolski	Z	-	-	-	0,1	0,1	-
	P	-	-	-	-	0,06	-
	R	-	-	-	0,03	0,01	-
	KM	-	-	-	-	-	-
Pozostałe ośrodki	Z	1,6	10,7	4,4	9,0	5,5	7,8
	P	5,6	6,4	7,6	5,5	4,1	5,7
	R	20,0	20,9	14,4	11,0	8,5	8,8
	KM	11,0	23,7	9,7	.	5,2	5,4

Źródło: por. tab. 1.

go (tab. 10). Natomiast pewien udział w produkcji i zatrudnieniu w przemyśle włókienniczym, w początkowym okresie dość znaczny, posiadały ośrodki leżące poza głównymi okręgami przemysłowymi. Najwyższe wskaźniki udziału tych ośrodków zanotowano w ogólnej liczbie włóknarzy, które w latach 1879 i 1884 wynosiły ponad 20%, aby następnie ulec zmniejszeniu do 8,8% w 1913 r. Ponadto znaczny udział posiadały one w ogólnej mocy silników i maszyn parowych w 1884 r. ~~23,7%~~ 23,7%, a w 1913 r. - 5,4%. Z kolei udział w globalnej produkcji wahał się w granicach od 7,6% do 4,1%, a w ogólnej ilości przedsiębiorstw od 1,6% w 1879 r. do 10,7% w 1884 r. oraz 7,8% w 1913 r. (tab. 10).

Decydujący wpływ na powyższe wskaźniki posiadały Zakłady Żyrardowskie, gdzie w latach 1879-1913 pracowało od 5 tys. do około 9 tys. robotników⁷². Ponadto pewną rolę odgrywał także ośrodek kaliski, skupiający w tym okresie około 700 do ponad 4,2 tys. włóknarzy⁷³.

Ogółem w trzech okręgach przemysłowych w latach 1879-1913 skoncentrowane było od 98,4% do 92,2% ogółu przedsiębiorstw tekstylnych, 94,4% do 94,3% globalnej wartości produkcji, 80% do 91,2% włóknarzy oraz od 76,3% do 94,6% ogólnej mocy silników i maszyn energetycznych zainstalowanych w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego (tab. 10).

P r z e m y s ł   s k ó r z a n y

Przemysł skórzany był gałęzią produkcji charakteryzującą się również wysokim stopniem koncentracji przestrzennej. Wśród okręgów przemysłowych najpoważniejszą rolę w rozwoju wytwórczości skórzanej odgrywał okręg warszawski. W latach 1879-1913 skupiał on od 40% do 58% ogółu zakładów, których udział w globalnej wartości produkcji wynosił od 84% do ponad 72%, w zatrudnieniu od 67% do 74% oraz w liczbie KM od 100% do ponad 75% (tab. 11). O przodującej roli okręgu warszawskiego decydowały duże i wielkie przedsiębiorstwa garbarskie oraz galanterii skórzanej i obuwia, zlokalizowane głównie w Warszawie. W 1913 r. było tam 7 zakładów garbars-

Struktura przestrzenna przemysłu skórzanego
w Królestwie Polskim w latach 1879-1913.
(w %)

Okręgi	Mier- niki udzi- łu	L a t a					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	9,8	2,1	3,4	4,2	10,9	6,8
	P	3,9	1,5	1,2	2,7	2,9	1,4
	R	9,8	4,4	1,4	1,9	3,4	2,7
	KM	-	-	-	.	0,9	4,6
Warszawski	Z	40,8	41,2	29,1	41,1	42,6	57,6
	P	83,9	83,9	74,8	60,1	65,9	72,2
	R	67,0	71,6	54,9	57,6	59,4	74,0
	KM	100,0	.	68,4	.	68,9	75,2
Sosnowiecko- częstochow- ski	Z	1,3	1,4	3,4	2,1	1,9	0,5
	P	0,5	0,5	1,8	4,9	.	.
	R	2,2	2,1	9,3	4,5	0,4	0,1
	KM	-	-	10,1	.	-	-
Staropolski	Z	2,6	7,0	7,8	1,4	1,3	-
	P	0,4	2,1	1,1	0,4	0,3	-
	R	1,0	2,3	1,1	0,9	1,0	-
	KM	-	-	-	.	-	-
Pozostałe ośrodki	Z	45,5	48,3	56,3	51,2	43,3	35,1
	P	11,3	12,0	21,1	31,9	30,9	26,4
	R	20,0	19,6	33,3	35,1	35,8	22,2
	KM	-	-	21,5	.	30,2	20,2

Źródło: por. tab. 1.

kich zatrudniających przeciętnie ponad 100 robotników. Największymi były: firma Pfeiffer Bradia i Temler, gdzie pracowało 570 robotników, I.C. Blunck - 500 robotników oraz najstarsza garbarnia warszawska Tow. Akc. Temler i Szwede z 300 pracownikami. Ponadto wśród zakładów obuwniczych do największych należały: zakłady "Syrena" - A. Ujazdowskiego i L. Niemczyńskiego zatrudniające w 1913 r. - 400 robotników, W. Leisermana, gdzie pracowało także 400 robotników oraz Tow. Akc. Brochis i Synowie z 320 robotnikami⁷⁴. Pozostałe okręgi przemysłowe nie odgrywały żadnej roli w rozwoju przemysłu skórzanego. Jedynie w okręgu łódzkim znajdowało się w latach 1879-1913 od 9,8% do 6,8% ogółu zakładów, których produkcja stanowiła od 3,9% do 1,4% wartości produkcji globalnej, zatrudnienie zaś od 9,8% do 2,7% ogólnej liczby robotników (tab. 11).

Znaczna część produkcji skórzanej zlokalizowana była w ośrodkach poza głównymi okręgami przemysłowymi. W latach 1879-1913 ośrodki te skupiały od 45,5% do 35% ogółu zakładów, których udział w produkcji wyraźnie wzrasta z ponad 11% do prawie 32% w 1900 r. i 26,4% w 1913 r. oraz w zatrudnieniu z 20% do 35,8% w 1904 r. i ponad 22% w 1913 r. Ponadto zakłady te posiadały znaczny udział w ilości KM sięgający ponad 30% w 1904 r. (tab. 11). Przemysł skórzany zlokalizowany poza głównymi okręgami przemysłowymi nie był jednak rozproszony, jak np. branża przemysłu mineralnego na obszarze całego Królestwa. Drugim, po Warszawie, dużym ośrodkiem tej gałęzi przemysłu był bowiem Radom i okolice. W latach 1879-1913 znajdowało się tam od 4% do 12% ogółu przedsiębiorstw, których produkcja stanowiła od 6% do 20% wartości produkcji globalnej, zatrudnienie zaś utrzymywało się na poziomie około 10%. Natomiast udział w ogólnej mocy silników i maszyn energetycznych tej gałęzi przemysłu w 1913 r. wynosił ponad 11%⁷⁵. Do największych zakładów skórzanych w Radomiu należały następujące firmy: S. Adlera w Żakowicach pod Radomiem, gdzie w latach 1904-1913 pracowało 100 robotników, J. Borkowskiego w Zamłyniu z Radomia zatrudniająca w tym czasie 80-150 pracowników oraz przedsiębiorstwo T. Karscha, w którym pracowało w latach 1904-1913 100 robotników⁷⁶.

Ogółem przemysł skórzany w latach 1879-1913 był zlokalizowany w okręgu warszawskim oraz w ośrodku radomskim. Łącznie znajdowało się tam od 45% do 70% zakładów, których wartość produkcji stanowiła od 90% do 92% produkcji globalnej, a zatrudnienie od 77% do 84% ogólnej liczby robotników oraz liczba KM od 100% do 86% ogólnej mocy silników i maszyn energetycznych zainstalowanych w przemyśle skórzanym Królestwa Polskiego.

P r z e m y s ł   s p o ż y w c z y

Struktura przestrzenna następnej gałęzi produkcji - przemysłu spożywczego charakteryzowała się największym rozproszeniem na obszarze całego kraju. Udział czterech głównych okręgów przemysłowych w rozwoju tej gałęzi - poza warszawskim - był niewielki.

W okręgu warszawskim w latach 1879-1913 znajdowało się od 11,4% do 11% ogółu zakładów, których produkcja stanowiła od ponad 37% do 23% globalnej wartości produkcji, a zatrudnienie od 19,4% do 16,4% ogólnej liczby robotników przemysłu spożywczego. W okresie do I wojny światowej nastąpił w tym okręgu wyraźny przyrost mocy maszyn i silników energetycznych od 1,5% do ponad 18% w 1904 r. i prawie 12% w 1913 r. (tab. 12).

Znaczny udział (mimo tendencji malejącej) w produkcji i zatrudnieniu - przy niewielkim odsetku zakładów - przemysłu spożywczego, wskazuje na znaczną koncentrację wytwórczości spożywczej w okręgu warszawskim. Inną charakterystyczną cechą była wielobranżowość przemysłu spożywczego Warszawy i okręgu. Wśród różnych rodzajów produkcji spożywczej na uwagę zasługują: przemysł tytoniowo-tabaczny, browarnictwo, produkcja wódki i spirytusu, młynarstwo, wyroby cuklernicze. Do największych przedsiębiorstw spożywczych okręgu warszawskiego należały 4 wielkie zakłady tytoniowe: firma Braaci Polakiewicz, zatrudniająca w 1913 r. 700-800 robotników, zakłady "Hobless", gdzie pracowało 650 robotników, fabryka T. Brin i Ski - 385 pracowników oraz firma "Progress" z 220 robotnikami. Ponadto browary Tow. Akc. Habermusch i Schiele, gdzie pracowało w 1913 r. 250 robotników oraz K. Majchelda zatrud-

Struktura przestrzenna przemysłu spożywczego
w Królestwie Polskim w latach 1879-1913
(w %)

Okręgi	Mier- niki udzia- łu	L a t a					
		1879	1884	1893	1900	1904	1913
Łódzki	Z	3,8	5,1	6,7	7,8	10,8	7,9
	P	8,4	6,2	8,9	7,5	8,3	8,3
	R	7,1	6,1	6,6	6,0	6,3	6,2
	KI	8,1	15,0	10,7	.	8,1	7,0
Warszawski	Z	11,4	8,9	8,6	10,9	11,8	11,0
	P	27,3	20,3	11,2	20,7	22,6	23,1
	R	19,4	14,1	12,9	16,4	16,7	16,4
	KI	1,5	12,5	9,9	.	18,2	11,8
Sosnowiecko- czystochow- ski	Z	2,9	1,9	3,6	3,0	3,6	3,4
	P	1,4	1,6	3,7	2,6	3,9	3,2
	R	0,7	0,9	1,6	1,7	2,1	1,6
	KI	-	1,9	3,6	.	3,9	5,3
Staropolski	Z	3,4	4,2	4,2	4,0	3,6	4,3
	P	2,4	1,6	2,2	2,9	2,2	2,6
	R	1,7	1,5	1,9	3,2	2,8	2,8
	KI	4,0	-	2,1	.	1,4	3,3
Pozostałe ośrodki	Z	76,5	79,9	76,8	74,3	70,2	73,4
	P	50,5	70,3	74,0	66,5	62,0	62,0
	R	71,1	77,4	77,0	72,7	72,1	72,9
	KI	86,4	70,6	73,7	.	68,4	71,0

Źródło: por. tab. 1.

niający 120 robotników. Znacznymi zakładami były młyny Karola Michlera w Warszawie z 230 pracownikami w 1913 r. oraz młyn w Młocinach St. Kropiwnickiego, zatrudniający 110 robotników⁷⁷.

Przemysł spożywczy okręgu łódzkiego w całym okresie 1879-1913 posiadał niewielki udział w produkcji globalnej, który wahał się od 6,2% w 1884 r. do 8,9% w 1893 r. i 8,2% w 1913 r. Zatrudnienie w stosunku do ogólnej liczby robotników tej gałęzi przemysłu stanowiło od 7,1% do 6,2%. Pewien wzrost udziału nastąpił jedynie w ogólnej liczbie zakładów, a mianowicie z 3,8% w 1879 r. do 10,8% w 1904 r. (tab. 12).

Największymi przedsiębiorstwami spożywczymi w okręgu łódzkim były cukrownie. W 1879 r. do znanych fabryk cukru należał zakład Lewenberga w Rudzie Pabianickiej, gdzie pracowało 513 robotników. W latach następnych przedsiębiorstwo to ograniczało zatrudnienie w 1900 r. - 168 robotników, aby ostatecznie na początku XX w. przerwać produkcję⁷⁸.

Rozwijały się natomiast cukrownie w pow. łęczyckim. W zakładzie Tow. Akc. "Leśmierz" powstały w 1888 r. W latach 1893-1913 zatrudnienie w tym przedsiębiorstwie utrzymywało się na poziomie od 400 do 500 osób. Drugim dużym zakładem cukrowniczym w pow. łęczyckim była firma "Młynów" założona w 1847 r. W latach 1893-1913 liczba robotników w tym zakładzie wzrosła z 270 do ponad 340 osób⁷⁹.

Pozostałe dwa okręgi miały znikomy udział w produkcji i zatrudnieniu przemysłu spożywczego. Okręg sosnowiecko-częstochowski w latach 1879-1913 partycypował w produkcji tej gałęzi w granicach od 1,4% do 3,9%, a w ogólnej liczbie robotników od 0,7% do 2,1%. Podobnie udział okręgu staropolskiego zamykał się w produkcji w granicach od 2,4% do 3,2% oraz w globalnym zatrudnieniu 1,9% do 3,2% (tab. 12).

W sumie wszystkie 4 okręgi skupiały od 20,1% do 29,8% ogółu zakładów spożywczych, w których pracowało 49,5% do 26% ogólnej liczby zatrudnionych. Natomiast wartość produkcji stanowiła od 28,9% do 22,6% produkcji globalnej, a moc maszyn i silników energetycznych od 13,6% do 31,6% ogólnej liczby KM. Powyższe dane wskazują na najniższą koncentrację spośród wszystkich analizowanych gałęzi przemysłu na obszarze okręgów przemysłowych.

W związku z tym zdecydowana większość zakładów spożywczych od ponad 2/3 do około 4/5 zlokalizowana była poza obszarami wspomnianych okręgów. Zakłady te dawały od połowy do 3/4 globalnej produkcji oraz zatrudniały średnio około 73% ogólnej liczby robotników. Wysoki był również udział w ogólnej ilości mocy KM, który wahał się w granicach od ponad 86% do około 68% (tab. 12).

Mimo poważnego rozproszenia przemysłu spożywczego na obszarze Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami, głównie drobnych zakładów młynarskich i gorzelnianych, znaczna część tej gałęzi wytwórczości koncentrowała się w guberniach: warszawskiej (poza okręgiem) oraz lubelskiej. Ogółem w latach 1879-1913 w guberni warszawskiej (poza okręgiem) znajdowało się od 5,8% do 15,3% ogółu zakładów, które zatrudniały od 38,4% do 23,8% ogólnej liczby robotników, a ich produkcja stanowiła od 25,6% do 26% wartości globalnej produkcji przemysłu spożywczego. Natomiast gub. lubelska w tym czasie skupiała od 23% do 15,3% zakładów, 11,8% do 20,4% ogółu zatrudnionych oraz od 7,9% do 15,3% globalnej wartości produkcji spożywczej w Królestwie Polskim.

Na koncentrację przemysłu spożywczego na obszarze gub. warszawskiej i lubelskiej najpoważniejszy wpływ miał przemysł cukrowniczy, charakteryzujący się najwyższym odsetkiem zakładów dużych i wielkich. Otóż w latach 1879-1913 w gub. warszawskiej (poza okręgiem) znajdowało się od 45% (19 zakładów) do 34,6% (18 zakładów) ogółu cukrowni, które zatrudniały od 61,7% do 36,4% ogólnej liczby robotników oraz dawały od 72,6% do 47,6% globalnej wartości produkcji przemysłu cukrowniczego. W gub. lubelskiej w tym okresie funkcjonowało od 11,9% (5 zakładów) do 26,9% (14 zakładów), których produkcja stanowiła 3,4% do 23,8% produkcji globalnej, a zatrudnienie od 9,1% do ponad 28% ogółu robotników⁸⁰.

Rozwój przemysłu cukrowniczego był bezpośrednio związany z uprawą buraka cukrowego, która koncentrowała się na obszarach dobrych gruntów, co najmniej 1, 2 i 3 klasy.

Najwyższy stopień koncentracji przestrzennej przemysłu cukrowniczego miał miejsca w pow. kutnowskim gub. warszawskiej.

gdzie w całym okresie 1879-1913 r. czynnych było 8 wielkich cukrowni od 19% do 15,4% ogółu zakładów. W zakładach tych pracowało od 28% (3879 osób) do 14,8% (3372 osoby) ogółu robotników, a produkcja stanowiła od 22,1% (2281 tys. rb) do 32,2% (21712 tys. rb) globalnej wartości produkcji przemysłu cukrowniczego w Królestwie Polskim⁸¹. Do największych cukrowni w Królestwie Polskim zlokalizowanych w pow. kutnowskim należały: Cukrownia Łanięta Warszawskiego Tow. Akc. Mejnzerowskich Cukrowni, powstała w 1846 r., która w latach 1894-1913 zatrudniała od 300 do 400 osób, a jej wartość produkcji w 1913 r. wynosiła 8 mln rb, ponadto zakład Tow. Akc. fabryki cukru w Dobrzelinie, gdzie w 1913 r. było zatrudnionych 600 robotników, a wartość produkcji wynosiła 9 mln rb⁸².

Powyższa analiza struktury przestrzennej dziesięciu głównych gałęzi przemysłu w Królestwie Polskim wskazuje na stopniową ich koncentrację poza przemysłem spożywczym w głównych okręgach przemysłowych. Średnio najwyższy udział w wielkości gałęzi produkcji (z wyłączeniem przemysłu wydobywczego i hutniczego po 1884 r.) posiadał okręg warszawski. W 1913 r. okręg ten skupiał ponad 72% produkcji przemysłu skórzanego, 51% - metalowego i maszynowego, 45% - papierniczo-poligraficznego, ponad 44% - chemicznego, prawie 29% - drzewnego, 28% - mineralnego, 23% - spożywczego oraz tylko ponad 4% włókienniczego (tab. 3-12). Warto zwrócić uwagę na fakt, że okręg warszawski w 1913 r. przy niewielkim udziale w ogólnej liczbie ludności kraju - 8,9% (1167 tys. osób : 13058 tys. osób) zatrudniał 21,4% ogółu robotników⁸³.

W okręgu łódzkim, który zdecydowanie dominował w produkcji słókienniczej, skupiając w latach 1879-1913 od 89,7% do 79,3% globalnej produkcji, z biegiem lat dochodziło tam jednak do znacznego rozwoju innych gałęzi przemysłu, kooperujących z przemysłem tekstylnym. I tak w 1913 r. obok włókiennictwa okręg ten posiadał znaczny udział w produkcji przemysłu

drzewnego - 24,4%, chemicznego - 21,5%, papierniczo-poligraficznego - 1% oraz metalowo-maszynowego - 10,7% (tab. 5, 6, 8, 9). Okręg łódzki w 1913 r. przy udziale w ogólnej liczbie ludności Królestwa Polskiego 12,4% (1621 tys. osób) posiadał jednocześnie najwyższy udział w ogólnej liczbie zatrudnionych w całym przemyśle Królestwa Polskiego - 33,5% (tab. 1).

Następny z okręgów, sosnowiecko-częstochowski, którego lokalizacja związana była głównie z zasobami surowcowymi, dominował w przemyśle wydobywczym, skupiając w latach 1879-1913 od 94,1% do 98,3% produkcji tej gałęzi. Znaczący udział, a od początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. dominujący, posiadał ten okręg również w produkcji hutniczej, który w 1913 r. wynosił prawie 3/4 produkcji globalnej. W latach 1879-1913 także w tym okręgu nastąpił znaczny rozwój innych gałęzi produkcji. Świadczy o tym udział w 1913 r. okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w produkcji przemysłu papierniczo-poligraficznego - 27,8%, metalowo-maszynowego - 23,3%, chemicznego - 20,3%, mineralnego - 18,1% oraz włókienniczego - 10,5% (tab. 5, 6, 7, 9, 10). W 1913 r. okręg ten przy udziale w ogólnej liczbie ludności Królestwa Polskiego 6,6% (865 tys. osób) skupiał 22,7% ogółu robotników przemysłowych (tab. 1).

Wreszcie ostatni z okręgów - staropolski w całym badanym okresie posiadał znaczny udział w produkcji hutniczej, który wynosił w latach 1879-1913 od 32,7% do 26,9%. W pozostałych gałęziach przemysłu udział tego okręgu był niewielki lub znikomy. Za uwagę zasługuje jedynie wzrost udziału w produkcji przemysłu mineralnego do 14,6% w 1913 r. oraz drzewnego do 6,3% (tab. 7 i 8). Ogółem jednak okręg ten w porównaniu z pozostałymi cechował powolny rozwój produkcji przemysłowej. Świadczy o tym porównanie udziału w ogólnej liczbie ludności kraju, który w 1913 r. wynosił 4,9% (637 tys. osób) z udziałem w zatrudnieniu wynoszącym 5% (tab. 1).

Powyższe tendencje zmian w koncentracji przestrzennej przemysłu Królestwa Polskiego potwierdza tzw. wskaźnik uprzemysłowienia (liczba robotników przypadająca na 1000 mieszkańców) obliczony dla całego Królestwa oraz czterech podstawowych okręgów. Otóż najwyższym wskaźnikiem uprzemysłowie-

nia charakteryzował się okręg sosnowiecko-częstochowski od 89 robotników w 1893 r. do 107 robotników w 1913 r. Drugie miejsce zajmował okręg łódzki, gdzie wskaźnik uprzemysłowienia wynosił odpowiednio 53 i 85 robotników na 1000 mieszkańców, trzecie okręg warszawski 43 i 76 zatrudnionych. Ostatnie miejsce zajmował okręg staropolski, gdzie wskaźniki uprzemysłowienia były najniższe od 17 w 1893 r. do 33 w 1913 r. Ogólny wskaźnik uprzemysłowienia dla całego Królestwa wynosił w latach 1893-1913 od 18 do 32 robotników na 1000 mieszkańców⁸⁴.

Postępującą koncentrację w czterech okręgach potwierdza także analiza udziału w rozwoju produkcji i zatrudnienia w przemyśle głównych ośrodków przemysłowych Królestwa Polskiego. Otóż wśród 17 miejscowości miasta i osady, które w 1913 r. skupiały przeciętnie ponad 3 tys. robotników, 11 zlokalizowanych było w okręgach przemysłowych. Natomiast 6 ośrodków znajdowało się poza obszarem okręgów (Żyrardów, Kalisz, Lublin, Radomsko, Włocławek i Radom). Jednakże ich udział w przemyśle Królestwa był niewielki. W latach 1879-1913 skupiały one od 2,8% do 5,2% ogółu zakładów, 3,6% do 5,6% globalnej wartości produkcji, około 7% ogólnej liczby robotników oraz od 1,9% do 4,3% KM (tab. 13). Tymczasem w tym okresie główne ośrodki przemysłowe zlokalizowane w okręgach powiększyły swój udział w ogólnej liczbie zakładów z 39,6% do 53%, w globalnej produkcji z 66,9% prawie do 70%, zatrudnieniu z 42,6% do 66,3% oraz w ogólnej ilości mocy silników i maszyn energetycznych z 29,3% do 60,1% (tab. 13).

Wśród 17 ośrodków przemysłowych skupiających w 1913 r. przeciętnie ponad 3 tys. robotników, 5 zlokalizowanych było w okręgu łódzkim Łódź, Pabianice, Tomaszów Maz., Zgierz i Zduńska Wola, 4 ośrodki w okręgu sosnowiecko-częstochowskim Częstochowa, Sosnowiec, Dąbrowa Górnicza i Zawiercie oraz po jednym w okręgu warszawskim Warszawa i staropolskim (Ostrowiec).

W okręgu łódzkim wymienione ośrodki w latach 1879-1913 koncentrowały od 86,9% do 82,6% ogółu zakładów, 89,7% do 95,4% globalnej produkcji, 82,5% do 92,8% ogólnej liczby ro-

Tabela 13

Udział głównych ośrodków przemysłowych w przemyśle
Królestwa Polskiego w latach 1879 i 1913
(ośrodki zatrudniające w 1913 r. ponad 3 tys. robotników)

Ośrodki	Lata	Wskaźniki procentowe			
		Zakłady	Produkcja	Robotnicy	KM
Łódź	1879	15,8	27,9	16,6	14,3
	1913	14,8	30,1	25,0	28,1
Warszawa	1879	14,5	22,2	15,4	9,7
	1913	31,1	20,9	19,1	7,8
Częstochowa	1879	0,5	0,3	0,2	-
	1913	1,7	4,1	4,6	5,7
Sosnowiec	1879	0,1	0,4	0,7	3,4
	1913	0,9	3,9	3,6	6,3
Dąbrowa Górnicza	1879	0,1	4,7	1,5	-
	1913	0,4	2,7	2,7	2,9
Pabianice	1879	0,2	3,7	1,8	-
	1913	0,7	2,3	2,4	3,1
Zawiercie	1879	0,1	1,5	1,8	0,6
	1913	0,3	1,7	2,4	2,7
Żyrardów	1879	0,05	1,7	5,5	1,7
	1913	0,02	1,3	2,2	1,5
Tomaszów Maz.	1879	4,8	3,6	2,1	0,4
	1913	1,1	1,6	1,4	1,1
Kalisz	1879	0,4	0,2	0,3	-
	1913	1,9	1,0	1,4	0,4
Zduńska Wola	1879	-	-	-	-
	1913	1,0	0,6	1,3	0,1
Lublin	1879	1,1	0,8	0,7	-
	1913	1,1	1,3	1,1	0,6
Zgierz	1879	3,4	2,8	1,8	0,4
	1913	0,9	0,8	0,9	0,8
Ostrowiec	1879	0,05	0,4	0,7	0,9
	1913	0,1	0,9	0,9	1,5
Radomsko	1879	0,1	0,06	0,02	-
	1913	0,3	0,7	0,8	0,8
Włocławek	1879	0,3	0,3	0,3	-
	1913	0,9	0,7	0,8	0,8
Radom	1879	0,9	0,6	0,3	0,2
	1913	1,0	0,6	0,7	0,2

Źródło: por. tab. 1.

botników tego okręgu. Główny ośrodek, jakim była Łódź, zdecydowanie dominował w całym okresie we wszystkich wskaźnikach. W Łodzi w latach 1879-1913 znajdowało się 56,7% do 66% wszystkich zakładów, 61,2% do 74,4% zatrudnionych oraz 65,4% do 81% globalnej wartości produkcji okręgu łódzkiego⁸⁵. Powyższa analiza wskazuje na postępującą koncentrację przestrzenną także w ramach okręgu. Przy czym największa koncentracja następowała w ośrodku centralnym tego okręgu, jakim była Łódź.

W okręgu warszawskim dominującą pozycję zajmowała Warszawa, która skupiała od 85,5% do 94,6% ogółu zakładów, 90,3% do 95,3% globalnej produkcji, 79,9% do 89,3% robotników tego okręgu. W tym wypadku, podobnie, a raczej jeszcze wyraźniej zaznaczyła się dominacja ośrodka centralnego.

Tymczasem w dwu pozostałych okręgach sytuacja była odmienna. W okręgu sosnowiecko-częstochowskim cztery główne ośrodki (por. tab. 13) skupiały w latach 1879-1913 11,7% do 40,5% ogółu zakładów, 59,3% do 63,3% globalnej wartości produkcji oraz 26,2% do 59,2% ogólnej liczby zatrudnionych w przemyśle tego okręgu. Tak więc, mimo że proces koncentracji przestrzennej był dość znaczny, poważny odsetek zakładów i robotników pozostawał poza głównymi ośrodkami. Ponadto nie wykształcił się tam jeden dominujący ośrodek centralny. Częstochowa i Sosnowiec posiadały zbliżony udział w produkcji i zatrudnieniu, podobnie Dąbrowa Górnicza i Zawiercie (tab. 13).

Podobna sytuacja miała miejsce w okręgu staropolskim. Otóż Ostrowiec, który w 1913 r. skupiał 3,8 tys. robotników, nie zajmował decydującej pozycji w skali okręgu. W latach 1879-1913 udział tego osiedla w przemyśle okręgu staropolskiego był następujący: 0,8% do 1,9% ogółu zakładów, 10,0% do 27,5% globalnej wartości produkcji, 8,0% do 18,2% ogólnej liczby zatrudnionych⁸⁵.

Analiza koncentracji przestrzennej przemysłu w ramach poszczególnych okręgów, potwierdza tezę, iż w Królestwie Polskim występowały dwa typy okręgów przemysłowych. A mianowicie okręgi odznaczające się dominacją jednego ośrodka przemysłowego, który skupiał od 50% do ponad 90% produkcji i zatrudnienia. Okręgi tego typu skupiały głównie przemysł przetwórczy,

a ich powstanie następowało w oparciu o duże ośrodki miejskie warszawski, albo związane było z rozwijającą się produkcją chałupniczą i manufakturą, jeszcze przed przewrotem przemysłowym (Łódź).

Drugim typem były okręgi, które powstały w oparciu o występujące na ich obszarze surowce kopalne (staropolski i częstochowsko-sosnowiecki). Charakterystyczną cechą tego typu okręgu była dominacja przemysłu górniczo-hutniczego oraz brak ośrodka centralnego, a raczej występowanie kilku lub więcej ośrodków o równorzędnym znaczeniu⁸⁶.

Przedstawiona analiza struktury przestrzennej przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879-1914, a więc w okresie zakończenia przewrotu przemysłowego i początkach kapitalizmu monopolistycznego, wskazuje na postępującą koncentrację w czterech okręgach przemysłowych. Z kolei w ramach okręgów łódzki i warszawski następowała zdecydowana koncentracja w ośrodkach centralnych. Powyższy proces koncentracji przestrzennej pogłębiał istniejące dysproporcje w uprzemysłowieniu Królestwa Polskiego. Mimo bowiem pewnego rozwoju przemysłu na terenach poza okręgami przemysłowymi, udział tych obszarów w produkcji i zatrudnieniu do 1914 r. zdecydowanie się obniżył (tab. 1).

Spośród 5 znaczniejszych ośrodków przemysłowych, które rozwinęły się poza głównymi okręgami, tylko Lublin i Włocławek miały położenie peryferyjne. Natomiast Kalisz i Żyrardów rozwijały się, jako ośrodki włókiennicze i konfekcyjne, których geneza sięgała okresu polityki gospodarczej rządu Królestwa Polskiego z lat 20 i 30 XIX w. Były one ponadto luźno związane z okręgiem łódzkim. Następny ośrodek - Radomsko - posiadał dogodne położenie przy linii kolejowej na styku okręgów łódzkiego i częstochowsko-sosnowieckiego. Stąd też jego rozwój wiązał się bezpośrednio z oddziaływaniem tych okręgów.

Warto także zaznaczyć, że jedynie Lublin leżał na obszarze na wschód od linii Wisły, gdzie industrializacja w początkowej fazie I poł. XIX w. nie dotarła. Był on jednak

pewnym wyjątkiem, a jego rozwój wiązał się bezpośrednio z potrzebami przemysłu rolno-spożywczego tego regionu, głównie okrownictwa.

W sumie więc, szybki rozwój przemysłu w okręgach przemysłowych w latach 1870-1914, niejako utrwalił, a nawet zastrzył różnice w rozwoju gospodarczym poszczególnych regionów Królestwa Polskiego⁸⁷.

Przypisy do rozdziału I

¹ S. M i s z t a l, Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860-1965, Warszawa 1970, s. 21-26; I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Przewrót techniczny i typy industrializacji w Europie środkowo-wschodniej XIX wieku, [w:] Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1977, s. 60; H. B. R o d g e r s, Okręg przemysłowy Lancashire i brytyjski przemysł bawełniany, "Przegląd Geograficzny" 1958, t. XXX, z. 2, s. 343.

² Szczegółne zróżnicowanie terminologiczne w odniesieniu do pojęcia "okręg przemysłowy", "aglomeracja przemysłowa", "region gospodarczy" czy wreszcie "ośrodek przemysłowy" istnieje w literaturze geograficznej - por. M i s z t a l, op.cit., s. 26-39. Autor powyższej pracy przedstawił krytyczny przegląd definicji i poglądów na kryteria wyznaczające okręgi i ośrodki przemysłowe w literaturze - polskiej, radzieckiej, angielskiej, francuskiej i niemieckiej - w związku z tym w niniejszej pracy pomijamy tę sprawę, konstatując jedynie, że pojęcia te w dalszym ciągu są stosowane wymiennie, a ich różnorodne definicje nie prowadzą do ostatecznego ujednoczenia terminologii.

³ G. M i s s a l o w a, Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego, t. 1 - Przemysł, Łódź 1964, s. 10.

⁴ R o d g e r s, op.cit., s. 244; M i s z t a l, op.cit., s. 22.

⁵ Do tych czynników należy zaliczyć: wspólny system komunikacyjny i sieć przewozową, usługi i system energetyczny - por. E. M. H o o v e r, Lokalizacja działalności gospodarczej, Warszawa 1962, s. 161.

⁶ K. B a d z i a k , Struktura przestrzenna przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim 1900-1913, ZNUŁ 1978, S. I, z. 18, s. 94; M i s z t a l, op.cit., s. 36 - autor współcześnie za ośrodek przemysłowy uważa: "... miejscowość (miasto, osiedle lub wieś), w której znajduje się co najmniej jeden średniej wielkości zakład przemysłowy lub zespół zakładów drobnych o łącznym zatrudnieniu 100 osób".

⁷ J. Z i e l i ń s k i, Staropolskie zagłębienie przemysłowe, Wrocław 1965, s. 25-33 - autor przytacza poglądy na temat zasięgu terytorialnego okręgu staropolskiego w literaturze geograficznej i częściowo historycznej.

⁸ J. Ł u k a s i e w i c z, Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852-1866, Warszawa 1963, s. 229; A. Ż a r n o w s k a, Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870-1914, Warszawa 1974, s. 41.

⁹ J. P a z d u r, Przemysł metalowy Zagłębia Staropolskiego w I połowie XIX w., "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1954, R. 2, nr 1/2, s. 24.

¹⁰ Z i e l i ń s k i, op.cit., s. 32-33.

¹¹ Z. P u s t u ł a, Dynamika liczebności proletariatu przemysłowego, [w:] Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, pod red. S. Kalabińskiego, t. I, cz. 2, s. 121, tab. 9, przypis d.

¹² M i s s a l o w a, op.cit., s. 11-14 - autorka uznała, iż obszar leżący w granicach trójkąta: Łęczycza na północy, Sieradz na południo-zachodzie, Tomaszów na południo-wschodzie, stanowił w latach siedemdziesiątych XIX w. zwarty kompleks stołeczno-ekonomiczny zwany łódzkim okręgiem przemysłowym.

¹³ Ż a r n o w s k a, op.cit., s. 39; K. B a j e r, Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r., Łódź 1958, s. 197-199; B a d z i a k, op.cit., s. 96.

¹⁴ P u s t u ł a , op.cit., s. 121, tab. 9, przypis a.

¹⁵ S. M i s z t a l, Warszawski okręg przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu, Warszawa 1962; t e n ż e, Przemiany ..., s. 85.

¹⁶ S. K o s z u t s k i, Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia, Warszawa 1905, s. 50.

¹⁷ I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wielki przemysł Warszawy i okręgu (1864-1918), "Rocznik Warszawski" 1966, t. VII, s. 379; M. N i e t y k s z a, Warszawski okręg przemysłowy w świetle danych o zatrudnieniu w końcu XIX wieku, "Rocznik Warszawski" 1966, t. VII, s. 411; Z. P u s t u ł a, Typy zakładów i przedsiębiorstw w przemyśle metalowym warszawskiego okręgu przemysłowego 1870-1913, [w:] Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1967, s. 69.

¹⁸ J. Ł u k a s i e w i c z, Przemysł Królestwa Polskiego w początkach XX wieku, [w:] Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich, red. S. K a l a b i Ń s k i, t. III, cz. 1, Warszawa 1968, s. 595; t e n ż e, Przewrót..., s. 229; P u s t u ł a, Dynamika liczebności..., s. 121, tab.9, przypis c - autor zalicza do okręgu sosnowiecko-częstochowskiego, poza powiatami: będzińskim i częstochowskim, jedynie południowo-zachodnią część pow. olkuskiego.

¹⁹ M i s z t a l, Przemiany ..., s. 86-91; Ż a r n o w s k a, op.cit., s. 40, tab. 11, przypis c i e.

²⁰ UFZ, 1879 r.; UFZ, 1884 r.; UFZ, 1893 r.; SFZ, 1900 r.

²¹ KAPFKP, 1904 r.; PHAP, 1913 r.; FZFR, 1913 r.

²² W.I. L e n i n, Dzieła, t. 3, Warszawa 1953, s. 473-474.

²³ I. I h n a t o w i c z, J. Ł u k a s i e w i c z, W sprawie badań statystycznych nad historią przemysłu na zle-

miach polskich, [w:] Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w., red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1970, s. 27-41; Z. P u s t u ł a, Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882-1900), Warszawa 1968, s. 117-124. Autorzy powyższych prac przedstawili gruntowną krytykę rosyjskich źródeł statystycznych, podkreślając walory skorowidzów, spisów i ksiąg adresowych zakładów przemysłowych - por. także W. P u ś, Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870-1900. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju, ZNUŻ 1976, S. I, z. 5, s. 30.

²⁴ GPR, 1879 r.; GPR, 1884 r.; SSSGPR, 1893 r.; SSSGPR, 1900 r.; SSSGPR, 1904 r.

²⁵ Na temat typologii zakładów przemysłowych, porównaj dyskusję i referaty w pracy: Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1967.

²⁶ W. P r u s s, Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864-1914, Warszawa 1977, s. 90-218; t e n ż e, Wielobranżowy przemysł stołecznych miast na ziemiach polskich, [w:] Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1977, s. 198-200.

²⁷ Por. R. K o ł o d z i e j c z y k, Z. P u s t u ł a, Rozmieszczenie terytorialne robotników przemysłowych, [w:] Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, t. I, cz. 2, s. 142-155 - autorzy opracowali strukturę gałęziową robotników przemysłowych Królestwa Polskiego według okręgów. Dyskusyjne są jednak niektóre liczby i wskaźniki podawane przez autorów. Ojóż twierdzą oni, że w 1913 r. okręg warszawski skupiał 23,2% (99292 osoby) ogółu robotników Królestwa, zajmując drugie miejsce po okręgu łódzkim. Zdaniem autorów okręg warszawski zdystansował tym samym okręg osnowiecko-częstochowski, który skupiał w tym czasie 21,9%

(93816 osób) ogółu zatrudnionych. Twierdzenie to polega jednak na nieporozumieniu, bowiem autorzy błędnie zsumowali liczbę robotników okręgu warszawskiego za 1913 r. w tab. 19, myląc się o 10 tys. osób. Tak więc liczba robotników okręgu warszawskiego wynosiła tylko około 89 tys. osób.

Wydaje się ponadto, że autorzy przy obliczeniach liczby robotników stosowali szacunki, często zawiązując dane. Przykładowo bowiem liczba robotników przemysłu metalowego i maszynowego w Królestwie jest raczej zawyżona, jest zresztą niezgodna z danymi zawartymi w pracach P u s t u ł a, Początki kapitału..., s. 139, tab. XXX; s. 142, tab. XXXI; t e n ż e, Typy zakładów..., s. 72, tab. 1; s. 75, tab. 2.

²⁸ I. P i e t r z a - P a w ł o w s k a, Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r., [w:] Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. ..., s. 73; K o ł o d ź i e j c z y k, P u s t u ł a, op.cit., s. 146; M i s z t a l, Przemiany..., s. 87.

²⁹ M. O r ł o w s k i, Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do 1914 r., Warszawa 1931, s. 94-95; Ł u k a s i e w i c z, Przewrót techniczny ..., s. 357.

³⁰ GPR, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

³¹ SSEGPR, 1900 r., s. 275-278; s. 478-479; Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich, red. J. P a z d u r, t. II, Katowice 1961, s. 84, 103-104.

³² J. Ł u k a s i e w i c z, Z. P u s t u ł a, Warszawskie zakłady hutnicze w latach 1867-1889, "Rocznik Warszawski" 1962, t. III, s. 222-237; P u s t u ł a, Początki kapitału..., s. 216-219.

³³ A. J e z i e r s k i, Niektóre problemy rozwoju hutnictwa żelaznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1910, [w:] Ekonomia górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1864-1910, Warszawa 1910, s. 259, 268-272; E. K a c z y Ń s k a.

Investycje przemysłowe w Zakładach Ostrowieckich w końcu XIX wieku, [w:] *Ekonomika górnictwa i hutnictwa...*, s. 326-353; *W. D ł u g o b o r s k i*, *Górnictwo i hutnictwo do 1918 r.*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. ...*, s.137.

34 *WAPŁ*, *SFIGP*, sygn. 2343, k. 111; tamże, *PIS*, sygn.15958, k.nlb; *UFZ*, 1893 r.; *SFZ*. 1900 r.; *P u s t u ł a*, *Początki kapitału...*, s. 103, 153; omawiane przedsiębiorstwa należały do kapitału niemieckiego i zostały przekształcone w spółki akcyjne w 1897 r.

35 *WAPŁ*, *SFIGP*, sygn. 2328, k.7; *FZPR*, 1913 r.

36 *WAPR*, *RGUFG*, sygn. 47, k. 1-6; *SFZ*, 1900 r.; *FZPR*, 1913 r.

37 *UFZ*, 1879 r.; *FZPR*, 1913 r.

38 *S. M i s z t a l*, *Przemysł chemiczny w latach 1864 - 1918-1939*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich...*, s. 363-369.

39 *E. T r e p k a*, *Wielki przemysł chemiczny*, [w:] *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1919, s. 96-101.

40 *WAPŁ*, *SFIGP*, sygn. 1824, k. 3, 18, 23.

41 Tamże, sygn. 1682, k. 88.

42 *W. P u ś*, *Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu w latach 1911-1919*, [w:] *60 lat Zakładów Włókien Sztucznych "WIS-TOM"*, red. *B. W a c h o w s k a*, Łódź 1971, s. 15-18; t e n ż e, *Przemysł w okresie wielckapitalistycznym*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki, Dzieje miasta*, red. *B. W a c h o w s k a*, Warszawa-Łódź 1980, s. 169.

43 *MAPK*, *KGK*, sygn. 1772, k. 27; *O. W y s z o m i r s k a*, *Przemysł i klasa robotnicza ziemi radomsko-kieleckiej (1870-1914)*, Warszawa 1970, s. 73; *T r e p k a*, op.cit., s. 96-101.

- 44 AGAD, WKP, sygn. 81, k.nlb; T r e p k a, op.cit.,s.100.
- 45 WAPTW, SFIGW, sygn. 563, k. 1-4.
- 46 Tamże, sygn. 262, k. 25-30; sygn. 328, k. 1-2; K o -
s z u t s k i, op.cit., s. 23-24.
- 47 W. S o m m e r, Rozwój przemysłu cementowego, wapienne-
go, kredowego i gipsowego na ziemiach polskich, [w:] Prace Pols-
kiej Narady Ekonomicznej..., s. 145-147.
- 48 WAPK, KGK, sygn. 1772, k. 26-28; WAPR, RGUFG, sygn. 55,
k. 3.
- 49 KAPFKP, 1904 r., nr 1270-1301.
- 50 K. B a d z i a k, W. P u ś, S. P y t l a s, Szklana
Hortensja. Dzieje huty w Piotrkowie Trybunalskim, Łódź 1982,
s. 26, tab.5; s. 27, tab. 6; FZPR, 1913 r.
- 51 WAPWW, sygn. 1156, k. 17-18; sygn. 1160, k. 1-2; sygn.
1359, k. 50.
- 52 KAPFKP, 1904 r.; FZPR, 1913 r.
- 53 PHKP, 1913 r.; FZPR, 1913 r.
- 54 Tamże.
- 55 P r u s s, Rozwój ..., s. 176.
- 56 Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego, pod red. S.
Janickiego, Warszawa 1918, s. 452-453; Historia kultury mate-
rialnej Polski w zarysie, red. W. H e n s e l i J. P a z -
d u r, t. VI, red. B. B a r a n o w s k i, J. B a r t y ś,
T. S o b c z a k, Wrocław 1979, s. 209.

57 WAPWW, SFIGW, sygn. 262, k. 42-43; sygn. 582, k. 1-7; P r u s s, Rozwój ..., s. 179-182.

58 WAPŁ, SFIGP, sygn. 2328, k. 58; KAPFKP, 1904 r., nr 2950; PHKP, 1913 r., nr 9657.

59 WAPR, RGUFG, sygn. 47, k. 1-6; sygn. 53, k. 2-4.

60 WAPŁ, SFIGP, sygn. 2343, k. 17; sygn. 2328, k. 65.

61 WAPR, RGUFG, sygn. 48, k. 4.

62 WAPWW, SFIGW, sygn. 334, k. 1-6.

63 P r u s s, Rozwój..., s. 183-191; KAPFKP, 1904 r., nr 3263.

64 WAPK, RGK, Wydz. Adm., Ref. II, sygn. 297, k. 123-144; tamże, SFIGK, sygn. 6, k. 2-19.

65 WAPŁ, SFIGP, sygn. 2330, k. 133-150; FZPR, 1913 r.

66 WAPŁ, SFIGP, sygn. 2328, k. 9, 11, 42, 53; FZPR, 1913 r.

67 WAPR, RGUFG, sygn. 55, k. 3.

68 KAPFKP, 1904 r., nr 3079; PHKP, 1913 r., nr 10002.

69 W. P u ś, Rozmieszczenie przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1870-1900, ZNUŁ, S. I, z. 96, 1973, s. 3-16; B a d z i a k, op.cit., s. 93-104; - w powyższych pracach autorzy przeprowadzili szczegółową analizę zmian w lokalizacji przestrzennej włókiennictwa w latach 1870-1913. W związku z tym w prezentowanej pracy ograniczono się jedynie do charakterystyki ogólnej tych zmian, bez szczegółowej egzemplifikacji. Pewne niewielkie różnice udziału procentowego poszczególnych okręgów w cytowanych pracach, w stosunku do przedstawionego obecnie tekstu, są następstwem różnic w zasięgu

terytorialnym okręgów przemysłowych. Natomiast zasadnicze tendencje zmian zachodzących w latach 1879-1913 są zgodne z rezultatami analizy przedstawionej w wyżej wymienionych artykułach.

70

P u ś, Przemysł włókienniczy..., s. 22-23; K. B a - d z i a k, Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900-1916, ZNUŻ 1979, S. I, nr 60, s. 104-105.

71

P u ś, Rozmieszczenie..., s. 14-15.

72

T e n ź e, Zakłady Żyrardowskie w strukturze przestrzennej przemysłu włókienniczego Polski 1870-1939, [w:] Żyrardów 1829-1945, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Warszawa 1980, s. 227, tab. 2.

73

UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

74

PHKP, 1913 r., nr 8017, 8001, 8023, 14145, 14221.

75

UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

76

WAPR, KGR, sygn. 2980, k. 4.

77

WAPW, SFIGW, sygn. 262, k. 20-35; sygn. 627, k. 2-51; P r u s s, Rozwój..., s. 141-151.

78

WAPŁ, KPGUA, sygn. 11, k. 10-15; UFZ, 1879 r.; KAPFKP, 1904 r., nr 2046.

79

KAPFKP, 1904 r., nr 2020, 2021; PHKP, 1913 r., nr 5844, 5845.

80

UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

81

Powiat kutnowski był więc swoistym okręgiem przemysłowym w produkcji spożywczej Królestwa Polskiego - por. M. C h u -

d z y ń s k i, Wieś południowo-zachodniego Mazowsza 1864-1907, Warszawa 1983, s. 5, 103-133 - autor wyodrębnił region kutnowsko-łowicki, biorąc pod uwagę znaczny rozwój przemysłu rolnospożywczego oraz wysokotowarowego rolnictwa na tym obszarze.

⁸² WAPWW, SFICW, sygn. 1132, k. 3-6; sygn. 1329, k. 1-9; PHHP, 1913 r., nr 5726, 5830.

⁸³ Dane statystyczne dotyczące liczby ludności pochodzą z pracy: A. K r z y ż a n o w s k i, K. K u m a n i e c k i, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 41-49, tab. 35.

⁸⁴ Obliczono na podstawie: UFZ, 1893 r.; FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r.; K r z y ż a n o w s k i, K u m a n i e c k i, op. cit., s. 42-49.

⁸⁵ Obliczono na podstawie danych z tab. 13 oraz UFZ, 1879 r., SFZ, 1900 r.; FZPR, 1913 r.

⁸⁶ M i s z t a l, Przemiany..., s. 43-44.

⁸⁷ E. K a c z y ń s k a, Społeczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu, Warszawa 1974, s. 301-306; autorka analizując sytuację gospodarczą zacofanych obszarów północno-wschodnich, zwraca uwagę na fakt, że znaczny rozwój przemysłu w okręgach przemysłowych do 1914 r. utrwalił nierównomierności rozwoju gospodarczego całego kraju.

R o z d z i a ł   I I

STRUKTURA GAŁĘZIOWA

Rozwój procesu industrializacji w Królestwie Polskim w latach 1870-1914, powodował nie tylko zmiany w rozmieszczeniu przemysłu, ale także przeobrażenia jego struktury gałęziowej. Czynnikiem, które w omawianym okresie decydowały o zmianach w strukturze gałęziowej przemysłu, były:

- postęp w eksploatacji i stosowaniu w produkcji surowców naturalnych (mineralnych, roślinnych i zwierzęcych);

- postęp w produkcji bardziej zróżnicowanych asortymentów wyrobów gotowych i półfabrykatów, poprzez stosowanie nowych technologii;

- stosowanie nowych źródeł energii i nowoczesnych urządzeń energetycznych (silniki elektryczne, gazowe i spalinowe).

Istotną rolę w rozwoju poszczególnych gałęzi odgrywał popyt ze strony przemysłu, jak również, w wypadku gałęzi produkujących wyroby konsumpcyjne i powszechnego użytku (przemysł lekki, spożywczy, chemiczny, meblarski, papierniczo-poligraficzny), rosnące potrzeby ze strony ludności¹.

Analizę zmian w strukturze gałęziowej przeprowadzono w odniesieniu do obszaru całego Królestwa, jak również odrębnie w ramach poszczególnych okręgów przemysłowych. W wypadku Królestwa Polskiego przeobrażenia gałęziowe analizowano w siedmiu przekrojach chronologicznych (1870, 1879, 1884, 1893, 1900, 1904, 1913), natomiast w okręgach w sześciu (poza 1870 r.). Miernikami analizy, podobnie jak w rozdziale poprzednim, były: liczba zakładów, wartość produkcji, liczba robotników oraz moc energetyczna w KM. Pod uwagę brano zakłady zatrudniające przeciętnie 5 i więcej robotników (poza przemysłem spożywczym i drzewnym, gdzie wliczano także zakłady, w których pracowało 4 robotników).

Materiały statystyczne opracowano na podstawie omówionych już skorowidzów, spisów i wykazów zakładów przemysłowych².

1. Zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1870-1913

W latach 1870-1913 w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa zaszły poważne zmiany. W 1870 r. wśród 12 gałęzi przemysłu pozycję pierwszoplanową zajmował przemysł spożywczy. Zakłady tej gałęzi stanowiące prawie 6% ogółu firm przemysłowych skupiały ponad 54% globalnej wartości produkcji oraz prawie 40% robotników. Na drugiej pozycji znajdował się przemysł włókienniczy, który przy niewielkim udziale w ogólnej liczbie zakładów (8%) skupiał ponad 31% ogółu robotników oraz około 24% wartości produkcji. Wśród pozostałych gałęzi przemysłu, najpoważniejszy udział w ogólnej liczbie robotników posiadał przemysł wydobywczy 6,4%, który jednak skupiał niewiele ponad 2% globalnej wartości produkcji. Podobnie przemysł mineralny skupiając ponad 10% zakładów i 6% robotników dawał poniżej 3% globalnej produkcji. Stosunkowo znaczną pozycję w produkcji posiadały zakłady przemysłu skórzanego wynoszącą 6%, przy nieco ponad 3% udziale w ogólnej liczbie robotników. Kilkuprocentowy udział w produkcji i zatrudnieniu miały jeszcze przemysły: metalowo-maszynowy, ponad 4% i prawie 5% oraz hutniczy 3% i prawie 4%. Natomiast przemysł chemiczny, drzewny i poligraficzno-papierniczy nie odgrywały większej roli, skupiając od 0,4% do 1,7% globalnej produkcji i zatrudnienia (tab. 14).

W okresie do 1879 r., w związku z szybkim rozwojem przemysłu ciężkiego (wydobywczy, hutniczy i metalowy) i włókienniczego, radykalnie zmieniły się wskaźniki udziału poszczególnych gałęzi w globalnej produkcji oraz ogólnej liczbie robotników³. Pierwszą pozycję w produkcji i zatrudnieniu zajął przemysł włókienniczy skupiając ponad 42% globalnej wartości produkcji, powyżej 32% robotników oraz 16,8% KM. Na drugim miejscu znalazł się przemysł spożywczy, w którym pracowało ponad 23% ogółu zatrudnionych, 21% KM, a udział w produkcji wynosił ponad 1/5 jej

Tabela 14

Struktura gałęziowa przemysłu Królestwa Polskiego
w latach 1870-1913 (w %)

Gałęzie przemysłu	Lata	Liczba zakładów	Wartość produkcji	Liczba robotników	Liczba KM
1	2	3	4	5	6
Wydobywczy	1870	1,7	2,3	6,4	.
	1879	5,5	4,4	13,2	21,8
	1884	4,4	3,0	8,9	23,2
	1893	2,9	3,9	12,3	21,7
	1900	12,6	4,8	10,5	.
	1904	6,2	4,5	8,8	10,9
	1913	4,2	5,6	8,2	18,2
Hutniczy	1870	1,1	3,1	3,7	.
	1879	3,2	10,5	8,9	32,9
	1884	2,1	9,0	8,4	32,3
	1893	1,3	8,1	7,1	14,2
	1900	1,2	8,5	7,1	.
	1904	0,7	6,1	5,6	16,2
	1913	0,3	4,7	4,6	8,4
Metalowo- -maszynowy	1870	1,4	4,4	4,9	.
	1879	5,2	7,7	8,4	5,4
	1884	6,5	6,5	7,5	3,6
	1893	8,8	6,6	7,4	3,6
	1900	10,3	13,3	11,9	.
	1904	14,6	11,6	13,8	5,9
	1913	11,9	13,9	15,0	9,1
Chemiczny	1870	0,4	0,5	0,4	.
	1879	3,0	1,6	0,8	0,1
	1884	4,2	2,0	1,1	0,4
	1893	4,2	2,1	1,3	0,5
	1900	2,3	3,0	1,4	.
	1904	3,9	4,1	1,9	2,3
	1913	2,6	4,6	2,2	3,4

1	2	3	4	5	6
Mineralny	1870	10,4	2,9	6,0	.
	1879	6,9	2,4	5,1	0,7
	1884	7,6	2,0	5,7	.
	1893	7,0	1,6	4,6	1,4
	1900	9,4	2,6	5,8	.
	1904	9,1	3,2	6,2	3,5
	1913	7,8	3,6	6,9	5,3
Drzewny	1870	4,7	0,8	1,4	.
	1879	3,7	1,3	1,8	.
	1884	5,2	1,6	2,8	.
	1893	5,4	1,6	3,2	2,2
	1900	7,7	2,1	3,4	.
	1904	9,1	2,9	5,0	2,0
	1913	7,6	2,7	4,0	2,6
Papierniczo- -poligraficzny	1870	0,5	1,1	1,7	.
	1879	1,1	1,1	0,9	0,2
	1884	1,1	1,1	1,9	3,0
	1893	1,9	1,6	2,5	2,0
	1900	4,6	2,6	3,2	.
	1904	6,0	2,6	3,3	3,8
	1913	6,3	2,9	3,4	4,8
Włókienniczy	1870	8,0	24,1	31,6	.
	1879	24,7	42,5	32,6	16,8
	1884	16,7	40,4	37,0	27,2
	1893	19,6	43,3	41,8	41,7
	1900	21,4	44,8	44,8	.
	1904	21,2	46,3	42,4	46,7
	1913	17,5	39,8	39,7	37,2

Tabela 14 (cd.)

1	2	3	4	5	6
Konfekcyjny	1870	.	.	.	.
	1879	.	.	.	.
	1884	.	.	.	.
	1893	.	.	.	.
	1900	.	.	.	.
	1904	3,0	1,5	2,0	0,4
	1913	10,0	1,6	2,8	0,4
Skórzany	1870	8,4	6,0	3,2	.
	1879	7,9	6,5	2,7	0,9
	1884	5,7	3,8	2,6	.
	1893	7,6	2,6	2,2	0,9
	1900	5,1	3,2	1,9	.
	1904	4,3	3,1	1,6	0,5
	1913	4,5	3,9	2,4	1,0
Spożywczy	1870	62,8	54,2	39,7	.
	1879	37,7	21,5	25,1	21,0
	1884	45,0	30,3	23,6	10,3
	1893	40,2	28,4	17,2	11,7
	1900	25,4	15,1	10,0	.
	1904	21,6	14,1	9,3	7,1
	1913	24,4	16,0	9,9	9,4
Inne	1870	0,6	0,6	1,0	.
	1879	1,1	0,5	0,5	0,2
	1884	1,5	0,3	0,5	.
	1893	1,1	0,2	0,4	0,1
	1900	.	.	.	.
	1904	0,3	0,1	0,1	.
	1913	1,8	0,7	0,8	0,2

Źródło: por. tab. 1; D. Bociarski, Rys statystyczny przemysłu Królestwa Polskiego, "Biblioteka Warszawska" 1873, t. II, s. 51.

wartości globalnej. Tak więc w stosunku do 1870 r. nastąpił poważny spadek udziału tej gałęzi w globalnej produkcji (o ponad 32 punkty) oraz w zatrudnieniu (o ponad 14 punktów). Znacznie wzrosły natomiast wskaźniki udziału przemysłu ciężkiego. I tak przemysł wydobywczy zwiększył swój udział w produkcji o ponad dwa punkty do 4,4% oraz w ogólnej liczbie robotników do 13,2%. Ponadto ta gałąź przemysłu skupiała ponad 1/5 ogólnej ilości mocy energetycznej. Wyraźnie wzrosła także pozycja przemysłu hutniczego, który skupiał ponad 10% globalnej wartości produkcji, prawie 9% ogółu robotników oraz około 1/3 ogólnej liczby KM. Znaczny rozwój tej gałęzi przemysłu związany był z zamówieniami rządowymi na produkcję szyn w Hucie Bankowej, Tow. Starachowickim oraz zakładach Tow. Akc. Lilpop, Rau i Loewenstein, w Warszawie⁴. Również trzecia gałąź przemysłu ciężkiego przemysł metalowo-maszynowy znacznie zwiększył swój udział w produkcji globalnej do 7,7% oraz w zatrudnieniu 8,4% (tab.14).

W następnych pięciu latach do 1884 r. nie zaszły zbyt istotne zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa. Kryzys nadprodukcji, który obejmował kolejno główne gałęzie przemysłu w latach 1882-1886, doprowadził jedynie do niewielkiego spadku ich udziału w produkcji i zatrudnieniu⁵. W przemyśle włókienniczym zanotowano obniżenie udziału w ogólnej ilości zakładów do 16,7%, co bezpośrednio wiązało się z masowym bankructwem głównie drobnych zakładów tkackich w okręgu łódzkim⁶. Nastąpił także spadek o ponad 2 punkty udziału tego przemysłu w globalnej wartości produkcji. Wzrosły natomiast wskaźniki udziału w zatrudnieniu do 37% oraz ogólnej liczbie KM do ponad 27%.

Przemysł spożywczy zajmował w dalszym ciągu drugą pozycję, przy czym w omawianych latach nastąpił wyraźny wzrost udziału w ogólnej liczbie zakładów do 4% oraz w globalnej produkcji do ponad 30%. Natomiast nastąpił spadek udziału w ogólnej ilości KM do około 10% oraz w zatrudnieniu do 23,6%.

W przemyśle wydobywczym, a przede wszystkim w górnictwie węgla kamiennego, gdzie w kryzysowym 1882 r. zanotowano spadek produkcji o ponad 23 tys. ton węgla⁷, zaznaczył się w 1884 r. także spadek udziału w globalnej wartości produkcji o 1,4 punktu w stosunku do 1879 r. oraz w ogólnym zatrudnieniu

niu o ponad 4 punkty. Jednocześnie, w związku z ciągłą mechanizacją wydobycia węgla, wzrósł wskaźnik udziału w ogólnej mocy KM do ponad 23% (tab. 14).

Przemysł hutniczy utrzymał trzecią pozycję w globalnej produkcji, gdzie jednak nastąpił spadek wskaźnika o 1,5 punktu oraz czwarte miejsce w ogólnym zatrudnieniu, gdzie spadek udziału był nieznaczny i wyniósł w stosunku do 1879 r. 0,5 punkta. Zakłady hutnicze skupiały nadal największy odsetek mocy maszyn i silników energetycznych, który wynosił ponad 32% (tab. 14).

W przemyśle metalowo-maszynowym zanotowano także pewien spadek udziału w globalnej produkcji o 1,2 punktu, w zatrudnieniu prawie o 1 punkt oraz w ogólnej ilości KM o 1,8 punktu. Jednakże ta gałąź produkcji utrzymała piątą pozycję w strukturze gałęziowej przemysłu.

Wśród pozostałych gałęzi na uwagę zasługuje przemysł chemiczny, którego udział w stosunku do wyjściowego 1870 r. wzrósł kilkakrotnie. I tak w ogólnej liczbie zakładów udział ten wyniósł ponad 4% (w stosunku do 1870 r. 10-krotny wzrost), w globalnej produkcji 2%, w zatrudnieniu ponad 1% (tab. 14). Wzrost znaczenia przemysłu chemicznego wiązał się z rozwojem gazowni oraz zakładów produkujących barwniki dla przemysłu tekstylnego oraz odczynniki garbarskie, jak również, głównie w Warszawie, zakłady wyrobów kosmetycznych⁹.

W następnym okresie do 1893 r. w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego utrwaliła się pierwsza pozycja włókiennictwa. Zakłady tej gałęzi produkcji, które stanowiły prawie 1/5 ogółu przedsiębiorstw i zakładów przemysłowych, skupiały ponad 43% globalnej wartości produkcji, prawie 42% zatrudnionych i ponad 41% ogólnej ilości KM. Szczególnie ten ostatni wskaźnik świadczy o szybkiej mechanizacji przemysłu włókienniczego w końcowej fazie przewrotu technicznego, co doprowadziło do wyprzedzenia przemysłu ciężkiego (wydobyczy, hutniczy i metalowo-maszynowy), który skupiał wtedy 39,5% ogólnej ilości KM (tab. 14).

Drugie miejsce w produkcji i zatrudnieniu w całym kraju zajmował przemysł spożywczy, który niezmienne skupiał

największy odsetek zakładów - 40,2%. W stosunku do 1884 r. udział w produkcji zmniejszył się prawie o 2 punkty, a w ogólnej liczbie robotników o ponad 6 punktów. Wzrost nastąpił jedynie w ogólnej ilości KM do 11,7% (tab. 14).

Przemysł wydobywczy zajmował w dalszym ciągu trzecią pozycję w ogólnym zatrudnieniu, skupiając ponad 12% robotników. W stosunku do 1884 r. nastąpił tutaj wzrost o ponad 3 punkty. Ponadto przemysł ten posiadał drugie miejsce po włókiennictwie pod względem udziału w ogólnej liczbie KM - 21,7% (tab. 14).

Przemysł hutniczy, mimo iż w globalnej produkcji zajmował w dalszym ciągu trzecie miejsce (8,1%), to jednak stracił pierwszą pozycję w ogólnej ilości KM, spadając tutaj na miejsce trzecie po włókiennictwie i przemyśle wydobywczym. A ponadto w ogólnym zatrudnieniu stracił pozycję czwartą na rzecz przemysłu metalowo-maszynowego. W stosunku do 1884 r. udział tego przemysłu w strukturze gałęziowej obniżył się we wszystkich wskaźnikach, przy czym, najwięcej w ogólnej ilości mocy energetycznej o ponad 18 punktów (tab. 14). Powyższa sytuacja w przemyśle hutniczym związana była z procesem unowocześnienia tej gałęzi produkcji, a w związku z tym likwidacją wielu drobnych przedsiębiorstw, głównie w okręgu staropolskim. Ponadto poważny wpływ na obniżenie wskaźników udziału przemysłu hutniczego w globalnej produkcji, zatrudnienia i mechanizacji miała likwidacja trzech przedsiębiorstw warszawskich, w tym dwóch wielkich zakładów: Stalowni Warszawskiej i Walcowni "Koszyki", na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w.⁹

Przemysł metalowo-maszynowy poprawił swoją pozycję w ogólnym zatrudnieniu, zajmując po włókiennictwie, przemyśle spożywczym i wydobywczym, czwarte miejsce ze wskaźnikiem 7,4%. Również w globalnej produkcji zakłady tej gałęzi zajmowały czwartą lokatę, skupiając 6,6% jej wartości. W odróżnieniu od hutnictwa w przemyśle metalowo-maszynowym zaznaczyła się stała tendencja wzrostu udziału w ogólnej liczbie zakładów. W 1893 r. udział ten wynosił prawie 9%, co stawiało tę gałąź przemysłu na miejscu trzecim po przemyśle spożywczym i włókiennictwie (tab. 14).

W 1893 r. dostrzegalny był dalszy wzrost znaczenia prze-

mysłu chemicznego, do ponad 2% w globalnej produkcji oraz 1,3% w zatrudnieniu. Wyraźny postęp zaznaczył się także w przemyśle drzewnym - ponad 3% ogółu zatrudnionych, a także w przemyśle papierniczo-poligraficznym 2,5% ogółu robotników (tab. 14).

W latach 1893-1900, w okresie ożywienia po kryzysie lat 1890-92, w następnie rozkwitu cyklicznego końca lat dziewięćdziesiątych, zaznaczył się w Królestwie Polskim szybki wzrost produkcji w przemyśle ciężkim, głównie metalowo-maszynowym, a także we włókiennictwie¹⁰.

Powyższe procesy miały poważny wpływ na dalsze zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu. I tak przemysł włókienniczy utrzymał pierwsze miejsce w produkcji i zatrudnieniu, zwiększając swój udział prawie do 45%. Włókiennictwo skupiało także ponad 1/5 ogółu zakładów przemysłowych (tab. 14).

W 1900 r. nastąpił zdecydowany spadek znaczenia przemysłu spożywczego. Jedynie w ogólnej liczbie zakładów zajmował on pierwszą pozycję, skupiając już jednak tylko nieco ponad 1/4 wszystkich firm. Natomiast w produkcji nastąpił w stosunku do 1893 r. spadek udziału o ponad 12 punktów. Mimo iż przemysł spożywczy utrzymał drugą pozycję w globalnej produkcji, to warto zaznaczyć, że wyprzedzał przemysł metalowo-maszynowy zaledwie o 1,8 punkta. Pod względem udziału w ogólnym zatrudnieniu przemysł spożywczy spadł na miejsce czwarte, po włókiennictwie, przemyśle metalowo-maszynowym oraz wydobywczym, skupiając już tylko 10% ogółu robotników (tab. 14).

Najpoważniejszy wzrost wszystkich wskaźników zanotowano w przemyśle metalowo-maszynowym. W stosunku do 1893 r. udział w ogólnej liczbie zakładów wzrósł do ponad 10%, w globalnej produkcji o ponad 6 punktów oraz w zatrudnieniu o 4,5 punkta. Pod względem liczby robotników przemysł ten znajdował się na drugim miejscu po włókiennictwie, skupiając prawie 12% ogółu zatrudnionych. Natomiast w produkcji globalnej wskaźnik udziału wynosił ponad 13%, co plasowało przemysł metalowo-maszynowy na trzeciej pozycji, po włókiennictwie i przemyśle spożywczym (tab. 14).

Pewien wzrost udziału w globalnej produkcji nastąpił w hut-

nictwie, do 8,5%, co jednak nie pozwoliło na utrzymanie trzeciej pozycji w strukturze gałęziowej. W tej gałęzi następowały daleko idące procesy koncentracji produkcji w wielkich przedsiębiorstwach, stąd też możemy odnotować systematyczny spadek wskaźnika udziału w ogólnej liczbie zakładów przemysłowych do 1,2% (tab.14).

Przemysł wydobywczy zajmował w dalszym ciągu wysokie czwarte miejsce w ogólnej liczbie zatrudnionych, jednakże w stosunku do sytuacji z 1893 r. stracił trzecią lokatę skupiając 10,5% ogółu robotników przemysłowych. W tej gałęzi przemysłu zanotowano także wzrost udziału w globalnej wartości produkcji o 1 punkt do 4,8% (tab.14).

Wśród pozostałych gałęzi przemysłu, dalszy wzrost udziału w globalnej produkcji nastąpił w przemyśle chemicznym do 3% jej wartości. Podobnie zauważalny postęp odnotować możemy w przemyśle papierniczo-poligraficznym, który skupiał już ponad 4% ogółu zakładów, 2,6% produkcji oraz ponad 3% robotników. Znaczny wzrost udziału w ogólnej ilości zakładów prawie 8%, globalnej wartości produkcji - ponad 2% oraz w zatrudnieniu do 3,4% nastąpił w przemyśle drzewnym (tab.14).

Rozwój tych trzech gałęzi przemysłu pod koniec XIX w. wiązał się ze wzrostem popytu na rynku wewnętrznym. Odbiorcą wyrobów przemysłu chemicznego były bowiem - włókiennictwo, przemysł skórzany i spożywczy, rolnictwo nawozy sztuczne oraz ludność, której zapotrzebowanie na produkty chemiczne (mydło, kosmetyki, zapalki) szczególnie w dużych aglomeracjach miejskich wyraźnie rosło. Znaczny postęp w produkcji przemysłu drzewnego związany był z rozwojem budownictwa (w tym przemysłowego) oraz zapotrzebowaniem ludności na wyroby branży meblarskiej. Z kolei przemysł papierniczy również rozwijał się pod wpływem zapotrzebowania ze strony przemysłu i handlu (papier pakowy, tektura itp.) oraz w związku ze wzrostem produkcji wydawniczej.

W następnym okresie do 1904 r., mimo na ogół zbliżonej struktury gałęziowej przemysłu do 1900 r., zaszły jednak dalsze dość istotne zmiany. Przyczyny tych zmian były związane z następstwami światowego kryzysu nadprodukcji, który wybuchł

także w Królestwie Polskim. Kryzys ten, w niektórych gałęziach przemysłu rozpoczął się już w 1899 r. i trwał do 1903 r. W konsekwencji doprowadził on do dalszej koncentracji produkcji, szczególnie w przemyśle hutniczym, górnictwie, metalowo-maszynowym, mineralnym i włókienniczym¹¹.

W strukturze gałęziowej w 1904 r. w dalszym ciągu domino wało włókiennictwo, które zwiększyło swój udział w globalnej produkcji do ponad 46%, natomiast wskaźnik udziału w ogólnym zatrudnieniu uległ zmniejszeniu o ponad 2 punkty. Ponadto przemysł włókienniczy koncentrował największą liczbę sił mechanicznych prawie 47% ogólnej ilości KM (tab.14).

Drugie miejsce pod względem udziału w globalnej produkcji zajmował nadal przemysł spożywczy, który koncentrował ponad 14% jej wartości. Przemysł ten w dalszym ciągu skupiał największą liczbę zakładów sięgającą prawie 22% ogółu. Jednakże wskaźnik udziału w zatrudnieniu obniżył się do ok. 9% oraz w ogólnej liczbie KM do 7% (tab.14):

Zdecydowanie umocnił swoją pozycję przemysł metalowo-maszynowy, który pod względem udziału w zatrudnieniu zajmował drugą pozycję skupiając prawie 14% ogółu robotników przemysłowych. Natomiast w produkcji przemysł ten znajdował się na trzecim miejscu, koncentrując około 12% jej globalnej wartości. Wyraźnie wzrosły także wskaźniki udziału tej gałęzi przemysłu w ogólnej liczbie zakładów - do ponad 14% oraz w ogólnej ilości KM - prawie 6% (tab.14).

Obniżenie wszystkich wskaźników nastąpiło w przemyśle wydobywczym. Przemysł ten pod względem udziału w ogólnym zatrudnieniu w dalszym ciągu zajmował czwarte miejsce skupiając prawie 9% ogółu robotników. W produkcji natomiast przemysł górniczy znalazł się na miejscu piątym - 4,5%, podobnie w liczbie zakładów, gdzie skupiał nieco ponad 6% ogółu przedsiębiorstw. Jedynie w ogólnej ilości siły mechanicznej ta gałąź produkcji zajmowała trzecią pozycję koncentrując prawie 11% KM (tab.14).

Powyższe obniżenie udziału przemysłu wydobywczego w produkcji, zatrudnieniu i ogólnej liczbie zakładów spowodowane było gwałtownym spadkiem produkcji rudy żelaznej w Królest-

wie Polskim w latach 1900-1903. W tym okresie liczba zakładów tej branży zmniejszyła się o 54% (z 41 do 19), natomiast produkcja o ponad 65% (z 29,4 mln pudów do 10,2 mln pudów)¹².

Znaczny spadek udziału w produkcji, zatrudnieniu i ogólnej ilości przedsiębiorstw nastąpił również w przemyśle hutniczym. Otóż ta gałąź przemysłu w 1904 r. skupiała zaledwie 0,7% ogółu zakładów, około 6% globalnej wartości produkcji oraz 5,6% ogólnej liczby robotników. Pod względem udziału w produkcji przemysł hutniczy w dalszym ciągu zajmował czwarte miejsce, natomiast w zatrudnieniu spadł z piątej w 1900 r. na pozycję szóstą. Jedynie w ogólnej ilości KM zakłady hutnicze zajmowały drugie miejsce po włókiennictwie, koncentrując prawie 17% KM (tab.14).

Spadek wskaźników udziału w produkcji, zatrudnieniu i ogólnej ilości przedsiębiorstw przemysłu hutniczego był spowodowany likwidacją w latach 1900-1904 w hutnictwie żelaza 10 przestarzałych zakładów (Stara Kuźnia, Skórnice, Borkowice, Blachownia Mała, Przysłucha, Rejów, Mroczków, Fidor, Krasna, Szczecno, Falków i Skarżysko). W związku z tym w 1902 r. produkcja surówki zmniejszyła się o ponad 8% w stosunku do 1901 r., a liczba zatrudnionych w 1903 r. w porównaniu z 1900 r. o ponad 17% (z 17494 osób do 14395 osób)¹³.

Kolejną, szóstą pozycję w produkcji zajmował przemysł chemiczny, skupiając ponad 4% jej wartości. Udział ten był znaczny w stosunku do partycypacji tej gałęzi przemysłu w ogólnym zatrudnieniu, która wynosiła niecałe 2%. Wskaźniki te świadczą o dużej wydajności w produkcji tego przemysłu. Ponadto przemysł chemiczny wydatnie zwiększył swój udział w ogólnej liczbie zakładów, który wynosił prawie 4% (tab.14).

Dalszy wzrost wskaźników udziału w przemyśle Królestwa Polskiego, gałęzi chemicznej był spowodowany znacznym rozwojem, na początku XX w. produkcji nawozów sztucznych, kwasu siarkowego, zapalek oraz wyrobów farmaceutycznych¹⁴.

Znaczny wzrost udziału w produkcji i zatrudnieniu nastąpił także w przemyśle mineralnym. Przemysł ten, skupiając znaczny odsetek zakładów - ponad 9%, koncentrował ponad 6% robotników oraz powyżej 3% globalnej wartości produkcji.

Zwiększenie wskaźników udziału w produkcji i zatrudnieniu w stosunku do 1900 r. było następstwem (mimo kryzysu w latach 1901-1902) wzrostu produkcji przemysłu cementowego w związku z ożywieniem budownictwa w latach 1903-1904¹⁵.

Poza wyżej omówionymi gałęziami przemysłu, stosunkowo duży wzrost w 1904 r. nastąpił w przemyśle drzewnym. Przede wszystkim wskaźnik udziału w ogólnej ilości zakładów przekroczył 9% przy 7,7% w 1900 r. Ponadto przemysł ten skupiał 5% ogółu robotników oraz koncentrował prawie 3% globalnej wartości produkcji (tab.14).

W 1913 r. nastąpiły dalsze istotne zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego. Otóż, mimo iż przemysł włókienniczy zachował przodującą pozycję w produkcji, zatrudnieniu oraz w ilości siły mechanicznej - KM, to jednak w stosunku do lat poprzednich, jego udział zmniejszył się o kilka punktów. W porównaniu z 1904 r. odsetek ilości zakładów zmniejszył się prawie o 4 punkty, wartości produkcji o 6,5 punkta, zatrudnienia prawie o trzy punkty oraz liczby KM o ponad 9 punktów (tab.14).

Drugą pozycję pod względem udziału w globalnej produkcji oraz ogólnej liczbie zakładów zajmował w dalszym ciągu przemysł spożywczy. Przy czym w stosunku do 1904 r. wskaźniki te wzrosły w ogólnej ilości przedsiębiorstw prawie o 3 punkty oraz w globalnej wartości produkcji o około 2 punkty (tab.14).

Pewien wzrost udziału w produkcji globalnej przemysłu spożywczego w 1913 r. w stosunku do 1904 r. był spowodowany szybkim przyrostem produkcji przemysłu cukrowniczego o 46,7% (z 150700 ton do 221100 ton) oraz produkcji branży tytoniowej i cukierniczej¹⁶.

Na drugim miejscu pod względem udziału w zatrudnieniu, a na trzecim w globalnej produkcji oraz ogólnej ilości zakładów, znajdował się przemysł metalowo-maszynowy. Zakłady tej gałęzi przemysłu, stanowiąc prawie 12% ogółu przedsiębiorstw, skupiały około 14% globalnej wartości produkcji, 15% ogólnej liczby robotników oraz ponad 9% ilości KM (tab.14). Przyczyną wzrostu znaczenia przemysłu metalowo-maszynowego w Królestwie Polskim w okresie 1904-1913 był dynamiczny rozwój branży me-

szynowej, głównie w Warszawie i okręgu warszawskim¹⁷.

Przemysł wydobywczy znajdował się na czwartej pozycji pod względem udziału w globalnej produkcji oraz w ogólnej liczbie zatrudnionych. Skupiając ponad 4% ogółu przedsiębiorstw przemysł ten koncentrował 5,6% wartości produkcji, niego powyżej 8% robotników oraz ponad 18% siły mechanicznej. Ten ostatni wskaźnik stawiał górnictwo na drugim miejscu po przemyśle włókienniczym w Królestwie. O wysokiej, w dalszym ciągu, pozycji przemysłu wydobywczego decydował dynamiczny wzrost wydobycia węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim, gdzie w latach 1904-1913 wzrost produkcji wyniósł ponad 45% (z 4706 tys. ton do 6834 tys. ton)¹⁸.

W przemyśle hutniczym w 1913 r. nastąpił dalszy spadek wszystkich wskaźników udziału w strukturze gałęziowej Królestwa Polskiego. Przede wszystkim udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw zmniejszył się do 0,3%, co bezpośrednio wiązało się ze spadkiem liczby hut żelaza i stali do 9 zakładów. Mimo wyraźnego wzrostu produkcji hutnictwa żelaznego, który w latach 1905-1913 wynosił 162% w wytwórczości surowki, 182% stali i 138% wyrobów walcowanych¹⁹, to jednak w strukturze gałęziowej nastąpił spadek udziału w stosunku do 1904 r. o ponad 1 punkt. Podobnie w zatrudnieniu hutnictwo zmniejszyło swój udział o 1 punkt. W związku z tym w globalnej produkcji przemysł hutniczy znajdował się na miejscu piątym, a w ogólnym zatrudnieniu na pozycji szóstej. Najpoważniejsze obniżenie udziału tej gałęzi przemysłu miało miejsce w ilości mocy maszyn i silników energetycznych, gdzie w stosunku do 1904 r. nastąpił spadek o ponad 8 punktów. W związku z tym przemysł hutniczy w ilości KM spadł z miejsca drugiego, które zajmował zaraz po włókiennictwie, na pozycję piątą po włókiennictwie, przemyśle wydobywczym, spożywczym i metalowomaszynowym (tab.14). Powyższe wskaźniki były następstwem unieruchomienia produkcji w Tow. Starachowickim w okresie lat 1909-1913, co jak wiadomo było rezultatem odpowiedniej polityki polskiej grupy przedsiębiorstw hutniczych w ayndykacie "prodamet"²⁰.

W produkcji przemysłowej Królestwa Polskiego szóste miejs-

ce zajmował w 1913 r. przemysł chemiczny, skupiając 4,6% jej globalnej wartości. W stosunku do 1904 r. nastąpił także dalszy wzrost udziału tej gałęzi przemysłu w ogólnym zatrudnieniu do ponad 2% oraz w ilości KM do 3,4%. Powyższe wskaźniki są dowodem dalszego, dynamicznego rozwoju tego nowoczesnego przemysłu. Szczególnie ważną rolę we wzroście produkcji przemysłu chemicznego odegrały zakłady nawozów sztucznych, kwasu siarkowego oraz włókien sztucznych²¹.

Stosunkowo wysoką pozycję w strukturze gałęziowej zajmował w 1913 r. przemysł mineralny. Zakłady tej gałęzi produkcji stanowiły prawie 8% ogółu przedsiębiorstw, skupiając jednocześnie niemal 7% robotników, ponad 5% KM oraz 3,6% globalnej wartości produkcji (tab.14). Znaczny rozwój przemysłu mineralnego w ostatnich latach przed I wojną światową był następstwem rozbudowy przemysłu cementowego oraz szklarskiego²².

Wśród pozostałych gałęzi na uwagę zasługuje także przemysł papierniczo-poligraficzny. Udział tej gałęzi produkcji wzrósł w stosunku do 1904 r. we wszystkich wskaźnikach. Zakłady papiernicze i poligraficzne, stanowiąc ponad 6% ogółu firm, koncentrowały prawie 3% globalnej produkcji, 3,4% zatrudnionych oraz prawie 5% siły mechanicznej (tab.14).

Powyższa analiza struktury gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1870-1913 pozwala na wysunięcie pewnych wniosków i określenie cech procesu industrializacji na tym obszarze w okresie rozwiniętego kapitalizmu i w początkach imperializmu.

Niewątpliwie najpoważniejszą rolę w produkcji, zatrudnieniu i poziomie mechanizacji od końca lat siedemdziesiątych XIX w. odgrywał przemysł włókienniczy. Przy czym najwyższe wskaźniki udziału, przekraczające w globalnej produkcji i ilości KM 46% oraz w zatrudnieniu sięgające prawie 45% ogółu robotników przemysłowych, zostały osiągnięte na przełomie XIX i XX wieku. Natomiast pod koniec badanego okresu udział włókiennictwa w całości przemysłu Królestwa spada do poziomu poniżej 40%²³.

Wskaźniki udziału przemysłu spożywczego, który w produkcji zachował do 1913 r. drugą pozycję, po włókiennictwie, zde-

cydowanie się obniżyły. W stosunku do 1870 r., w 1913 r. udział w produkcji tej gałęzi przemysłu zmniejszył się ponad trzykrotnie, w zatrudnieniu prawie czterokrotnie. Natomiast w ogólnej ilości KM w stosunku do 1879 r. nastąpił dwukrotny spadek udziału.

Tendencja spadkowa przemysłu spożywczego doprowadziła do poważnego wzrostu udziału w ogólnym zatrudnieniu przemysłu metalowo-maszynowego. Udział tej gałęzi w globalnej produkcji oraz w zatrudnieniu w latach 1870-1913 powiększył się trzykrotnie. Pozostałe gałęzie przemysłu ciężkiego wydobywczy i hutniczy, najwyższe wskaźniki udziału w produkcji i zatrudnieniu osiągnęły w końcu XIX w. Natomiast na początku XX w., szczególnie w hutnictwie, w związku ze wzrostem konkurencyjności przemysłu rosyjskiego, wystąpiła tendencja spadkowa. Jednakże, łącznie przemysł ciężki w latach 1870-1913 zdecydowanie zwiększył swój udział w globalnej produkcji z 9,8% do 24,2%, a w zatrudnieniu z 19% do 27,8% (tab.14).

Najwyższą dynamikę wzrostu udziału w globalnej produkcji oraz w zatrudnieniu osiągnął przemysł chemiczny. W latach 1870-1913 wskaźnik udziału tej gałęzi w produkcji zwiększył się ponad dziewięciokrotnie, a w ogólnej liczbie robotników ponad pięciokrotnie (tab.14).

Ogółem jednak należy stwierdzić, że w Królestwie Polskim do 1914 r. przewagę w strukturze gałęziowej posiadał przemysł lekki i spożywczy, skupiając od 74,5% do 54,8% ogółu robotników, od 84,3% do 61,3% globalnej wartości produkcji oraz od 38,7% do 48% mocy energetycznej w KM (tab.14). Tego typu struktura przemysłu z przewagą gałęzi produkujących dobra konsumpcyjne była charakterystyczna dla obszarów opóźnionych pod względem industrializacji²⁴.

Pozostałe ziemie polskie (zabór pruski i austriacki), charakteryzowały się korzystniejszą strukturą gałęziową przemysłu, gdzie włókiennictwo nie odgrywało tak znacznej roli. W całym zaborze pruskim według badań S. Misztala, między 1882 a 1907 r. udział przemysłu w ogólnym zatrudnieniu obniżył się z 12,6% do 10,2%. Natomiast gałęzią przodującą był przemysł metalowy (razem z hutnictwem), który skupiał w tym okresie od

20,1% do 25% robotników. W przemyśle ciężkim łącznie pracowało od 33,8% do 40,1% ogółu zatrudnionych. Jednakże przemysł lekki wraz ze spożywczym koncentrowały w tym czasie również znaczny odsetek robotników, od 40,2% do 27,8%²⁵. Szczegółowe badania S. Michalkiewicza, obejmujące strukturę gałęziową przemysłu na Śląsku według rejencji i okręgów w latach 1875-1907, wskazują na poważne postępy procesu industrializacji w okręgu górnośląskim, gdzie w tym czasie przemysł ciężki skupiał od 85,6% do 71,8% ogółu robotników, a więc miał bezwzględną przewagę w całym okresie. Natomiast w okręgach wrocławskim i sudeckim przewagę miały gałęzie przemysłu lekkiego i spożywczego, skupiając w pierwszym od 50% do 48,4%, a w drugim od 66,4% do 50,1% ogółu zatrudnionych²⁶.

W innej części zaboru pruskiego, a mianowicie w Wielkopolsce, w strukturze gałęziowej w latach 1875-1907 najpoważniejszy udział posiadał przemysł spożywczy i lekki. Gałęzie te skupiały w 1875 r. 73,5% ogółu zakładów i 49,6% robotników, a po 37 latach 59,1% zakładów oraz 30,5% ogółu zatrudnionych. Przy czym w 1907 r. wśród 14 gałęzi przemysłu na pierwszą pozycję wyszedł przemysł budowlany, w którym pracowało 32,4% ogółu robotników, drugie miejsce zajmował przemysł spożywczy z 15,2% zatrudnionych, a trzecie metalowy skupiając 14,2% pracowników przemysłu²⁷.

W zaborze austriackim, przy znacznym zacofaniu w rozwoju przemysłu (poza Śląskiem Cieszyńskim), udział poszczególnych gałęzi w ogólnym zatrudnieniu był stosunkowo równomierny. W okresie 1882-1910 zaszły tam korzystne zmiany w strukturze gałęziowej. Włókiennictwo, które skupiało w 1882 r. 25% ogółu robotników, w 1910 r. koncentrowało już tylko 16% zatrudnionych. Natomiast przemysł metalowy (wraz z hutnictwem) zwiększył w tym czasie swój udział z 13,3% do 16%. Łącznie przemysł ciężki skupiał od 24,2% do 30% ogółu zatrudnionych. Znaczny udział posiadał także przemysł spożywczy, gdzie pracowało od 19,6% do 12,3% pracowników przemysłowych, a także przemysł mineralny zatrudniający od 9,9% do 17% ogółu robotników²⁸.

Według najnowszych badań statystycznych nad przemysłem

Galicji (bez Śląska Cieszyńskiego), w latach 1880-1910 przemysł ciężki skupiał od 6,8% do 9,8% ogółu robotników tego obszaru²⁹. Tak więc ta część zaboru austriackiego posiadała zaocofaną strukturę gałęziową przemysłu charakterystyczną dla obszarów opóźnionych w procesie industrializacji.

Interesująco kształtowała się struktura gałęziowa przemysłu rosyjskiego. Otóż biorąc pod uwagę lata 1879-1912, dostrzegamy tam powolne zmiany. Przemysł górniczo-hutniczy i metalowy posiadał prawie niezmienny udział w ogólnym zatrudnieniu od 34,3% do 34,5%.

T a b e l a 15

Zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu Rosji
w latach 1879-1912 wg liczby robotników(w %)

Gałęzie \ Lata	1879		1912	
	Liczba robotników w tys.	%	Liczba robotników w tys.	%
Wydobywczy			325	11,7
Hutniczy	292	26,5	290	10,5
Metalowo- -maszynowy	86	7,8	339	12,3
Chemiczny	19	1,7	78	2,8
Naftowy	-	-	30	1,1
Mineralny	59	5,4	198	7,2
Drzewny	17	1,5	124	4,5
Papierniczo- -poligraficzny	14	1,3	100	3,6
Włókienniczy	376	34,2	882	31,9
Skórzany	33	3,0	51	1,8
Spożywczy	198	18,0	341	12,3
Inne	6	0,5	9	0,3
R a z e m	1100	100,0	2767	100,0

Źródło: Otczot otđela promyszlenosti za 1912 god, Ministerstwo Torgowli i Promyszlenosti S. Peterburg 1913, s. 155; Statisticheskij Jeżegodnik na 1913 god, S. Peterburg 1913, s. 135-169; tab. XVI, XXXI; XXXII, XXXIII, XXXIV, XXXV; UPZ, 1879 r.

Natomiast wyraźne zmniejszenie udziału w ogólnej liczbie robotników nastąpiło w przemyśle włókienniczym z 34,2% do 31,9% oraz w przemyśle spożywczym z 18% do 12,3%. Najpoważniejszy postęp miał miejsce w przemyśle papierniczo-poligraficznym z 1,3% do 3,6%. Znaczny wzrost udziału miał także miejsce w przemyśle chemicznym i mineralnym (tab.15). Ogółem przemysł ciężki zwiększył swój udział w zatrudnieniu z 36% do 38,4%, natomiast w przemyśle lekkim i spożywczym obserwujemy spadek z 55,2% do 46% (tab.15). Tak więc mimo właściwej tendencji, tj. szybszego wzrostu udziału w strukturze gałęziowej przemysłu ciężkiego, w badanym okresie w przemyśle rosyjskim przewagę miały gałęzie przemysłu lekkiego i spożywczego. W stosunku do sytuacji w Królestwie Polskim struktura gałęziowa przemysłu całej Rosji, była nieco korzystniejsza, jednakże i w tym wypadku należy stwierdzić, iż była to struktura charakterystyczna dla krajów opóźnionych w procesie industrializacji kapitalistycznej³⁰.

2. Zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu w okręgach przemysłowych Królestwa Polskiego w latach 1879-1913

Okręg łódzki

W strukturze gałęziowej przemysłu okręgu łódzkiego w całym badanym okresie utrzymała się zdecydowana przewaga włókiennictwa. Jednakże mimo dominacji tej gałęzi przemysłu, która skupiała od ponad 92% do 84,3% globalnej wartości produkcji i od 90,6% do 84,8% ogółu robotników, w okresie do 1913 r. zaznaczyła się tendencja spadkowa udziału przemysłu tekstylnego w całym przemyśle okręgu. Najpoważniejszy spadek nastąpił w ogólnej liczbie zakładów o ponad 21 punktów, w produkcji o ponad 7 punktów, zatrudnieniu prawie o 6 punktów (tab.16). Wyraźne zmniejszenie tej gałęzi w ogólnej ilości przedsiębiorstw było następstwem, z jednej strony postępującej koncentracji produkcji tekstylnej, a z drugiej znacznego wzrostu liczby zakładów w pozostałych gałęziach przemysłu.

Powodem spadku udziału w produkcji i zatrudnieniu był stosunkowo szybki rozwój na początku XX w. przemysłu metalowo-maszynowego, chemicznego, drzewnego oraz papierniczo-poligraficznego.

T a b e l a 16

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu łódzkiego
w latach 1879-1913 (w %)

Gałęzie przemysłu	Lata	Liczba zakładów	Wartość produkcji	Liczba robotników	Liczba KM
1	2	3	4	5	6
Wydobywczy	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	1,9	0,002	0,04	-
	1904	0,2	0,004	0,1	0,03
	1913	-	-	-	-
Metalowo-maszynowy	1879	2,3	1,8	2,7	4,0
	1884	3,1	0,7	1,2	2,6
	1893	6,0	1,3	2,7	0,8
	1900	6,7	2,0	2,9	.
	1904	11,6	2,8	3,9	2,0
	1913	6,6	4,0	4,5	3,1
Chemiczny	1879	1,9	0,5	0,2	-
	1884	2,2	0,2	0,2	0,1
	1893	2,2	0,3	0,2	0,1
	1900	1,3	0,9	0,4	.
	1904	2,4	1,7	0,7	0,5
	1913	2,5	2,6	1,5	1,4
Mineralny	1879	2,0	0,5	0,9	-
	1884	3,5	0,6	2,4	-
	1893	4,6	0,5	2,1	-
	1900	6,9	0,7	1,6	.
	1904	5,0	0,9	1,8	0,3
	1913	5,1	0,8	1,8	0,4

Tabela 16 (cd.)

	2	3	4	5	6
Drzewny	1879	0,9	0,4	0,3	-
	1884	2,7	0,2	0,7	-
	1893	3,8	0,8	1,3	1,5
	1900	5,6	0,9	1,5	.
	1904	6,9	1,5	2,8	1,3
	1913	5,0	1,8	2,5	1,5
Papierniczo- -poligraficzny	1879	0,6	0,1	0,3	-
	1884	0,7	0,2	0,5	-
	1893	1,9	0,6	0,8	0,9
	1900	2,7	1,1	1,1	.
	1904	4,4	1,1	1,4	1,3
	1913	3,6	1,0	1,3	2,7
Włókienniczy	1879	84,3	91,6	87,9	85,5
	1884	74,3	92,3	88,9	88,9
	1893	68,4	89,5	89,0	92,4
	1900	66,3	91,0	90,6	.
	1904	58,7	88,4	86,8	92,8
	1913	62,6	84,8	84,6	87,9
Konfekcyjny	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	.	.	.	.
	1904	1,8	0,5	0,6	0,2
	1913	3,2	0,4	0,7	0,3

1	2	3	4	5	6
Skórzany	1879	2,8	0,6	1,0	-
	1884	0,7	0,2	0,4	-
	1893	1,1	0,1	0,1	-
	1900	0,8	0,2	0,1	-
	1904	1,5	0,2	0,2	0,01
	1913	1,4	0,1	0,2	0,1
Spożywozy	1879	5,2	4,3	6,6	10,5
	1884	12,8	5,6	5,6	8,4
	1893	11,6	6,9	3,7	4,2
	1900	7,8	3,1	1,8	.
	1904	7,5	2,8	1,7	1,6
	1913	8,6	3,6	1,8	2,3
Inne	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	0,3	0,01	0,02	-
	1900	-	-	-	-
	1904	-	-	-	-
	1913	1,4	0,9	0,9	0,3

Źródło: por. tab. 1.

W latach 1879-1913 liczba zakładów metalowych w Łodzi i okręgu wzrosła prawie sześciokrotnie (z 10 do 58). W strukturze gałęziowej udział zakładów tej gałęzi produkcji wzrósł prawie trzykrotnie z 2,3% do 6,6%. W globalnej produkcji przemysł metalowy skupiał od 0,7% w 1884 r. do 4% jej wartości w 1913 r. Podobnie w ogólnym zatrudnieniu udział zakładów metalowych wyraźnie wzrastał z 2,7% w 1879 r. do 4,5% w 1913 r. (tab.16).

Znaczny wzrost udziału przemysłu metalowo-maszynowego w globalnej produkcji i zatrudnieniu w okręgu łódzkim, był związany z rozwojem na przełomie XIX i XX w. kilku dużych i wiel-

kich przedsiębiorstw. Były to zakłady produkcyjne, głównie maszyny i urządzenia dla przemysłu włókienniczego³¹. Rozwój tej gałęzi przemysłu w okręgu łódzkim był następstwem zapotrzebowania ze strony przemysłu włókienniczego.

Następną gałęzią, której znaczenie w produkcji i zatrudnieniu wyraźnie wzrosło, był przemysł chemiczny. W latach 1879-1913 udział zakładów chemicznych w globalnej produkcji przemysłu okręgu łódzkiego zwiększył się ponad pięciokrotnie z 0,5% do 2,6%, w zatrudnieniu nastąpił ponad siedmiokrotny wzrost wskaźnika udziału z 0,2% do 1,5%. Podobnie w ogólnej liczbie KM w latach 1884-1913 udział przemysłu chemicznego zwiększył się czterynastokrotnie z 0,1% do 1,4% (tab.16). Znaczny wzrost udziału w strukturze gałęziowej przemysłu chemicznego, podobnie jak w wypadku przemysłu metalowego, wiązał się ze wzrastającym zapotrzebowaniem na wyroby chemiczne (barwniki, włókna sztuczne i inne specyfiki używane w wykończalnictwie), jak również z rosnącym popytem ze strony ludności dynamicznie rozwijającej się aglomeracji łódzkiej (zapałki, wyroby toaletowe, leki).

Kolejną szybko rozwijającą się gałęzią przemysłu w okręgu łódzkim był przemysł drzewny. W latach 1879-1913 wskaźnik udziału w ogólnej ilości zakładów wzrósł ponad pięć razy z 0,9% do 5%. Udział w globalnej produkcji zwiększył się ponad czterokrotnie z 0,4% do 1,8%, a w zatrudnieniu ponad osiem razy z 0,3% do 2,5% (tab.16).

Poważny wzrost znaczenia w strukturze gałęziowej w okręgu łódzkim miał także miejsce w przemyśle papierniczo-poligraficznym. W omawianym okresie nastąpiło w tej gałęzi zwiększenie wszystkich wskaźników. Zakłady papierniczo-poligraficzne powiększyły swój udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw okręgu sześciokrotnie z 0,6% do 3,6%. Natomiast ich udział w globalnej wartości produkcji wzrósł dziesięciokrotnie z 0,1% do 1,0%, w zatrudnieniu czterokrotnie z 0,3% do 1,3% oraz w ogólnej ilości KM trzykrotnie z 0,9% do 2,7% (tab.16). Mimo niewielkiego udziału w globalnej produkcji i zatrudnieniu, szybki rozwój tej gałęzi przemysłu, co potwierdza wzrost wyżej prezentowanych wskaźników, świadczy o wzrastającym zapotrze-

bowaniu ze strony handlu i przemysłu na wyroby zakładów papierniczych, jak również o rosnącej roli poligrafii w życiu społecznym.

Wśród pozostałych gałęzi przemysłu w okręgu łódzkim na uwagę zasługują - przemysł spożywczy i mineralny. W pierwszej z wymienionych gałęzi w latach 1879-1913 wystąpiła tendencja systematycznego spadku wskaźników udziału w przemyśle okręgu do 1904 r., a następnie niewielki wzrost w 1913 r. Przemysł ten najwyższy udział w ogólnej liczbie zakładów posiadał w 1884 r. 12,8%, najniższy w 1904 r. - 7,5%. Natomiast wskaźnik udziału w globalnej wartości produkcji osiągnął najwyższy poziom w 1893 r. - 6,9%, aby następnie spaść do 2,8% w 1904 r. Z kolei w ogólnym zatrudnieniu najwyższy udział przemysłu spożywczego miał miejsce w 1879 r. - 6,6%, najniższy w 1904 r. - 1,7%. Podobnie w ogólnej liczbie KM - w 1879 r. 10,5%, a w 1904 r. 1,6% (tab.16). Mimo iż w latach 1879-1913 liczba robotników w tej gałęzi zwiększyła się o 57,7% z 1621 osób do 2556 osób, a wartość produkcji wzrosła ponad pięciokrotnie (z 2,1 tys. rb do 12 tys. rb), to jednak przemysł spożywczy w porównaniu z innymi gałęziami oraz całością przemysłu okręgu łódzkiego rozwijał się stosunkowo powoli. Dla przykładu warto podać, że liczba robotników wszystkich gałęzi przemysłu w tym okręgu, w badanym okresie zwiększyła się ponad 5 razy (z 24,5 tys. osób do 138,3 tys. osób)³².

Przemysł mineralny w okręgu łódzkim, w całym okresie, posiadał niewielki udział w produkcji (od 0,5% do 0,9%) oraz zatrudnieniu (od 0,9% do 2,4%). W tej gałęzi przemysłu w latach 1879-1913 nastąpił bardzo poważny wzrost liczby robotników z 213 osób do 2,5 tys., a więc ponad dziesięciokrotnie³³. Mimo tego, jednak zakłady tej gałęzi przemysłu nie odgrywały poważniejszej roli w globalnej produkcji całego okręgu.

Ogółem w latach 1879-1913, mimo bezwzględnej dominacji przemysłu włókienniczego, pozawłókiennicze gałęzie produkcji systematycznie powiększały swój udział w ogólnej liczbie zakładów z 15,7% do 37,4%, w produkcji globalnej z 7,7% do 15,2% oraz zatrudnieniu z 9,4% do 15,2% (tab.16).

Powyższe zmiany dają podstawę do następujących wniosków:

- na przełomie XIX i XX w. w okręgu łódzkim nastąpił szybki rozwój pozawłókienniczych gałęzi przemysłu w tym głównie przemyśle metalowo-maszynowego, chemicznego, drzewnego i papierniczo-poliograficznego,

- czynnikami powodującymi powyższy rozwój były głównie rosnące zapotrzebowanie na produkty przemysłu chemicznego, maszynowego i papierniczego ze strony włókiennictwa, oraz zwiększający się popyt ludności na produkty chemiczne (leki), wyroby przemysłu drzewnego (meble), jak również wzrost społecznego zapotrzebowania na książki, prasę i innego rodzaju wydawnictwa.

Analiza struktury gałęziowej przemysłu okręgu łódzkiego w okresie do 1913 r., skłania ponadto do wniosku, że już przed I wojną światową rozpoczął się tutaj proces, powolnego co prawda, "przełamania" jednostronności produkcyjnej regionu.

Okręg warszawski

W strukturze gałęziowej przemysłu okręgu warszawskiego w całym okresie 1879-1913, napawaźniejszy udział w zatrudnieniu i mocy energetycznej posiadał przemysł metalowo-maszynowy. Zakłady tej gałęzi przemysłu stanowiące od 18,2% do 20,5% ogółu przedsiębiorstw skupiały od 33,4% do 35,9% zatrudnionych oraz od 37,4% do 31,4% ogólnej liczby KM (tab.17). Natomiast w globalnej wartości produkcji oraz w ogólnej liczbie przedsiębiorstw, w latach 1879-1884 pierwszą pozycję zajmował przemysł spożywczy, który koncentrował od 25,5% do 23,3% zakładów oraz od 32,6% do 28,5% produkcji. Jednakże w następnym okresie przemysł metalowo-maszynowy uzyskał także przewagę w globalnej produkcji koncentrując od 38% w 1900 r. do 32,2% w 1913 r. jej wartości³⁴ (tab.17).

Przemysł spożywczy stopniowo tracił drugą pozycję w zatrudnieniu, zajmując kolejno w 1900 r. trzecie miejsce za przemysłem metalowym i włókienniczym, skupiając 9,7% robotników, w 1904 r. piąte miejsce za przemysłem metalowym, drzewnym, papierniczo-poligraficznym oraz włókienniczym - koncentrując 7,9% zatrudnionych, wreszcie w 1913 r. siódmą pozycję

za przemysłem metalowym, mineralnym, papierniczo-poligraficznym, włókienniczym, konfekcyjnym i skórzanym, skupiając 7,6% ogółu robotników. Jedynie w globalnej produkcji przemysł spożywczy do końca badanego okresu zachował niezmiennie drugie miejsce za metalurgią (tab.17).

T a b e l a 17

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu warszawskiego
w latach 1879-1913 (w %)

Gałęzie przemysłu	Lata	Liczba zakła- dów	Wartość produk- cji	Liczba robot- ników	Liczba KM
	2	3	4	5	6
Hutniczy	1879	0,9	5,7	6,6	47,6.
	1884	0,7	13,3	9,1	56,6
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	-	-	-	-
	1913	-	-	-	-
Metalowo- - maszynowy	1879	18,2	25,5	33,4	37,4
	1884	19,6	26,4	34,8	26,3
	1893	23,2	32,2	34,6	37,0
	1900	30,4	38,0	39,6	.
	1904	31,1	34,3	40,3	34,1
	1913	20,5	32,2	35,9	31,4
Chemiczny	1879	6,8	4,0	1,9	1,0
	1884	9,2	6,8	3,4	2,4
	1893	9,9	7,4	4,3	4,0
	1900	5,1	7,8	4,2	.
	1904	7,4	9,2	4,7	5,3
	1913	5,0	9,3	5,1	9,1

Tabela 17 (cd.)

1	2	3	4	5	6
Mineralny	1879	11,7	4,0	12,6	-
	1884	12,5	2,9	10,2	-
	1893	7,0	2,8	6,5	5,5
	1900	8,3	3,0	6,8	.
	1904	7,4	4,0	6,9	3,9
	1913	5,4	4,6	7,8	7,2
Drzewny	1879	5,8	1,8	4,7	-
	1884	4,1	1,8	3,7	-
	1893	6,7	3,9	7,1	4,1
	1900	5,9	3,1	5,5	.
	1904	10,0	4,8	8,9	4,2
	1913	5,6	3,5	5,5	3,0
Papierniczo- -poligraficzny	1879	2,5	1,2	2,0	2,1
	1884	2,1	0,8	1,8	1,7
	1893	4,4	3,4	6,2	11,0
	1900	11,3	6,0	8,0	.
	1904	11,3	6,0	8,4	11,6
	1913	12,4	6,0	8,4	12,0
Konfekcyjny	1879	-	-	-	-
	1884	3,2	0,4	0,9	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	8,1	5,4	6,8	2,1
	1913	26,5	4,7	9,9	1,7

1	2	3	4	5	6
Włókienniczy	1879	3,4	1,2	1,8	-
	1884	6,5	3,0	4,6	0,2
	1893	13,5	11,6	14,8	5,0
	1900	11,8	15,9	19,9	.
	1904	4,9	11,8	11,0	22,4
	1913	5,0	8,2	10,1	15,5
Skórzany	1879	19,1	22,4	9,3	8,8
	1884	13,6	15,0	10,5	.
	1893	12,1	14,4	8,6	11,1
	1900	11,8	10,0	6,3	.
	1904	8,0	9,4	4,9	3,6
	1913	7,9	13,0	8,2	7,9
Spożywczy	1879	25,5	32,6	25,3	3,1
	1884	23,3	28,5	18,9	12,8
	1893	18,9	23,3	16,1	22,1
	1900	15,4	16,2	9,7	.
	1904	11,0	15,0	7,9	12,8
	1913	8,2	16,2	7,6	11,5
Inne	1879	6,1	1,6	2,4	-
	1884	5,1	1,1	2,0	-
	1893	4,2	1,0	1,8	-
	1900	.	.	.	.
	1904	0,7	0,1	0,2	-
	1913	3,5	1,7	1,5	0,7

Źródło: por. tab. 1.

Ważną pozycję w produkcji i zatrudnienia przemysłu okręgu warszawskiego zajmował przemysł skórzany. Mimo tendencji spadkowej w latach 1879-1913, w tej gałęzi produkcji czynnych było

od 19% do 8% ogółu przedsiębiorstw, które koncentrowały od 22,4% do 13% globalnej wartości produkcji, od 9,3% do 8,2% zatrudnionych oraz od 8,8% do 7,9% ogólnej mocy maszyn i silników energetycznych tego okręgu. Pod względem udziału w produkcji okręgu warszawskiego przemysł skórzany w 1913 r. zajmował trwałą pozycję po metalurgii i przemyśle spożywczym (tab.17).

W latach dziewięćdziesiątych XIX w. w okręgu warszawskim znaczącą pozycję zajął przemysł włókienniczy. Najwyższe wskaźniki udziału w przemyśle okręgu włókiennictwo osiągnęło w 1900 r., kiedy zakłady tej gałęzi stanowiące prawie 12% ogółu przedsiębiorstw koncentrowały prawie 16% globalnej wartości produkcji oraz 20% zatrudnionych. W tym czasie przemysł włókienniczy zajmował drugą pozycję po metalurgii, tak pod względem udziału w produkcji, jak również w ogólnej liczbie robotników. W następnych latach zaznaczył się stopniowy spadek udziału tej gałęzi produkcji w przemyśle okręgu warszawskiego. Jednakże w 1913 r. zakłady włókiennicze skupiały jeszcze ponad 10% ogółu robotników oraz 15,5% ogólnej liczby KM całego przemysłu okręgu warszawskiego. Powyższe wskaźniki plasowały włókiennictwo na drugiej pozycji po przemyśle metalowo-maszynowym (tab.17).

Powyższy wzrost udziału przemysłu włókienniczego w produkcji i zatrudnieniu okręgu warszawskiego był następstwem powstania w Warszawie i okręgu w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. kilku wielkich i dużych przedsiębiorstw tekstylnych. Były to przede wszystkim przedsiębiorstwa wełny czesankowej w Markach k. Warszawy, Tow. Akc. N.S. Feinkinda produkujące koronki, Rosyjsko-Włoskie Tow. Akc. Wyrobów Włókienniczych, Belgijskie Anonimowe Tow. Rosyjskiej Manufaktury Filcu i Kapeluszy oraz Tow. Akc. Drezdeńskiej Manufaktury Tiulu, Koronek i Firanek³⁵.

Wśród pozostałych gałęzi przemysłu w okręgu warszawskim, dynamiczny wzrost udziału w produkcji i zatrudnieniu miał miejsce przede wszystkim w przemyśle chemicznym oraz papierniczo-poligraficznym. Udział przemysłu chemicznego w globalnej wartości produkcji w latach 1879-1913 zwiększył się po-

nad dwukrotnie z 4% do 9,3%, podobnie w zatrudnieniu z 1,9% do 5,1%, natomiast w ogólnej liczbie KM wzrost udziału był ponad dziesięciokrotny z 1% do 9,1% (tab.17). W 1913 r. przemysł chemiczny pod względem udziału w produkcji zajmował czwarte miejsce, a pod względem udziału w ogólnej ilości KM piątą pozycję w strukturze gałęziowej przemysłu okręgu warszawskiego. Przyczyną stosunkowo szybkiego wzrostu produkcji przemysłu chemicznego w tym okręgu był rozwój zakładów produkujących nawozy sztuczne, chemikalia garbarskie, smary oraz farmaceutyki, jak również firm kosmetycznych, które produkowały poszukiwane na rynku mydła, pudry, perfumy i inne wyroby toaletowe³⁶.

Przemysł papierniczo-poligraficzny również znacznie zwiększył swój udział w przemyśle okręgu warszawskiego. W latach 1879-1913 udział tej gałęzi w ogólnej liczbie zakładów wzrósł prawie pięć razy z 2,5% do 12,4%, w globalnej produkcji także pięciokrotnie z 1,2% do 6%, w ogólnym zatrudnieniu ponad czterokrotnie z 2% do 8,4%, natomiast w ogólnej ilości mocy energetycznej prawie sześciokrotnie z 2,1% do 12% (tab.17). Na tak dynamiczny wzrost udziału tej gałęzi przemysłu w całym przemyśle okręgu warszawskiego szczególnie wpływ wywarł szybki rozwój poligrafii na początku XX wieku³⁷.

Poza wyżej przedstawionymi gałęziami przemysłu, w okręgu warszawskim pewną rolę odgrywały także: przemysł mineralny, drzewny i konfekcyjny oraz w okresie od końca lat siedemdziesiątych do początku dziewięćdziesiątych XIX w. - przemysł hutniczy. Gałęzie te posiadały kilkuprocentowy udział w globalnej produkcji i zatrudnieniu. W 1913 r. przemysł konfekcyjny skupiał prawie 10% ogółu robotników, zakłady mineralne 7,8%, a przemysł drzewny 5,5% zatrudnionych (tab.17). Trzy zakłady hutnicze (Walcownia "Koszyki", Stalownia Warszawska i Tow. Warszawskiej Fabryki Stali "Cyklop") w 1884 r. skupiały ponad 13% globalnej wartości produkcji oraz 9% ogółu robotników okręgu warszawskiego (tab.17). Jednakże likwidacja hutnictwa warszawskiego, na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w., doprowadziła do zaniku tej gałęzi przemysłu w okręgu warszawskim³⁸.

Analiza struktury gałęziowej przemysłu okręgu warszawskiego prowadzi do następujących wniosków:

- przemysł tego okręgu miał charakter wielogałęziowy o zdecydowanej przewadze gałęzi przetwórczych,
- rozwój poszczególnych gałęzi przemysłu był zależny głównie od potrzeb rynku lokalnego, jakim była Warszawa,
- mimo największego udziału przemysłu metalowego w produkcji 35,9% i zatrudnieniu 32,2% okręgu warszawskiego w 1913 r. to jednak gałęzie przemysłu lekkiego i spożywczego skupiały w tym czasie ponad 35% robotników oraz prawie 43% globalnej wartości produkcji (tab.17). Tak więc w okręgu tym nie występowała dominacja jednej gałęzi produkcji, a raczej istniała pewna równowaga, o czym decydował popyt na rynku lokalnym i w Królestwie Polskim. Jedynie przemysł maszynowy i włókienniczy w części lokowały swoje wyroby na rynku rosyjskim³⁹.

* -

Okręg sosnowiecko-częstochowski

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w całym badanym okresie charakteryzowała się zdecydowaną przewagą przemysłu ciężkiego. W latach 1879-1913 przemysł wydobywczy skupiał od 35,2% do 27,9% globalnej wartości produkcji, 66,7% do 33,5% ogółu robotników oraz 60,4% do 43,7% ogólnej mocy w KM maszyn i silników energetycznych w całym okręgu. Spadek wskaźników udziału tej gałęzi przemysłu wiązał się głównie z rozwojem hutnictwa żelaza i stali, a także od początku lat dziewięćdziesiątych przemysłu metalowo-maszynowego, chemicznego i włókiennictwa. Hutnictwo odegrało niewielki udział w ogólnej liczbie zakładów (od 13,1% do 2,5%) koncentrowało od 41,6% do 17,4% globalnej produkcji, 14% do 14,2% robotników oraz od 27% do ponad 16% mocy w KM. Natomiast przemysł metalowo-maszynowy w latach 1893-1913 powiększył swój udział w ogólnej ilości zakładów z 7,7% do 17,5%, w globalnej wartości produkcji z 7,5% do 16,4%, w zatrudnieniu z około 4% do 14% oraz w ogólnej ilości mocy maszyn i silników energetycznych z 2,5% do ponad 8% (tab. 18). Ogółem przemysł ciężki (nie wliczając przemysłu chemicznego)⁴⁰

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu sosnowiecko-
-częstochowskiego w latach 1879-1913 (w %)

Gałęzie przemysłu	Lata	Liczba zakładów	Wartość produkcji	Liczba robotników	Liczba KM
1	2	3	4	5	6
Wydobywczy	1879	51,0	35,2	66,7	68,4
	1884	39,9	19,9	41,1	48,8
	1893	29,1	19,4	41,8	47,0
	1900	47,1	19,5	35,4	.
	1904	17,3	22,9	34,0	24,8
	1913	30,1	27,9	33,5	43,7
Hutniczy	1879	13,1	41,6	14,0	27,0
	1884	12,0	26,4	16,1	39,6
	1893	6,6	27,3	16,0	24,0
	1900	3,8	20,1	15,8	.
	1904	2,7	22,8	15,8	33,8
	1913	2,5	17,4	14,2	16,1
Metalowo- -maszynowy	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	7,7	7,5	4,1	2,5
	1900	9,2	18,9	11,0	.
	1904	20,0	10,6	10,5	3,5
	1913	17,5	16,4	14,0	8,1
Chemiczny	1879	1,4	1,2	0,4	0,1
	1884	4,4	2,1	1,4	0,2
	1893	6,1	4,6	1,8	0,6
	1900	4,1	3,3	1,7	.
	1904	7,5	4,8	2,1	3,7
	1913	7,4	4,7	2,1	4,5

Tabela 18 (cd.)

1	2	3	4	5	6
Mineralny	1879	11,0	2,3	3,7	1,6
	1884	12,6	2,4	4,9	.
	1893	12,2	2,1	4,6	1,8
	1900	11,8	3,2	5,7	.
	1904	17,6	3,6	5,7	5,1
	1913	12,3	3,3	5,7	6,0
Drzewny	1879	2,8	0,3	0,6	-
	1884	4,4	1,3	2,0	-
	1893	4,1	0,5	0,9	0,3
	1900	5,4	0,4	0,5	.
	1904	8,5	0,7	0,8	0,2
	1913	4,9	0,9	0,6	0,3
Papierniczo- -poligraficzny	1879	2,1	2,1	0,9	-
	1884	3,8	1,1	1,8	1,2
	1893	4,6	2,5	2,4	1,0
	1900	5,7	2,8	3,3	.
	1904	8,5	3,1	3,0	4,0
	1913	6,7	4,1	2,9	4,4
Włókienniozy	1879	2,8	14,4	12,2	2,9
	1884	7,6	43,4	31,2	9,8
	1893	5,6	30,1	26,2	21,7
	1900	5,1	29,4	25,6	.
	1904	5,7	27,9	26,1	23,7
	1913	5,2	21,0	24,7	15,4

1	2	3	4	5	6
Konfekcyjny	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	1,7	0,8	1,2	0,3
	1913	3,0	1,7	1,5	0,2
Skórzany	1879	1,4	0,3	0,4	-
	1884	1,3	0,1	0,3	-
	1893	3,6	0,3	0,8	0,2
	1900	0,9	0,7	0,4	.
	1904	1,0	.	0,02	.
	1913	0,3	.	0,01	.
Spożywczy	1879	14,4	2,6	1,1	-
	1884	13,9	3,3	1,2	0,4
	1893	19,9	5,5	1,1	0,9
	1900	6,7	1,7	0,7	.
	1904	9,5	2,8	0,8	0,8
	1913	10,1	2,5	0,7	1,2
Inne	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	0,5	0,2	0,3	-
	1900	-	-	-	-
	1904	-	-	-	-
	1913	-	-	-	-

Źródło: por. tab. 1.

w okręgu sownowiecko-częstochowskim w latach 1879-1913 obejmował od 64,1% do 50,1% ogółu zakładów, których udział w globalnej produkcji wynosił ok. 76,8% do 61,7% jej wartości. Ponadto koncentrowały one od 80,7 do 61,7% ogółu robotników oraz

od 95,4% do 67,9% ogólnej liczby KM (tab.18).

Wśród pozostałych gałęzi przemysłu na uwagę zasługują: włókiennictwo, przemysł chemiczny i papierniczo-poligraficzny. Rozwój przemysłu włókienniczego w tym okręgu był następstwem penetracji kapitału zagranicznego (niemieckiego i francuskiego) w deficytowych działach włókiennictwa (wełna czesankowa i przemysł jutowy) i budowy w latach 1877-1890. w Zawierciu, Sosnowcu i Częstochowie kilku wielkich przedsiębiorstw tekstylnych⁴¹. W latach 1879-1913 zakłady włókiennicze stanowiące tylko od 2,8% do 5,2% ogółu przedsiębiorstw, koncentrowały od 14,4% do 21% globalnej produkcji, 12,2% do 24,7% zatrudnionych oraz od 2,9% do 15,4% ogólnej mocy maszyn i silników w KM. Przy czym najwyższy udział przemysł tekstylny w produkcji 43,4% i zatrudnieniu 31,2% posiadał w 1884 r. (tab.18).

Przemysł chemiczny mimo stosunkowo niewielkiego udziału w produkcji i zatrudnieniu, w latach 1879-1913 zdecydowanie zwiększył wszystkie wskaźniki. Wzrost udziału tej gałęzi w globalnej wartości produkcji był prawie czterekrotny z 1,2% do 4,7%, w ogólnej liczbie robotników ponad pięciokrotny z 0,4% do 2,1% oraz w ilości mocy energetycznej z 0,1% do 4,5%. Dynamiczny wzrost udziału przemysłu chemicznego związany był z rozwojem w okręgu sosnowiecko-częstochowskim produkcji zapalek, nawozów sztucznych, barwników, smarów i klejów⁴².

Znaczny wzrost wskaźników udziału w całym przemyśle okręgu zaznaczył się także w produkcji papierniczo-poligraficznej. Zakłady tej gałęzi przemysłu stanowiące od 2,1% do 0,7% ogółu przedsiębiorstw wyraźnie zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 2,1% do 4,1%, zatrudnieniu z 0,9% do 2,9% oraz w ogólnej mocy energetycznej z 1,2% w 1884 r. do 4,4% w 1913 r. (tab.18).

Inne gałęzi przemysłu, w całym badanym okresie posiadały niewielki udział w produkcji i zatrudnieniu, mniej więcej na jednakowym poziomie. Wśród tych gałęzi na uwagę zasługuje przemysł mineralny, który odgrywał dużą rolę w skali Królestwa Polskiego (cementownie i huty szkła). Jednakże wskaźniki udziału tej gałęzi w przemyśle okręgu w latach 1879-1913 nie

ulegały zbyt wielkim zmianom. Przemysł mineralny obejmował od 11% do 12,3% ogółu przedsiębiorstw, które koncentrowały od 2,3% do 3,3% globalnej produkcji, 3,7% do 5,7% robotników oraz 1,6% do 6% ogólnej liczby KM całego okręgu (tab.18).

Ogółem, jak już stwierdzono wyżej, zdecydowaną przewagę w strukturze gałęziowej okręgu sosnowiecko-częstochowskiego posiadał przemysł ciężki. Przemysł lekki i spożywczy łącznie w latach 1879-1913 obejmowały 18,6% ogółu zakładów, które skupiały od 17,3% do 25,2% globalnej produkcji, od 13,7% do 26,9% ogółu robotników oraz od 2,9% do 16,6% ogólnej mocy energetycznej w KM (tab.18).

Mimo wzrostu znaczenia przemysłu lekkiego i spożywczego, przemysł ciężki zachował pozycję dominującą. Ponadto ważną rolę pod koniec badanego okresu zaczęły odgrywać nowoczesne gałęzie, jakimi były - przemysł chemiczny i poligraficzny. W przemyśle ciężkim obok górnictwa i hutnictwa, coraz większego znaczenia nabierał rozwój produkcji przemysłu metalowo-maszynowego, a więc gałęzi produkcji o znaczeniu podstawowym dla dalszego rozwoju procesu industrializacji w skali całego Królestwa.

Na podstawie powyższej analizy zmian w strukturze gałęziowej przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego możemy stwierdzić, że proces uprzemysłowienia w tym okręgu oparty na zasobach surowców mineralnych w latach 1870-1913 posiadał cechy industrializacji intensywnej (produkcja środków produkcji)⁴³. Okręg ten posiadał najbardziej korzystną, z punktu widzenia dalszej industrializacji, strukturę gałęziową przemysłu.

Okręg staropolski

W strukturze gałęziowej przemysłu okręgu staropolskiego w latach 1879-1913 dominował przemysł ciężki (górnictwo, hutnictwo i przemysł metalowo-maszynowy). Przemysł wydobywczy, który obejmował głównie kopalnie rudy żelaznej oraz kamieniołomy, koncentrował w tym czasie od ponad 20% do 31% ogółu przedsiębiorstw, od 5,8% do 2,6% globalnej wartości produk-

cji, 27,7% do 12,9% zatrudnionych oraz od ponad 3% do 1,2% mocy energetycznej.

Tendencja spadkowa wskaźników udziału w przemyśle okręgu zaznaczyła się także w najważniejszej gałęzi, a mianowicie w hutnictwie. Zakłady hutnicze stanowiły od 28% w 1879 r. do 2,4% ogółu przedsiębiorstw w 1913 r. Skupiały one w tym czasie od 76% do 37,7% globalnej produkcji, 61,7% do 27,3% robotników oraz od 95,7% do 41,9% KM. Powyższe wskaźniki świadczą o procesie koncentracji produkcji w hutnictwie staropolskim na początku XX w., a jednocześnie o stosunkowo szybkim rozwoju innych gałęzi przemysłu.

Dynamicznie rozwijał się natomiast przemysł metalowo-maszynowy. W latach 1879-1913 zakłady tej gałęzi stanowiące od 4,8% do 10% ogółu przedsiębiorstw, koncentrowały od 2,3% do 13,1% produkcji, 1,8% do 27,3% zatrudnionych oraz od 0,2% do 17,5% ogólnej ilości KM (tab.19).

Ogółem w całym okresie powyższe trzy gałęzie przemysłu ciężkiego miały zdecydowaną przewagę, skupiając od 53,6% do 43,3% przedsiębiorstw, 84,1% do 58,4% globalnej produkcji, 91,2% do 63,4% ogółu robotników oraz od 95,7% do 60,6% mocy energetycznej (tab.19).

Wśród pozostałych gałęzi na uwagę zasługuje przemysł mineralny, który szczególnie dynamicznie zaczął rozwijać się na początku XX w. Wpływ na wzrost produkcji i zatrudnienia w tej gałęzi przemysłu miało powstanie pod koniec XIX w. cementowni "Opoczno" i "Kielce" oraz znaczny rozwój przemysłu ceramicznego Ćmielów⁴⁴. W latach 1879-1913 udział przemysłu mineralnego w ogólnej liczbie zakładów zwiększył się prawie dwukrotnie z 8,8% do 16,2%, w produkcji globalnej prawie sześciokrotnie z 2,7% do 15,8%, w ogólnym zatrudnieniu ponad siedem razy z 2,8% do 20,8% oraz w ogólnej mocy urządzeń energetycznych w latach 1893-1913 wzrost ten był ponad dwudziestoczyterokrotny z 0,6% do 14,7% (tab.19).

Znaczny wzrost wskaźników udziału w produkcji i zatrudnieniu w okręgu staropolskim miał miejsce także w przemyśle drzewnym. Zakłady drzewne stanowiące od 3,2% do 14,3% ogółu firm przemysłowych, koncentrowały od 0,8% do 5% produkcji

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu staropolskiego
w latach 1879-1913 (w %)

Gałęzie przemysłu	Lata	Liczba zakładów	Wartość produkcji	Liczba robotników	Liczba KM
1	2	3	4	5	6
Wydobywczy	1879	20,8	5,8	27,7	.
	1884	28,0	3,8	25,8	3,2
	1893	13,9	4,3	31,8	3,9
	1900	47,6	5,2	23,6	.
	1904	42,4	0,7	14,6	.
	1913	30,9	2,6	12,9	1,2
Hutniczy	1879	28,0	76,0	61,7	95,5
	1884	16,1	68,3	59,0	96,8
	1893	14,6	73,1	51,6	81,1
	1900	10,8	72,3	49,1	.
	1904	7,1	48,3	36,4	79,6
	1913	2,4	37,7	27,3	41,9
Metalowo- -maszynowy	1879	4,8	2,3	1,8	0,2
	1884	5,4	2,8	3,3	.
	1893	13,9	4,2	6,7	4,8
	1900	5,4	5,9	10,4	.
	1904	7,1	14,0	19,9	3,6
	1913	10,0	18,1	23,2	17,5
Chemiczny	1879	-	-	-	-
	1884	2,4	0,9	0,2	-
	1893	4,4	0,4	0,4	.
	1900	1,5	0,3	0,3	.
	1904	2,7	3,7	1,6	1,5
	1913	2,4	5,5	1,3	1,2

Tabela 19 (cd.)

1	2	3	4	5	6
Mineralny	1879	8,8	2,7	2,8	-
	1884	8,3	4,9	4,0	-
	1893	7,0	1,0	1,9	0,6
	1900	9,8	4,9	8,2	.
	1904	16,1	14,1	16,2	9,7
	1913	16,2	15,8	20,8	14,7
Drzewny	1879	3,2	0,8	0,4	-
	1884	4,8	0,6	0,8	-
	1893	5,1	0,9	1,3	2,5
	1900	7,8	2,5	2,6	.
	1904	8,5	5,4	4,6	3,8
	1913	14,3	5,0	5,2	8,0
Papierniczo- -poligraficzny	1879	-	-	-	-
	1884	0,6	0,05	0,1	-
	1893	0,6	0,02	0,1	0,9
	1900	1,9	0,1	0,4	.
	1904	1,8	0,1	0,4	.
	1913	1,4	2,0	1,8	7,2
Włókienniczy	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	0,5	0,009	0,2	-
	1904	0,4	0,1	0,1	-
	1913	.	.	.	.

1	2	3	4	5	6
Konfekcyjny	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	0,4	0,1	0,9	.
	1913	1,4	0,2	0,6	.
Skórzany	1879	3,2	0,7	0,3	-
	1884	5,9	2,6	1,0	-
	1893	10,1	0,7	0,4	.
	1900	0,9	0,2	0,3	.
	1904	0,9	0,3	0,3	.
	1913	-	-	-	-
Spożywczy	1879	31,2	11,7	5,3	4,3
	1884	28,5	16,0	5,8	.
	1893	29,7	15,1	5,5	6,2
	1900	13,8	8,5	4,8	.
	1904	12,5	13,2	5,0	1,8
	1913	19,5	12,3	5,5	7,6
Inne	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	0,6	0,1	0,2	-
	1900	-	-	-	-
	1904	-	-	-	-
	1913	1,4	0,7	1,3	0,6

Źródło: por. tab. 1.

globalnej, od 0,4% do 5,2% robotników oraz od 2,5% w 1893 r. do 8% w 1913 r. ogólnej liczby KM (tab. 19).

W końcu badanego okresu zdecydowany wzrost udziału, głównie w produkcji, miał miejsce w przemyśle chemicznym. W la-

tach 1900-1913 udział tej gałęzi w globalnej wartości produkcji zwiększył się ponad osiemnaście razy z 0,3% do 5,5%, a w zatrudnieniu czterokrotnie z 0,3% do 1,3% (tab. 19). Wzrost znaczenia przemysłu chemicznego w okręgu staropolskim był następstwem rozwoju założonego w 1900 r. w Niewachlewie koło Kielce zakładu nawozów sztucznych Tow. Akc. "Kielce", który w 1913 r. zatrudniał 150 robotników⁴⁵.

Przemysł spożywczy na obszarze okręgu staropolskiego w latach 1879-1913 posiadał prawie niezmienny udział w globalnej wartości produkcji od 11,7% do 12,3% oraz w ogólnym zatrudnieniu od 5,3% do 5,5%. Jednakże znaczny wzrost innych gałęzi spowodował, że pod względem udziału w produkcji okręgu przemysł spożywczy w latach 1879-1913 spadł z drugiej na czwartą pozycję, a w zatrudnieniu z trzeciego na piąte miejsce (tab. 19).

Ogółem przemysł lekki i spożywczy w omawianym okręgu nie odgrywał poważniejszej roli, koncentrując od 12,4% do 13,2% globalnej produkcji oraz od 5,6% do 7,4% ogółu zatrudnionych (tab. 19).

Analiza struktury gałęziowej przemysłu w okręgu staropolskim wskazuje na dominację w całym okresie przemysłu ciężkiego, w tym głównie hutniczego, w poważnym stopniu rozwijającego się w oparciu o miejscowe zasoby surowcowe. W przemyśle ciężkim do 1913 r. zachodziły korzystne zmiany jakościowe, bowiem przy wyraźnym spadku udziału w produkcji i zatrudnieniu zacofanego przemysłu wydobywczego, a także hutnictwa, następował dynamiczny wzrost znaczenia przemysłu metalowo-maszynowego.

Ponadto, w okresie do 1913 r. w okręgu tym zaczęły stosunkowo szybko rozwijać się nowoczesne branże przemysłu chemicznego (nawozy sztuczne) i mineralnego (cementownie), mimo że w sensie ilościowym, tak w produkcji, jak również w zatrudnieniu jeszcze nie odgrywały one zbyt wielkiej roli. Były to jednak wyraźne symptomy korzystnych zmian w strukturze gałęziowej okręgu staropolskiego.

Analiza zmian w strukturze gałęziowej czterech okręgów przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1879-1913 poka-

zuje na poważne zróżnicowanie tych przemian w poszczególnych okręgach. Mimo różnic jedna cecha wydaje się wspólna, a mianowicie, że we wszystkich okręgach, oczywiście w różnym tempie, zanikała monogalęziowa struktura przemysłu. Z kolei różnice dotyczyły głównie odmiennych typów industrializacji. I tak charakterystyczną cechą okręgu łódzkiego były dominujące funkcje przemysłu włókienniczego. Dynamiczny rozwój tej gałęzi przemysłu, szczególnie w końcu XIX wieku, był jednocześnie przyczyną stosunkowo znacznych zmian w strukturze gałęziowej tego okręgu. Rozwijający się okręg łódzki stał się bowiem chłonnym rynkiem zbytu dla wielu gałęzi przemysłu wytwarzających wyroby niezbędne w procesie produkcji przemysłu tekstylnego (wyroby przemysłu chemicznego i maszynowego). Ponadto szybki proces urbanizacji w tym okręgu, będący również następstwem industrializacji, był czynnikiem rozwoju rynku zbytu dla tych gałęzi przemysłu, które produkowały towary konsumpcyjne i użytkowe (przemysł spożywczy, chemiczny, konfekcyjny, drzewny). Należy więc stwierdzić, że dominujący w okręgu łódzkim przemysł włókienniczy stał się katalizatorem rozwoju na tym obszarze innych gałęzi przemysłu, głównie jednak kooperujących z włókiennictwem lub pracujących na potrzeby miejscowej ludności.

Struktura przemysłu okręgu warszawskiego, który uformował się głównie w oparciu o duży ośrodek miejski, jakim była Warszawa (o jego siłę roboczą, rynek zbytu i infrastrukturę), w całym badanym okresie wykazywała poważne zróżnicowanie gałęziowe. Mimo przewagi w strukturze gałęziowej, tak w produkcji, jak również w zatrudnieniu przemysłu metalowo-maszynowego oraz spożywczego (na początku XX wieku tylko w produkcji), żadna z tych gałęzi nie zdobyła pozycji dominującej (udziału ponad 50%). W latach 1879-1913 w okręgu tym nastąpił znaczny rozwój innych gałęzi przemysłu (chemiczny, włókienniczy, konfekcyjny, skórzany, drzewny), które wyraziłnie zwiększyły swój udział w globalnej produkcji oraz w zatrudnieniu. Ten wielobranżowy charakter przemysłu okręgu warszawskiego decydował o pewnej równowadze w wytwórczości dóbr produkcyjnych i konsumpcyjnych. Niewątpliwie stymulato-

rem rozwoju przemysłu w tym okręgu w tym zmian w strukturze gałęziowej były potrzeby warszawskiej aglomeracji miejskiej. Rola Warszawy i całej aglomeracji nie wiązała się tylko z tym faktem, że był to największy ośrodek miejski w Królestwie Polskim, zachowujący w dalszym ciągu stołeczny charakter, ale także z tym, że stała się ona centrum pośrednictwa w wymianie handlowej między regionami Królestwa oraz Rosją⁴⁶.

Okręg sosnowiecko-częstochowski, rozwijający się głównie w oparciu o zasoby surowców mineralnych, przez cały okres lat 1879-1913 charakteryzował się zdecydowaną przewagą w strukturze gałęziowej przemysłu ciężkiego. Jednakże zachodziły tam istotne procesy powodujące dynamiczny rozwój innych gałęzi przemysłu. Od połowy lat osiemdziesiątych XIX w. poważne (pierwszą lub drugą) pozycje, tak w produkcji, jak również w zatrudnieniu zajmował bardzo nowoczesny przemysł włókienniczy. Ponadto, w badanym okresie nastąpił kilkukrotny wzrost udziału w produkcji i zatrudnieniu przemysłu chemicznego i papierniczego. Natomiast w ramach przemysłu ciężkiego, od początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. szybko rozwijał się przemysł metalowo-maszynowy, którego wskaźniki udziału w 1913 r. w globalnej produkcji oraz w ogólnej liczbie robotników, były zbliżone do wskaźników hutnictwa (tab.18).

Proces rozwoju przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego, posiadającego najbardziej korzystne warunki (zasoby surowców mineralnych - węgla, rud żelaza i cynku, dobre połączenia komunikacyjne, chłonny rynek zbytu w Królestwie i Rosji, dogodne rynki surowcowe i paliwowe, penetracja kapitałów zagranicznych, tania siła robocza) wśród czterech okręgów w Królestwie Polskim, przebiegał w kierunku kształtowania wielogałęziowej jego struktury. Bowiem przy zachowaniu w 1913 r. przewagi przemysłu ciężkiego (65,0% produkcji), w tym przemysłu środków produkcji (33,8%), gałęzie wytwarzające dobra konsumpcyjne zwiększyły swój udział z około 21% do 35% globalnej produkcji (tab.18). Czynnikami rozwoju tych gałęzi przemysłu był niewątpliwie szybko postępujący proces urbanizacji tego regionu. Warto zaznaczyć, że w latach 1870-1910 ludność Częstochowy wzrosła ponad 5,5 raza

(z 13,3 tys. osób do 74,8 tys. osób), Sosnowca ponad 15 razy (z 6,5 tys. do 98,7 tys. osób), Będzina 7,5 raza (z 6,5 tys. do 49,1 tys. osób), Dąbrowy Górniczej w latach 1880–1910 czterokrotnie (z 6 tys. do 24 tys. osób) oraz także w tym czasie Zawiercia dziesięciokrotnie (z 2,8 tys. do 28 tys. osób)⁴⁷. Na podstawie analizy kierunków zmian w strukturze gałęziowej przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego możemy stwierdzić, że proces industrializacji na tym obszarze miał charakter intensywny⁴⁸.

W okręgu stropolskim do końca XIX w. dominującą gałęzią produkcji przemysłowej było hutnictwo żelaza. Jakkolwiek do 1913 r. przemysł ten zachował pierwszą pozycję, to jednak jego udział w produkcji i zatrudnieniu spadł poniżej 50%. Zadecydowało o tym szybkie tempo rozwoju przemysłu metalowego, który wyrastał na bazie dawnych ośrodków hutniczych, które uległy likwidacji na przełomie XIX i XX w.

Poza przemysłem metalowym, szybki wzrost udziału w globalnej produkcji nastąpił w przemyśle mineralnym (pięciodrotny) i drzewnym (sześciokrotny). Mimo tych zmian w omawianym okręgu w całym okresie dominowały gałęzie przemysłu ciężkiego (od 84,1% do 58,4% globalnej produkcji – tab. 19). Trudno jednak zaliczyć okręg staropolski do regionów industrializacji intensywnej, ponieważ przemysł tego obszaru, głównie górnictwo rud oraz hutnictwo w końcu badanego okresu przeżywały poważny regres. Ponadto inne gałęzie przemysłu (metalowy, mineralny, drzewny, chemiczny) zwiększające swój udział w ogólnej produkcji i zatrudnieniu okręgu w sumie nie doprowadziły do zwiększenia roli tego regionu w skali Królestwa Polskiego⁴⁹.

Ogółem, analiza zmian w strukturze gałęziowej przemysłu w poszczególnych okręgach Królestwa Polskiego prowadzi do wniosku, że na tym obszarze występowały różne typy industrializacji. Jeżeli bowiem Królestwo jako całość możemy zaliczyć do obszaru ekstensywnej industrializacji (z przewagą produkcji środków konsumpcji), to jednak sytuacja w poszczególnych okręgach była odmienna. I tak okręg łódzki posiadał nie-

wątpliwie cechy industrializacji ekstensywnej (dominacja włókiennictwa); natomiast w okręgu sosnowiecko-częstochowskim przeważały elementy intensywne (przewaga produkcji środków produkcji). Okręg warszawski, tymczasem, charakteryzował się względną równowagą w rozwoju produkcji dóbr konsumpcyjnych i środków produkcji. Ostatni, górniczohutniczy, okręg staropolski należy zaliczyć również do obszarów industrializacji ekstensywnej.

Przypisy do rozdziału II

¹ I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r., [w:] Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1970, s. 82.

² Por. przypisy - 20, 21 i 24 w rozdziale I.

³ W latach 1870-1879 produkcja węgla kamiennego wzrosła ponad trzykrotnie z 329,2 tys. ton do 1086,1 tys. ton - por. J. J a r o s, Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 r., Wrocław 1965, s. 44; w tym okresie wzrosła także ponad czterokrotnie produkcja żelaza i stali w hutach Królestwa Polskiego z 12,3 tys. ton do 54,7 tys. ton - por. J. Ł u k a s i e w i c z, Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852-1886, Warszawa 1963, s. 218, 240; natomiast w przemyśle włókienniczym w latach 1870-1879 wartość produkcji zwiększyła się 3,5 raza, a zatrudnienie ponad dwukrotnie - por. W. P u ś, Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870-1900. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju, ZNUL, S.I, nr 5, 1976, s. 83, tab. 25; podobnie w przemyśle budowy maszyn nastąpił ponad trzykrotny wzrost zatrudnienia i wartości produkcji - por. Ł u k a s i e w i c z, op.cit., s. 255; Z. P u s t u ł a, Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882-1900), Warszawa 1962, s. 17, tab. II.

⁴ Z. P u s t u ł a, Monopoli w metalurgicznej promyślności Carstwa Polskiego i ich udziale w "Prodometie", "Istoriczeskije Zapiski", t. 62, 1958, s. 43.

⁵ Kryzys lat osiemdziesiątych XIX w. został omówiony w następujących pracach: L. L e n d e l s o n, Teoria i historia kryzysów i cyklów ekonomicznych, Warszawa 1960, s. 179-279; P u s t u ł a, Początki kapitału..., s. 187-188; P u ś, - op.cit., s. 93-94.

⁶ M. W a ł ę s k a, Kryzys w przemyśle włókienniczym Łodzi w latach osiemdziesiątych XIX w. (maszynopis pracy magisterskiej w Zakładzie Historii Polski Nowożytnej UE), Łódź 1968, s. 40: - autorka podaje, że w latach 1880-1884 w Łodzi i w innych miastach okręgu łódzkiego liczba zakładów włókienniczych zmniejszyła się o 40%.

⁷ J a r o s, op.cit., s. 44.

⁸ S. K o s z u t s k i, Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu 1870-1900, Warszawa 1905, s. 274-275; W. P r u s s, Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864-1914, Warszawa 1977, s. 160-161.

⁹ P u s t u ł a, Początki kapitału..., s. 218-220.

¹⁰ Tamże, s. 135, tab. XXIX; P u ś, op.cit., s. 100.

¹¹ I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900-1905, Warszawa 1955, s. 113-166; E. T o m a s z e w s k i, Przecysł hutniczy w Królestwie Kongresowym, [w:] Prace Polskiej Rady Ekonomicznej w Petersburgu, t. 3, cz. 2, Warszawa 1919, s. 5-7; K. B a d z i a k, Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900-1918, ZWUE, S.I, nr 60, 1979, s. 49-51.

¹² P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Królestwo Polskie..., s. 114; Statyściyczny Jeżegodnik na 1913 god, t. II, S. Peterburg 1913, s. 157, tab. XXXII.

¹³ T o m a s z e w s k i, op.cit., s. 18-19; P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Królestwo Polskie..., s. 119.

¹⁴ E. T r e p k a, Wielki przemysł chemiczny, [w:] Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu, t. 3, cz. 1, Warszawa 1919, s. 28-39.

¹⁵ W. S o m m e r, Rozwój przemysłu cementowego, wapionego, kredowego i gipsowego na ziemiach polskich, [w:] Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu, t. 3, cz. 1, s. 144-147; P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Królestwo Polskie..., s. 155. .

¹⁶ Dzieje cukrownictwa w Polsce, red. Cz. Ł u c z a k, Poznań 1981, s. 122, tab. 36; P r u s s, op.cit., s. 149-151.

¹⁷ Z. P u s t u ł a, Typy zakładów i przedsiębiorstw w przemyśle metalowym warszawskiego okręgu przemysłowego (1870-1913), [w:] Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1967, s. 70, 75, tab. 2; P r u s s, op.cit., s. 121, tab. 35.

¹⁸ Statystyczny Jeżegodnik 1913, s. 130, tab. XIV; J a r o s, op.cit., s. 45.

¹⁹ A. D z i k, Hutnictwo żelazne w Polsce, Warszawa 1931, s. 19-20.

²⁰ M. O r ł o w s k i, Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do 1914 r., Warszawa 1931, s. 101-102; P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Królestwo Polskie..., s. 131; P u s t u ł a, Monopoli..., s. 115.

²¹ S. H i s z t a ł, Przemysł chemiczny w latach 1864 - 1918-1939, [w:] Uprzemysłowienie ziemi polskich..., s. 367-369; W. P u ś, Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu w latach 1911-1919, [w:] 60 lat Zakładów Włókien Sztucznych "WISTOM", red. E. W a c h o w s k a, Łódź 1971, s. 16-18.

²² S o m m e r, op.cit., s. 147; K. B a d z i a k, W. P u ś, S. P y ł ł a s, Szklana Hortensja. Dzieje huty w Piotrkowie Trybunalskim, Łódź 1982, s. 27-29.

²³ Powyższe wskaźniki różnią się od dotychczas prezentowanych w literaturze historycznej, gdzie stwierdzono, że w 1913 r. włókiennictwo skupiało 32,8% ogółu zakładów oraz 45,6% zatrudnionych - por. I. P i e t r z a - P a w ł o w s k a, Przemiany gospodarczo-społeczne na ziemiach polskich na początku XX w., [w:] Historia Polski, t. 3, cz. 2, red. Ż. K o r m a n o w a, W. M a j d u s, Warszawa 1972, s. 53; B a d z i a k, op.cit., s. 52; - wydaje się, że tak wysokie wskaźniki udziału włókiennictwa w strukturze gałęziowej przemysłu wynikają z tego, iż autorzy oparli się na danych inspekcji fabrycznej, które nie zawierały informacji na temat przemysłu górniczo-hutniczego.

²⁴ P i e t r z a k - P a ł o w s k a, Przewrót przemysłowy..., s. 83.

²⁵ S. M i s z t a l, Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860-1965, Warszawa 1970, s. 201, tab. 6.

²⁶ S. M i c h a ł k i e w i c z, Rozmieszczenie i struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła na Śląsku w drugiej połowie XIX w., "Studia i Materiały z Dziejów Śląska", t. XII, Wrocław 1973, s. 79-96, tab. I - VI; t e n ż e, Struktura przestrzenna i gałęziowa przemysłu i rzemiosła na Śląsku, [w:] Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1977, s. 170-171, tab. 26.

²⁷ Cz. Ł u c z a k, Przemysł Wielkopolski w latach 1871-1914, Poznań 1960, s. 129-133; W. S z u l c, Położenie klasy robotniczej w Wielkopolsce w latach 1871-1914, Poznań 1970, s. 64, tab. 14.

²⁸ M i s z t a l, Przemiany..., s. 201, tab. 6.

²⁹ A. B u r z y Ń s k i, Informator statystyczny do Dziejów przemysłu w Galicji. Górnictwo, hutnictwo i przemysł rafineryjny, red. H. M a d u r e w i c z - U r b a Ń s k a, Kraków 1982, s. 224-225, tab. 90.

³⁰ W związku z powyższą analizą, poważne zastrzeżenia muszą budzić dane zawarte w pracy S.G. S t r u m i l i n a, Oczerki ekonomicznej historii Rosji, Moskwa 1960, s.504-513, gdzie autor dzieląc cały przemysł Rosji na dwie grupy - przemysł ciężki i lekki - podaje, iż w latach 1887-1913 udział w ogólnym zatrudnieniu przemysłu ciężkiego wzrósł z 40,7% do 52,6% (obliczenia własne na podstawie danych Strumilina).

³¹ WAPŁ, SFIGP, sygn. 2328, k.7; FZPR, 1913 r.

³¹ UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

³² UFZ, 1879 r., PHKP, 1913 r.

³⁴ P u s t u ł a, Typy zakładów..., s. 68 - twierdzenie autora, iż przemysł metalowy okręgu warszawskiego po 1879 r. skupiał od 50-60% globalnej wartości produkcji oraz około 60% robotników przemysłowych tego okręgu, jest zdecydowanie przesadzone.

³⁵ W. P u ś, Rozmieszczenie przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1870-1900, ZNUL, S.I, s. 96, 1973, s. 8, 14-15.

³⁶ P r u s s, op.cit., s. 166-171.

³⁷ Tamże, s. 190-192.

³⁸ P u s t u ł a, Początki kapitału..., s. 182-184.

³⁹ P r u s s, op.cit., s. 253.

⁴⁰ Według obecnej klasyfikacji do przemysłu ciężkiego zalicza się: górnictwo, hutnictwo, energetykę, przemysł metalowy oraz chemiczny - por. Mała encyklopedia ekonomiczna, Warszawa 1974, s. 662.

⁴¹ B. P u c z y ń s k i, "Częstochowianka". Gospodarka kapitału francuskiego i hitlerowskiego zarządu powierniczego w latach 1900-1944, Częstochowa 1961, s. 17-20; F. S o b a l-

s k i, Przemysł Częstochowy w latach 1882-1900, "Studia i Materiały z Dziejów Śląska", t. XI, 1971, s. 19-26; P u ś, Przemysł włókienniczy..., s. 21-23.

⁴² EZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r.

⁴³ I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Przewrót techniczny i typy industrializacji w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX wieku, [w:] Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej..., s. 54.

⁴⁴ WAPK, RGK, Wydz. Adm., Ref. II, sygn. 873, k. 1-6; S o m m e r, op.cit., s. 146; A. J e z i e r s k i, S.M. Z a w a d z k i, Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów, Warszawa 1966, s. 219-220.

⁴⁵ WAPK, KCK, sygn. 1772, k. 80-85; T r e p k a, op.cit., s. 96.

⁴⁶ W. P r u s s, Miasto jako obszar produkcyjny, [w:] Wielkomięjski rozwój Warszawy do 1918 r., red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Warszawa 1973, s. 155.

⁴⁷ Obliczone na podstawie: A. J e l o n e k, Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810-1955, Warszawa 1956.

⁴⁸ Problemy metodologiczne typologii procesu industrializacji zostały przedstawione w pracy: P i e t r z a - P a w ł o w s k a, Przewrót techniczny..., s. 52-54.

⁴⁹ Por. tab. 1.

R o z d z i a ł   I I I

STRUKTURA BRANŻOWA I ROZWÓJ POSZCZEGÓLNYCH GAŁĘZI PRZEMYSŁU

Poważny wpływ na rozwój odpowiednich gałęzi przemysłu miała ich struktura branżowa. Wraz z postępem technicznym i technologicznym następowała intensyfikacja rozwoju wielu branż i działów produkcji przemysłowej. Bezpośrednim następstwem tych procesów były przeobrażenia struktury branżowej poszczególnych gałęzi produkcji, najczęściej powodujące znaczny rozwój całych gałęzi.

Wpływ na zmiany w strukturze branżowej miały z jednej strony postęp techniczny, łatwo dostępne zasoby surowcowe, a z drugiej strony zapotrzebowanie ze strony rynku.

Zmiany w strukturze branżowej i rozwój produkcji przedstawiono oddzielnie w każdej gałęzi przemysłu. Podstawą materiałową opracowania statystycznego stanowiły wydawnictwa prezentowane w rozdziale I.

1. Przemysł wydobywczy

W strukturze przemysłu wydobywczego na obszarze Królestwa Polskiego wyróżnić należy siedem branż: górnictwo węgla kamiennego i brunatnego, górnictwo rud żelaza, rud cynku, ponadto kamieniołomy, glinki ogniotrwałe, siarka i warzelnia soli. Trudno jednak, ze względu na brak odpowiednich materiałów źródłowych, szczegółowo przedstawić udział poszczególnych rodzajów przemysłu wydobywczego pod względem liczby zakładów, wartości produkcji, liczby robotników oraz mocy energetycznej w KM. Wszelkie materiały statystyczne najczęściej ograniczały informacje do górnictwa węglowego, górnictwa rud że-

laza i cynku, rzadko tylko podając informacje na temat np. kamieniołomów czy wydobycia gliniek ogniotrwałych. Stąd też strukturę branżową przemysłu wydobywczego przedstawiono jedynie na podstawie liczby robotników dla pięciu przekrojów chronologicznych w latach 1884-1913 (tab. 20). Niezmiennie pierwszoplanową rolę odgrywało górnictwo węgla kamiennego i brunatnego. Najniższy wskaźnik udziału tej branży w globalnym zatrudnieniu w przemyśle wydobywczym w 1900 r. wynosił 58,6%, najwyższy natomiast w 1913 r. - 80,9%. W okresie do 1904 r. na drugim miejscu znajdowało się górnictwo rud żelaza, skupiając od 24,5% do 15% ogółu robotników. Jednakże wraz z postępującym zużyciem przez huty Królestwa Polskiego rudy krzywoskiej (jakościowo lepszej od rodzimej) oraz w związku z wyczerpywaniem się zasobów krajowych¹, liczba górników rud żelaza spała z ponad 6,6 tys. w 1900 r. poniżej 2 tys. osób, co wyrażało się w 1913 r. wskaźnikiem 5,6% ogółu robotników przemysłu wydobywczego i trzecim miejscem w strukturze branżowej tab. 20. Drugą pozycję w 1913 r. zajmowały kamieniołomy, których udział w ogólnym zatrudnieniu w latach 1893-1913 wynosił od 11% do 8,6%. Następne, czwarte miejsce zajmowało górnictwo rud cynku. Zakłady tej branży w latach 1884-1913 skupiały od 3,8% do 4,4% ogółu robotników. Kolejną pozycję zajmowały kopalnie glinki ogniotrwałej skupione głównie w powiatach opoczyńskim, opatowskim, ilżeckim i koneckim, gdzie w 1912 r. funkcjonowało około 200 kopalni². Udział tej branży był niewielki i wynosił od 0,9% w 1884 r. do 0,6% w 1913 r. ogółu zatrudnionych w przemyśle wydobywczym (tab.20).

Wydobycie siarki w Królestwie Polskim ograniczało się do jednej kopalni w Czarkowach pow. pińczowskim, gub. kieleckiej. Zakład ten (łącznie z wytopem siarki) funkcjonujący do końca XIX w., w latach 1884-1900 zatrudniał 110 do 112 robotników. Udział tej branży w ogólnym zatrudnieniu wahał się od 0,9% do 0,4% (tab.20).

Znikomą rolę odgrywał przemysł solny, bowiem funkcjonowała tylko jedna warzelnia w Ciechocinku, zatrudniająca w badanym okresie od 30 do 63 robotników. Jej udział w ogólnym zatrudnieniu wynosił około 0,2% (tab. 20).

Struktura branżowa przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim w latach 1884-1913 (robotnicy w tys. osób)

Branża	Lata		1884		1893		1900		1904		1913						
				%		%		%		%		%					
Węgiel	7,6		71,7		13,5		15,80		58,6		20,3		70,7		27,3		80,5
Rudy żelaza	2,2		20,7		4,4		6,60		24,5		4,3		15,0		1,9		5,6
Rudy cynku	0,4		3,8		1,4		1,33		4,9		1,6		5,5		1,5		4,4
Kamieniołomy	0,2		1,9		2,4		2,80		10,4		2,3		8,0		2,9		8,6
Glinki	0,1		0,9		•		0,25		0,9		0,1		0,3		0,2		0,6
Siaraka	0,1		0,9		•		0,11		0,4		-		-		-		-
Sól	•		-		0,05		0,1		0,2		0,1		0,3		0,06		0,2
Razem	10,6		100,0		21,75		26,94		100,0		28,7		100,0		33,9		100,0

Źródło: GPR za 1884; SESPR za 1893, 1900, 1904; FZPR za 1913.

W badaniach nad dziejami poszczególnych gałęzi przemysłu ważnym miernikiem jest tempo ich rozwoju. W dotychczasowych badaniach wielokrotnie próbowano ukazać dynamikę wzrostu produkcji przy użyciu różnorodnych kryteriów. Jednym z kryteriów dość często używanym była liczba robotników. Jest to jednak miernik nie zawsze precyzyjny (mimo iż używany jest współcześnie w pracach ekonomistów i geografów gospodarczych), bowiem nie uwzględnia postępu technicznego, a w związku z tym wzrostu wydajności pracy. Innym kryterium była wartość produkcji (szczególnie w badaniach nad dziejami przemysłu przetwórczego, kiedy brak w źródłach wielkości produkcji), która jest miernikiem zawodnym w jeszcze większym stopniu aniżeli liczba zatrudnionych, bowiem nie uwzględnia ruchu cen³. Wydaje się, że najbardziej wiarygodnym miernikiem w badaniach nad dynamiką wzrostu produkcji jest jej wielkość pomiana w tonach, metrach, litrach lub sztukach⁴. Ostatnio przy opracowaniu indeksu produkcji przemysłowej na ziemiach polskich w latach 1870-1913 - J. Łukasiewicz brał pod uwagę wielkość produkcji lub też wielkość zużycia surowca (włókiennictwo) plus ceny stałe z 1913 r., co w efekcie dało bardzo interesujące rezultaty, które mimo zastrzeżeń autora są niewątpliwie najbardziej wiarygodnym osiągnięciem w badaniach nad tempem produkcji przemysłu polskiego w okresie prze I wojną światową⁵. Stąd też w prezentowanej pracy, w zależności od możliwości źródłowych, ukazano wzrost produkcji w poszczególnych branżach i czasami jej wartości, zatrudnienia i mocy energetycznej w omawianych jedenastu gałęziach produkcji.

W przemyśle wydobywczym ukazano wielkość wydobycia (w tonach) w górnictwie węgla (kamienny i brunatny łącznie), górnictwie rud żelaza oraz rud cynkowych. Wydobycie węgla w Królestwie Polskim odznaczało się wysoką dynamiką wzrostu. W latach 1870-1913 nastąpił ponad dwudziestojednokrotny wzrost produkcji węgla (kamiennego łącznie z brunatnym - tab. 21). Tak szybki rozwój był następstwem dogodnej sytuacji rynkowej. Wzrastało bowiem, począwszy od lat siedemdziesiątych, zapotrzebowanie na węgiel przez dynamicznie rozbudowywane koleje żelazne. Rosło także zapotrzebowanie ze strony ludności miej-

T a b e l a 21

wydobycie węgla kamiennego i brunatnego oraz rud żelaza
i cynku w Królestwie Polskim w latach 1870-1913
(w tys. ton)

Lata	Węgiel kamienny i bru- natny	%	Rudy żelaza	%	Rudy cynku gal- monu	%
1	2	3	4	5	6	7
1870	330,9	4,7	109,8	42,7	40,0	57,9
1871	301,8 ^{ok}	4,3	.	.	.	.
1872	229,0 ^{ok}	3,3	.	.	.	.
1873	336,1	4,8	112,5	43,8	71,9	104,1
1874	402,6	5,7	128,4	49,9	100,5	145,4
1875	408,4	5,8	132,7	51,6	65,9	95,4
1876	453,7	6,5	188,3	73,3	61,3	88,7
1877	612,9	8,7	.	.	.	.
1878	907,2	13,0	.	.	.	.
1879	1 066,5	15,5	118,2	45,9	95,5	138,2
1880	1 286,6	18,4	147,4	57,3	50,0	72,3
1881	1 406,7	20,1	.	.	.	.
1882	1 383,0	19,8	161,1	62,7	96,5	139,6
1883	1 676,9 ^{ok}	24,0	160,5	62,4	.	.
1884	1 696,9	24,3	142,9	55,6	28,2	40,8
1885	1 792,2	25,6	134,3	52,2	.	.
1886	1 968,9	28,2	.	.	41,7	60,3
1887	1 986,9	28,4	.	.	.	.
1888	2 416,7	34,6	.	.	.	.
1889	2 478,2	35,5	.	.	.	.
1890	2 473,0	35,3	219,5	85,4	46,0	66,6
1891	2 604,8	37,3	.	.	.	.
1892	2 886,2	41,3	262,6	102,2	.	.
1893	3 171,1	45,4	.	.	49,2	71,2
1894	3 357,2	48,0	.	.	60,0	86,8
1895	3 686,1	52,7	362,0	140,8	56,2	81,3
1896	3 667,8	52,5	.	.	46,4	67,1

1	2	3	4	5	6	7
1897	3 769,1	53,9	321,0	124,9	34,7	50,2
1898	4 092,9	58,5	402,9	156,8	62,8	90,9
1899	3 976,8	56,9	462,2	179,8	66,7	96,5
1900	4 129,9	59,1	483,2	188,0	49,4	71,5
1901	4 348,6	62,2	324,3	126,2	57,3	82,9
1902	4 411,4	63,1	.	.	67,3	97,4
1903	4 929,8	70,5	167,1	65,0	74,9	108,4
1904	4 724,8	67,6	196,4	76,4	101,6	147,0
1905	3 668,5	52,5	265,4	103,3	99,4	143,8
1906	4 719,8	67,5	295,7	115,1	70,2	101,6
1907	5 503,6	78,7	206,4	80,3	67,2	97,2
1908	5 043,7	80,7	198,2	77,1	64,7	93,6
1909	5 697,0	81,5	122,9	47,8	54,7	79,2
1910	5 585,4	79,9	173,6	67,5	60,1	86,9
1911	5 908,3	84,5	257,2	100,1	56,1	81,2
1912	6 467,7	92,5	.	.	60,8	88,0
1913	6 988,7	100,0	257,0	100,0	69,1	100,0

* - tylko węgiel kamienny.

Źródło: GPR za lata 1878-1885; SSSGPR za lata 1886-1905, 1910; J. J a r o s, Historia górnictwa węglowego w zagłębiu górnośląskim do 1914 r., Wrocław 1965, s. 44-45; L. T o l i o c z k o, Źródła energii na ziemiach polskich i sposoby ich wykorzystania, [w:] Prace Polskiej Rady Ekonomicznej w Petersburgu, t. 1, Warszawa 1919, s. 58; Statistический Ежегодник на 1913 год, t. II, S. Peterburg 1913, s. 130-135; J. P o z n a ń s k i, Производителныя силы Царства Польскаго, S. Peterburg 1906, s. 348-349; K. S r o k o w s k i, Przemysł węglowy w Królestwie Polskim, [w:] Pamiętnik I Zjazdu Górników Polskich w Krakowie w 1906 r., Lwów 1907, s. 66-67; "Przeгляд Techniczny" 1900, nr 52, s. 885; J. D ę b i c k i, Przemysł cynkowy, Warszawa 1927, s. 13; S. K o s z u t s k i, Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870-1900), Warszawa 1905, s. 283-285; J. P a z d u r, E. P i e t r a s z e k, Górnictwo rud metali nieżelaznych, [w:] Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich, red. J. P a z d u r, t. II, Katowice 1961, s. 104.

skiej, ponadto rozwijający się przemysł stał się poważnym odbiorcą węgla jako paliwa oraz surowca. Ogółem w okresie przed I wojną światową 90% wydobywanego węgla w Zagłębiu Dąbrowskim zbywane było na terenie Królestwa Polskiego. Według W. Długoborskiego 2% tego węgla zużywał przemysł, 31% ludność na cele opałowe, 14,2% koleje żelazne oraz 14% huty żelaza i cynku oraz kopalnie. Jedynie 10% wydobycia eksportowano, w tym głównie do zachodnich gubernii Rosji oraz niewielkie ilości do Galicji i zaboru pruskiego⁶.

Przemysł węglowy Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1879-1913 w skali trójzaborowej ziem polskich rozwijał się najbardziej dynamicznie. Otóż wydobycie węgla kamiennego w tym czasie na Górnym Śląsku wzrosło prawie 7,5 raza (z 5854 tys. ton do 43801 tys. ton). Natomiast w Zagłębiu Krakowskim (Galicja) nastąpiło 10,5-krotne zwiększenie wydobycia. Łącznie na ziemiach polskich w latach 1870-1913 wydobycie węgla kamiennego wzrosło ponad ośmiokrotnie (z 6371 tys. ton do 52605 tys. ton). Tymczasem w Królestwie Polskim wzrost ten był prawie dwudziestojednokrotny (z 329,9 tys. ton do 6833,6 tys. ton). Udział produkcji Zagłębia Dąbrowskiego w ogólnym wydobyciu węgla kamiennego na ziemiach polskich systematycznie wzrastał. Kiedy w 1870 r. wynosił on 5,2% (329 tys. ton i 6371 tys. ton) to w 1913 r. miał już prawie do 13% (6834 tys. ton i 52605 tys. ton)⁷.

Zagłębie Dąbrowskie odgrywało poważną rolę w wydobyciu węgla w skali cesarstwa rosyjskiego. W latach 1860-1914 według oficjalnej statystyki udział Królestwa Polskiego w ogólnej produkcji węgla w Rosji wahał się od 5% do 22,4% (tab. 22). Systematyczny spadek udziału w ogólnym wydobyciu węgla w państwie rosyjskim wiązał się z szybkim rozwojem w okresie od końca lat osiemdziesiątych XIX w. Zagłębia Donieckiego. Kiedy w latach 1880-1888 stosunek produkcji węgla w Zagłębiu Dąbrowskim do wydobycia w Zagłębiu Donieckim wynosił przeciętnie około 90%, a w latach 1884 i 1888 nawet 101,9% oraz 107,7%, to w następnych latach dynamicznie rozwijające się kopalnie donieckie osiągnęły prawie trzykrotną przewagę nad dąbrowskimi. W 1900 r. produkcja węgla

Stosunek wydobycia węgla w Zagłębiu Dąbrowskim
do ogólnego wydobycia w Rosji w latach 1860 - 1914
(w tys. ton)

Lata	Rosja ogółem	Zagłębie Dąbrowskie	Udział w %
1860	299,7	176,9	59,0
1865	386,5	176,9	45,8
1870	694,5	330,9	47,6
1875	1 700,2	408,4	24,0
1880	3 285,8	1 286,6	39,1
1885	4 262,1	1 792,2	42,0
1890	6 019,6	2 473,0	41,1
1895	9 095,8	3 686,1	40,5
1900	16 162,1	4 129,9	25,5
1905	18 656,8	3 668,5	19,6
1911	28 497,9	5 908,3	20,7
1913	31 199,0	6 988,7	22,4

Źródło: Statystyczny Jeżegodnik na 1913 god, t. II, S. Peterburg 1913, s. 130; Statystyczny Jeżegodnik na 1914 god, S. Peterburg 1914, s. 144; obliczenia własne.

w Królestwie Polskim stanowiła bowiem zaledwie 37,5% (4129,9 tys. ton do 11001,6 tys. ton), a w 1912 r. już tylko 30,3% (6467,7 tys. ton do 21359,5 tys. ton) wydobycia w Zagłębiu Donieckim⁸. Rozwój Zagłębia Donieckiego był następstwem szybkiego wzrostu zapotrzebowania na węgiel przez przemysł metalurgiczny okręgu południoworosyjskiego, a także przemysł okręgów moskiewskiego i petersburskiego oraz rozbudowywane kolejnictwo. Tempo wydobycia w całej Rosji w latach 1870-1913 było dwukrotnie wyższe aniżeli w Królestwie Polskim. W tym czasie nastąpił bowiem ponad czterdziestopięciokrotny wzrost produkcji węgla (z 694,5 tys. ton do 31199 tys. ton).⁹

Struktura produkcji górnictwa węglowego w Królestwie Polskim
w latach 1870-1913 (w tys. ton)

Lata	Węgiel ogółem	Węgiel brunatny	%
1880	1 286,6	17,2	1,3
1890	2 473,0	2,4	0,1
1900	4 129,9	20,9	0,5
1907	5 503,6	184,9	3,3
1913	6 988,7	155,1	2,2

Źródło: por. tab. 21; obliczenia własne.

W ogólnym wydobyciu węgla w Królestwie Polskim dominował węgiel kamienny. Ogółem w strukturze wydobycia węgla stanowił on w latach 1880-1913 od 99,5% do 97,7%.

Węgiel brunatny, którego wydobycie stanowiło w badanym okresie od 0,1% do 3,3% ogólnej produkcji węgla, eksportowano w okolicach Zawiercia. Ogółem istniało tam (w pobliżu Mrzygłodu, Foręby Mrzygłodzkiej i Rokitna) 7 przedsiębiorstw. Z tej liczby w 1893 r. czynne były tylko dwie, w 1900 r. cztery, a w 1913 r. 5 kopalń. Produkcja rosła powoli, bowiem węgiel ten nie był popularny na rynku Królestwa Polskiego ze względu na gorsze właściwości energetyczne w stosunku do węgla kamiennego, a jednocześnie stosunkowo wysokie ceny¹⁰.

Wydobycie rudy żelaza w Królestwie Polskim najszybciej rozwijało się w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku. W okresie między 1870 r. a 1900 r. (najwyższe wydobycie) nastąpił ponad 4,4-krotny wzrost wydobycia z 109,8 tys. ton do 483,2 tys. ton (tab. 21). W 1900 r. najwięcej rudy produkowały kopalnie (9 zakładów) Tow. Akc. Ostrowieckiego - 49 746 ton, Tow. Akc. Starachowickiego (16 zakładów) - 45 569 ton w Zagłębiu Staropolskim oraz Tow. Akc. B. Hantke (7 kopalń) - 48 485 ton w okręgu sosnowiecko-częstochowskim¹¹.

Na początku XX w. wydobycie rud żelaza w Królestwie Polskim, a szczególnie w okręgu staropolskim, wyraźnie spada. Najpoważniejszy spadek zanotowano w latach 1903-1904, a następnie w latach 1907-1910 (tab. 21). W okresie do 1913 r. wydobycie nieco wzrosło, jednakże stanowiło ono jedynie 53,2% (257,0 tys. ton) w stosunku do najwyższej produkcji w 1900 r. (tab. 21).

Główną przyczyną spadku produkcji rudy krajowej był wra-
stający przywóz rudy z Krzywego Rogu. Mimo kosztów przewozu,
ruta ta była bardziej ekonomiczna, zawierała bowiem 6% żelaza,
natomiast ruda polska jedynie 3% Fe¹². W latach 1905-
-1912 import rudy krzyworskiej był zbliżony ilościowo do wiel-
kości produkcji krajowej, a w latach 1911 i 1912 przekraczał
tę produkcję o ponad 24% (tab. 24 i 25).

T a b e l a 24

Import rudy krzyworskiej do Królestwa Polskiego
w latach 1905-1912

Lata	Ruda w tonach
1905	244 500
1907	245 700
1908	244 062
1909	183 456
1910	150 696
1911	321 048
1912	373 404

Źródło: E. T o m a s z e w s k i , Przemysł hut-
niczy w Królestwie Kongresowym, [w:] Pra-
ce Polskiej Narady Ekonomicznej w Peters-
burgu, t. 3, cz. II, Warszawa 1919, s. 5.

Wysoka jakość rudy z Krzywego Rogu oraz łatwość jej dowozu
w związku z rozbudową kolei żelaznych, doprowadziła na prze-
łomie XIX i XX w. do inwestowania kapitałów towarzystw hut-
niczych z Królestwa Polskiego w rozwój kopalnictwa rud w Krzy-

wym Rogu. Własne kopalnie rudy w Zagłębiu Donieckim założyły Tow. Wielkich Pieców i Zakładów Ostrowieckich oraz Tow. Akc. Huta Bankowa¹³.

Górnictwo rud żelaza w Królestwie Polskim w latach 1870-1913 w skali ziem polskich posiadało znaczny udział w wydobyciu tego surowca. W okresie do lat dziewięćdziesiątych XIX w. pierwszą pozycję niezmiennie zajmował Śląsk, gdzie wydobywano ponad 81% ogółu rud żelaza na obszarze ziem polskich. Jednakże na początku XX w. w związku z wyczerpywaniem się złóż tych rud oraz ekspansją kapitału śląskiego za granicę, wydobycie rud na Śląsku spada do 41,3%¹⁴. Natomiast udział wydobycia w Królestwie Polskim wzrasta z 18,3% w 1870 r. do 54,7% w 1913 r. Wzrost ten miał miejsce mimo, jak wykazano wyżej, ogólnego spadku wielkości wydobycia rud żelaza w Królestwie na początku XX wieku. Wydobycie rud żelaza w Galicji stanowiło niewielki odsetek w skali ziem polskich. W latach 1870-1913 wynosił on od 0,1% w 1900 r. do 4% w 1913 r. (tab. 25).

Porównanie wydooycia wielkości hrudy żelaza w Królestwie Polskim z produkcją tego surowca w Rosji wskazuje na systematyczny spadek udziału rudy polskiej. W latach 1870-1911 udział produkcji w Królestwie obniżył się z 14,5% do 3,7%. Przy czym najniższy poziom zanotowano w 1910 r., zaledwie 3% (tab. 26). Szybki spadek wydobycia w Królestwie w stosunku do ogólnej produkcji w Rosji związany był z intensywnym rozwojem przemysłu ciężkiego (hutnictwa i górnictwa) w Cesarstwie w okresie od lat dziewięćdziesiątych XIX wieku¹⁵. W latach 1870-1911 wielkość wydobycia rudy żelaza w Rosji wzrosła ponad 9 razy (tab. 26), podczas gdy w Królestwie Polskim w tym czasie tylko ponad dwukrotnie (tab. 21).

Wydobycie rud cynkowo-olowianych (galmanu i częściowo galeny) w Królestwie Polskim skupione było w okręgu sosnowiecko-częstochowskim, w pow. olkuskim. W latach 1870-1913 funkcjonowało tam od 4 do 3 kopalń: rządowe - Józef, Ulises i Jerzy zakupione w latach dziewięćdziesiątych XIX w. przez Tow. Akc. Francusko-Rosyjskie oraz kopalnia Bolesław, należąca do przemysłowca śląskiego von Kramsty, następnie

Wydobycie rud żelaza na ziemiach polskich
 Królestwo Polskie, Śląsk, Galicja
 w latach 1870-1913 (w tys. ton)

Lata	Ogółem	Króle- stwo Pols- kie	Udział w %	Śląsk	Udział w %	Gali- cja	Udział w %
1870/71	600,3	109,8	18,3	479,7	79,9	10,8	1,8
1880/81	812,4	147,4	18,1	660,8	81,3	4,2	0,5
1890/91	883,5	219,5	24,8	654,5	74,1	9,5	1,1
1900/1901	941,1	483,2	51,3	457,1	48,6	0,8	0,1
1907	501,0	206,4	41,2	282,5	56,4	12,1	2,4
1913	469,6	257,0	54,7	193,8	41,3	18,8	4,0

Źródła: por. tab. 21; J. P a z d u r, Górnictwo rud żelaza
 w: Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich, t.
 II, red. J. P a z d u r, Katowice 1961, s. 87;
 A. B u r z y Ń s k i, Informator statystyczny do
 dziejów przemysłu w Galicji; red. H. M a d u r o-
 w i c z - U r b a Ń s k a, Kraków 1982, s. 86-87,
 tab. 8.

zakupiona przez Sosnowieckie Tow. Akc. Kopalni Węgla i Zakła-
 dów Hutniczych. Na początku XX w. czynne były tylko - Józef
 i Ulisses oraz Bolesław¹⁶.

Tempo wydobywania rud cynkowych w Królestwie Polskim w ba-
 danym okresie było zmienne. W latach 1870-1913 można określić
 trzy punkty szczytowe produkcji tych rud. Były to lata 1874,
 1882 oraz 1904 (tab.21). Najpoważniejsze obniżenie wydobywania
 nastąpiło w latach osiemdziesiątych XIX wieku, w okresie kry-
 zysu ekonomicznego lat 1884-1886 i na początku lat dziewięć-
 dziesiątych. Z kolei najszybszy wzrost produkcji miał miejsce
 (po lekkim załamaniu w 1900 r.) na przełomie XIX i XX w. do
 1904 r. W latach następnych wydobywanie zaczęło spadać, głównie
 pod wpływem wyczerpywania się zasobów oraz spadku cen świato-

Wydobycie rud żelaza w Rosji i w Królestwie Polskim
w latach 1870-1911 (w tys. ton)

Lata	Rosja	Królestwo Polskie	Udział KP w %
1870	753,5	109,8	14,5
1875	972,9	132,7	13,6
1880	986,1	147,4	14,9
1885	1 067,9	134,3	12,6
1890	1 744,5	219,5	12,6
1895	2 756,7	362,0	13,1
1900	6 018,0	483,2	8,0
1905	4 891,1	265,4	5,4
1910	5 757,6	173,6	3,0
1911	6 963,1	257,2	3,7

Źródło: Statystyczny Jeżegodnik na 1913 god, t. II,
S. Peterburg 1913, s. 157, tab. XXXII.

wych na cynk w rezultacie konkurencji amerykańskiej, jak również w związku z rosnącym wydobyciem rud cynku w Rosji od 1907 r. (tab.21)¹⁷.

Ogółem w latach 1870-1913, w stosunku do szczytowego poziomu wydobycia rudy cynku w 1904 r. wskaźnik wzrostu wyniósł 147% (tab.21).

Wydobycie rud cynkowych w Królestwie Polskim odgrywało poważną rolę w skali trójjaborowej. W latach 1870-1913 najwyższy wskaźnik udziału w 1904 r. wynosił 14,5%. Oczywiście bezapelacyjnie pierwszą pozycję zajmował Górny Śląsk, którego wydobycie zawsze przekraczało 84%, a w 1890 r. 90% ogólnej produkcji na ziemiach polskich. Natomiast niewielka produkcja w Galicji sięgała jedynie od 2,6% do 1,2% globalnej produkcji w skali trójjaborowej (tab. 27). Warto dodać, że istniała poważna różnica jakościowa między rudami wydobywanymi w Królestwie Polskim, które zawierały od 9-13% cynku, a rudami górno-

śląskimi zawierającymi od 15-25% czystego metalu¹⁸.

W skali cesarstwa rosyjskiego, w okresie do 1907 r. w Królestwie Polskim wydobywano 100% rud cynkowych. W następnych

T a b e l a 27

Stosunek wydobycia rud cynkowych w Królestwie Polskim do ogólnej produkcji w skali ziem polskich (w tys. ton) w latach 1870-1913

Lata	Ogółem	Królestwo Polskie	Udział w %	śląsk	Udział w %	Galicja	Udział w %
1870	362,3	40,0	11,0	313,5	86,5	8,8	2,4
1880	591,9	50,0	8,4	530,0	89,5	11,9	2,0
1890	693,7	46,0	6,6	630,0	90,8	17,7	2,6
1900	556,3	49,4	8,9	500,0	89,9	6,9	1,2
1904	669,9	101,6	14,5	588,0	84,0	10,3	1,5
1910	598,0	60,1	10,1	530,0	88,6	7,9	1,3
1913	587,8	69,1	11,8	510,0	86,8	8,7	1,4

Źródło: por. tab. 21; P a z d u r, P i e t r a s z e k, op.cit., s. 102; B u r z y Ń s k i, op.cit., s. 88, tab. 9; D ę b i c k i, op.cit., s. 11.

latach jednak produkcja rudy cynku w Rosji systematycznie wzrasta. W związku z tym w latach 1907-1911 udział wydobycia rud cynku w Królestwie Polskim w stosunku do ogólnego wydobycia w Rosji systematycznie spada z 98,5% do 65,8% (tab. 28).

W Królestwie Polskim w latach 1870-1913 nie eksploatowano rud miedzi, bowiem zasoby w okolicach Kielc i Chęcin uważano za wyczerpane. Jednakże wg danych statystyki oficjalnej w latach 1906-1907 wydobyto prawdopodobnie w Kiedziance Chęcińskiej około 688 ton rud miedzi. Była to jednak ilość znikoma, w skali Rosji zaledwie 0,2% jej produkcji globalnej¹⁹.

Próbcę scharakteryzowania dynamiki rozwoju przemysłu wydobywczego ogółem podjęto w tab. 29, przy zastosowaniu takich mierników, jak: liczba zakładów, wartość produkcji, liczba ro-

T a b e l a 28

Udział Królestwa Polskiego w wydobyciu rud cynkowych w Rosji
w latach 1907-1911 (w tys. ton)

Lata	Rosja ogółem	Królestwo Polskie	Udział w %
1907	68,2	67,2	98,5
1908	73,4	64,7	88,1
1909	74,7	54,7	73,2
1910	78,4	60,1	76,6
1911	85,3	56,1	65,8

Źródło: Statystyczny Jeżegodnik 1913, s. 163, tab.
XXIV - obliczenia własne.

T a b e l a 29

Rozwój przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim
w latach 1870-1913

Lata	Liczba zakła- dów	%	Wartość produk- cji w mln rb	%	Liczba robot- ników w tys.	%	Liczba KM w tys.	%
1870	110	66,7	1,5	2,9	4,1	12,1	0,7	0,9
1879	105	63,6	5,1	10,1	11,9	35,1	3,8	5,1
1882	94	56,9	3,8	7,6	11,8	34,8	5,1	6,9
1884	111	67,3	5,5	10,9	10,6	31,3	7,2	9,7
1893	79	47,9	8,9	17,7	21,7	64,0	15,9	21,4
1900	347	210,3	19,6	38,9	26,9	79,3	23,6	31,8
1904	221	133,9	26,9	53,5	28,6	84,4	30,6	41,3
1913	165	100,0	50,3	100,0	33,9	100,0	74,1	100,0

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14, ponadto: GPR, 1882; J a -
r o s, Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu
Górnosiłaskim do 1914 r., Wrocław 1965, s. 120.

botników oraz liczba KM. Pomijając tak niewątpliwe kryterium porównawcze jakim jest wartość produkcji oraz liczbę zakładów, której zmienność w tym wypadku wynikała zapewne z niedokładności materiałów źródłowych, na podstawie liczby zatrudnionych oraz miernika mechanizacji w KM, możemy stwierdzić, że ta gałąź produkcji przemysłowej w okresie przewrotu technicznego oraz w początkach epoki monopolistycznej rozwijała się szybko. Zatrudnienie w całym przemyśle wydobywczym wzrosło w tym czasie ponad ośmiokrotnie, natomiast moc maszyn i silników energetycznych zwiększyła się ponad 105 razy (tab.29).

2. Przemysł hutniczy

W przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego w latach 1870-1913 należy wyróżnić przede wszystkim hutnictwo żelaza i stali oraz hutnictwo cynku. W okresie do końca lat osiemdziesiątych XIX w. w sprawozdaniach urzędowych wymieniano także hutnictwo miedzi. Niewielka produkcja trzech zakładów w Kolumnie, Koniecpolu i Józefowie (Osinach) w gubernii piotrkowskiej ograniczała się raczej jednak do przetopu złomu na blachę i miedź kutą²⁰. W następnym okresie do 1913 r. pewien rozwój nastąpił jedynie w przedsiębiorstwie w Osinach k.Główna, gdzie istniała duża walcownia (150 robotników w 1904 r.), wytwarzająca blachę i drut miedziany oraz walcownia w Koniecpolu hr. Potockiego, wytwarzająca blachę i sztaby miedziane (60 robotników w 1904 r.), były to jednak zakłady należące do przemysłu metalowego²¹.

W związku z tym w rozważaniach nad strukturą branżową oraz tempem wzrostu produkcji hutniczej w Królestwie Polskim uwzględniono jedynie hutnictwo żelaza i stali oraz cynku. Biorąc pod uwagę liczbę zakładów oraz liczbę zatrudnionych, dostrzegamy, że w strukturze branżowej hutnictwa dominowało hutnictwo żelaza i stali skupiające w latach 1879-1913 od 91,8% do 76,8% ogółu przedsiębiorstw oraz od 91,8% do 95,1% ogólnej liczby robotników (tab.30). Spadek udziału hutnictwa

Struktura branżowa przemysłu hutniczego w Królestwie Polskim
w latach 1879-1913

Lata	Zakłady					Liczba robotników				
	Ogół- tem	Huty żela- za i sta- li	%	Huty cyn- ku	%	Ogółem	Huty żela- za i sta- li	%	Huty cyn- ku	%
1879	61	56	91,8	5	8,2	8113	7443	91,8	670	8,2
1884	53	47	88,7	6	11,3	9856	9152	92,8	704	7,2
1893	36	32	88,9	4	11,1	11156	10513	94,2	643	5,8
1900	34	31	91,2	3	8,8	17954	17247	96,1	707	3,9
1904	24	21	87,7	3	12,5	18074	17270	95,6	804	4,4
1913	13	10	76,9	3	23,1	18905	17974	95,1	931	4,9

Źródło: GPR, 1879; GPR, 1884; SSSGPR, 1893, SSSGPR, 1900;
SSSGPR, 1904; FZPR, 1913.

żelaza i stali w ogólnej ilości zakładów, przy jednoczesnym wzroście udziału w zatrudnieniu, świadczy o postępującej koncentracji produkcji w tej gałęzi przemysłu. Proces koncentracji produkcji następował także w hutnictwie cynku, gdzie liczba zakładów spada o 50% z 6 do 3, przy waroście zatrudnienia prawie o 39% (z 670 osób do 931 osób). Jednakże w strukturze branżowej całego hutnictwa udział hut cynku wzrósł w ogólnej ilości przedsiębiorstw, przy jednoczesnym spadku udziału w globalnym zatrudnieniu z 8,2% do 4,9% (tab. 30).

W latach 1870-1913 produkcja surówki w Królestwie Polskim zwiększyła się prawie 15 razy. W tym czasie nastąpił ponad trzydziestosześcioletni wzrost produkcji żelaza i stali (tab. 31). W okresie tych 43 lat rozwoju hutnictwa żelaza i stali, tempo wzrostu produkcji tej gałęzi przemysłu było bardzo róż-
ne. W okresie do 1877 r., w związku z liberalną polityką cel-
ną w Rosji jak również w Królestwie Polskim tempo rozwoju hut-

nictwa było powolne, bowiem rynek był zaspokojony tanim importem z Europy Zachodniej. Brak ochrony celnej był szczególnie widoczny w rozwoju hutnictwa stali, którego początki w Rosji miały miejsce w 1876 r., a w Królestwie w 1878 r. Dopiero przejście Rosji do nowej polityki celnej w 1877 r. ("złote cła") oraz znaczny wzrost zapotrzebowania na szyny stalowe przez szybko rozbudowywane kolejnictwo spowodowały zmianę sytuacji. Podniesienie o 33% opłat celnych (w złocie) na importowane wyroby hutnicze, w szczególności dogodnej sytuacji postawiło produkcję stali, bowiem na ten produkt cła były najwyższe (80 kop. złotych za pud, przy 5 kop. na surówkę oraz 35 na żelaza). Stąd też w końcu lat siedemdziesiątych i na początku osiemdziesiątych dochodzi w Królestwie Polskim do poważnych inwestycji w wytwórczości stali Huta Bankowa, Stalownia Warszawska, Tow. Akc. "Cyklop"²². Obok ochrony celnej istotnym czynnikiem wzrostu produkcji w hutnictwie stali było cofnięcie jeszcze w 1876 r. zezwoleń rządowych na bezcłowy przewóz szyn stalowych z zagranicy oraz zobowiązanie powstających linii kolejowych do zakupu przynajmniej połowy niezbędnych szyn z przedsiębiorstw rosyjskich²³.

Dogodne warunki rynkowe spowodowały niezwykle dynamiczny wzrost produkcji stali. W latach 1878-1881 nastąpiło ponad dwudziestokrotne zwiększenie wytwórczości stali (z 3,1 tys. ton do 71,0 tys. ton)²⁴. Łącznie rosła także w szybkim tempie produkcja żelaza i stali, w latach 1878-1880 zwiększyła się ponad 3,5 raza (tab.31).

Wzrost produkcji stali był możliwy dzięki wzrastającemu importowi surówki i żelaza. Import tych półproduktów był ułatwiony dzięki niskim opłatom celnym. W związku z tym w latach osiemdziesiątych mogły rozwijać się stalownie warszawskie. Ogółem import surówki do Królestwa w tym czasie systematycznie wzrastał. W 1882 r. import ten wynosił 65,5 tys. ton w stosunku do 42,9 tys. ton produkcji krajowej²⁵.

Zmiana niekorzystnej sytuacji dla produkcji surówki nastąpiła dopiero w latach 1884-1891, kiedy stopniowo podniesiono cło na import tego półproduktu do 30-35 kop. w złocie od puda. W związku z tym import surówki do Rosji i Królest-

wa Polskiego systematycznie się zmniejszał. W latach 1886-1901 przywóz surówki z zagranicy do Królestwa Polskiego obniżył się ze 103,1 tys. ton do 1,7 tys. ton²⁶.

T a b e l a 31

Produkcja surówki, żelaza i stali oraz cynku w Królestwie Polskim w latach 1870-1913 (w tys. ton)

Lata	Surówka	%	Żelazo i stal	%	Cynk	%
1	2	3	4	5	6	7
1870	28,4	6,8	12,3	2,7	3,8	46,9
1871	26,5	6,3	17,5	3,9	2,7	33,3
1872	27,6	6,6	16,4	3,7	3,0	37,0
1873	31,5	7,5	17,2	3,9	3,4	41,9
1875	31,5	7,5	19,5	4,4	4,0	49,4
1876	31,0	7,4	17,7	3,9	4,6	56,8
1877	31,8	7,6	18,5	4,2	4,1	50,6
1878	35,3	8,4	25,4	5,7	4,6	56,8
1879	32,7	7,8	54,7	12,3	4,3	53,1
1880	43,9	10,5	92,7	20,9	4,4	54,3
1881	48,1	11,5	88,5	19,9	4,6	56,8
1882	42,9	10,2	80,9	18,2	4,5	55,5
1883	44,6	10,6	90,6	20,4	3,7	45,6
1884	41,8	9,9	115,1	25,9	4,3	53,1
1885	45,7	10,8	110,6	24,9	4,6	56,8
1886	48,9	11,7	128,3	28,9	4,2	51,8
1887	64,4	15,3	114,1	25,7	3,6	44,4
1888	83,0	19,8	106,5	24,0	3,9	48,1
1889	92,4	22,0	107,1	24,1	3,7	45,6
1890	127,3	30,4	124,9	28,1	3,8	46,9
1891	126,5	30,2	122,8	27,7	3,7	45,6
1892	150,3	35,9	154,0	34,7	4,3	53,1
1893	164,9	39,3	180,2	40,6	4,5	55,5
1894	180,8	43,2	190,0	42,8	5,0	61,7

1	2	3	4	5	6	7
1895	189,9	45,3	212,9	47,9	5,0	61,7
1896	218,4	52,1	247,3	55,7	6,3	77,8
1897	228,6	54,6	270,3	60,9	5,9	72,8
1898	261,4	62,4	330,9	74,5	5,7	70,4
1899	308,1	73,5	340,7	76,7	6,3	77,8
1900	298,7	71,3	371,8	83,7	6,0	74,1
1901	324,1	77,3	376,7	84,9	6,1	75,3
1902	282,5	67,4	342,3	77,1	8,3	102,4
1903	308,1	73,5	330,9	74,5	9,9	122,2
1904	376,3	89,8	353,8	79,7	10,6	130,8
1905	244,9	58,4	276,8	62,3	7,6	93,8
1906	305,6	72,9	317,8	71,6	9,6	118,5
1907	272,1	64,9	324,3	73,1	9,7	119,7
1908	201,4	48,1	283,4	63,8	8,8	108,6
1909	216,6	51,7	281,7	63,4	7,9	97,5
1910	250,1	59,7	335,8	75,6	8,6	106,2
1911	347,0	82,8	370,2	83,4	9,9	122,2
1912	393,0	93,8	402,9	90,7	8,7	107,4
1913	419,0	100,0	443,9	100,0	8,1	100,0

Źródło: Dębicki, op.cit., s. 45; W. Długoborski, Górnictwo i hutnictwo do 1918 r., [w:] Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970, s. 134, 135, tab. 9; s. 159-160, tab. 12; A. Jeziorski, Handel zagraniczny Królestwa Polskiego 1815-1914, Warszawa 1967, s. 180, tab. 78; Statystyczny Jeżegodnik 1913, s. 163; Jeżegodnik Rossii, 1905, s. 348; A. Dziki, Hutnictwo żelazne w Polsce, Warszawa 1931, s. 19; J. Łukasiewicz, Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852-1886, Warszawa 1963, s. 240.

Dobra koniunktura na produkcję surówki trwała z pewnymi wahaniami w latach 1887-1904. Lata następne, aż do 1910 r. przyniosły jednak poważny spadek produkcji. Spadek ten wynoszący w 1908 r. w stosunku do 1904 r. ponad 46% (tab. 31),

jak słusznie stwierdza dotychczasowa literatura, był następstwem wzrastającej konkurencji okręgu południowo-rosyjskiego, przy jednoczesnym braku w Królestwie węgla kokującego oraz dobrej jakościowo rudy. O poważnym spadku produkcji surówki w Królestwie Polskim świadczy także poważne obniżenie importu koksów ostrawskiego i górnośląskiego w latach 1905-1910. Kiedy w 1904 r. przywieziono 466,3 tys. ton koksu, to w 1908 r. najpoważniejsze załamanie w produkcji surówki import wyniósł jedynie 292,8 tys. ton (spadek o 37,2%)²⁸.

Ponowny wzrost produkcji surówki miał miejsce w latach 1911-1913. Już w 1912 r. wielkość wytworzonej surówki w tonach była wyższa od poziomu sprzed okresu załamania w 1904 r. W ostatnim roku przed wybuchem wojny poziom produkcji był największy w stosunku do całego badanego okresu (tab.31). Ponowną koniunkturę w produkcji surówki oraz innych wyrobów hutniczych należy tłumaczyć zamówieniami rządowymi w związku ze zbliżającą się wojną.

Na początku XX w., szczególnie w latach 1905 i 1908-1919, wystąpiło także załamanie w produkcji żelaza i stali. Spadek produkcji w 1905 r. w okresie nasilenia walk rewolucyjnych w stosunku do 1904 r. wyniósł ponad 21% (tab.31). Po okresie pewnego ożywienia nastąpiło kolejne załamanie w latach 1908-1909, które w stosunku do 1907 r. wynosiło ponad 15% (tab.31). Kryzys w produkcji żelaza i stali z lat 1908-1909, w odróżnieniu od załamania z 1905 r., nie dotyczył przemysłu hutniczego całej Rosji. W okresie tym bowiem produkcja żelaza i stali systematycznie rosła. W 1909 r. w stosunku do 1907 r. wzrost ten wynosił ponad 10% (z 2381,2 tys. ton do 2621,3 tys. ton)²⁹.

W wytwórczości żelaza i stali ożywienie nastąpiło już jednak w 1910 r. i w następnych latach do 1913 r. notowano szybki jej przyrost. W 1913 r. w stosunku do 1901 r. wzrost produkcji żelaza i stali wyniósł ponad 57,5% (tab.31). Dobrą koniunkturę w ostatnich latach przed wybuchem I wojny, należy, podobnie jak w wypadku surówki, tłumaczyć wznowionymi zamówieniami rządowymi. Generalnie wysokość produkcji hutnictwa żelaza i stali w Królestwie Polskim w tym czasie

zależna była od polityki ogólnorosyjskiego monopolu żelaznego "Prodazmeta"³⁰.

Produkcja cynku w Królestwie Polskim rozwijała się w tempie o wiele wolniejszym, aniżeli wytwórczość żelaza i stali. Decydowały o tym dwa czynniki, a mianowicie popyt na rynku Królestwa i Rosji oraz określone zasoby rudy cynku. Ogółem w latach 1870-1913 nastąpił ponad dwukrotny wzrost produkcji cynku. Najwyższy pułap w wytwórczości tego metalu osiągnięto w latach 1903-1904 i 1911. W 1904 r. w stosunku do 1870 r. produkcja wzrosła ponad 2,7 raza (tab.31).

W skali trójzaborowej Królestwo Polskie w produkcji surówki wyraźnie ustępowało hutnictwu Górnego Śląska. Jednakże w latach 1870-1913 udział przemysłu hutniczego Królestwa wyraźnie wzrastał i w końcu badanego okresu osiągnął prawie 30% globalnej wytwórczości surówki (tab.32).

T a b e l a 32

Udział Królestwa Polskiego w produkcji surówki oraz cynku w skali ziem polskich w latach 1870-1913 (w tys. ton)

Lata	Surówka żelaza			C y n k		
	ziemie polskie	Królestwo Polskie	%	ziemie polskie	Królestwo Polskie	%
1870	259,0	28,4	10,9	41,1	3,8	9,2
1880	379,9	43,9	11,6	70,4	4,4	6,2
1890	635,9	127,5	20,0	93,3	3,8	4,1
1900	1045,9	298,7	28,6	111,2	6,8	5,4
1910	1151,5	250,1	21,7	157,9	8,6	5,4
1913	1413,6	419,0	29,6	192,4	8,1	4,2

Źródło: D ł u g o b o r s k i, op.cit., s. 134-135, 159-160; B u r z y Ń s k i, op.cit., s. 95-96, tab. 13.

Natomiast w produkcji cynku Zagłębie Dąbrowskie do 1910 r. zajmowało drugą pozycję po Górnym Śląsku, skupia-

jąc od 9,2% - 5,4% produkcji w skali trójzaborowej. Jednakże w ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej drugą pozycję zajęło Zagłębie Krakowskie, gdzie w latach 1870-1913 produkcja cynku wzrosła z 0,9 tys. ton do 14,9 tys. ton. W 1913 r. Zagłębie Krakowskie wytwarzało ponad 7% globalnej produkcji cynku na ziemiach polskich, natomiast Królestwo tylko 4,2% (tab.32).

Charakterystyczne zmiany zachodziły w wysokości udziału przemysłu hutniczego Królestwa Polskiego w globalnej wytwórczości surówki żelaza w przemyśle cesarstwa rosyjskiego.

T a b e l a 33

Udział Królestwa Polskiego w produkcji surówki żelaza
w Rosji w latach 1870-1913
(w tys. ton)

Lata	Rosja ogółem	Królestwo Polskie	%
1870	339,9	28,4	8,3
1875	407,5	31,5	7,7
1880	427,2	43,9	10,3
1885	507,5	45,1	8,9
1890	904,3	127,3	14,1
1895	1422,1	189,9	13,3
1900	2896,4	298,7	10,3
1905	2717,0	244,9	9,0
1910	3040,0	250,1	8,2
1913	4832,1	419,0	8,7

Źródło: por. tab. 29; Statystyczny Rocznik 1913, s. 165, tab. XXXV.

Otóż najpoważniejszy udział sięgający ponad 14% miał miejsce w 1890 r., a więc w okresie poważnych podwyżek opłat celnych na import surówki. Stosunkowo wysoki wskaźnik udziału ponad 10% utrzymał się do początku XX w. Jednakże w na-

stępnym latach wskaźnik ten wyraźnie się zmniejszył do 8,2% w 1910 r. i 8,7% w 1913 r. (tab.33). Spadek ten, jak już wspomniano, był następstwem szybkiego rozwoju wytwórczości surowki w okręgu południoworosyjskim (Doniecki i Dnieprowski), którego udział w ogólnej wytwórczości hutniczej w Rosji w latach 1870-1912 zwiększył się z 0,1% do 67,7%³¹. Przewaga okręgu południowo-rosyjskiego nad Zagłębieniem Dąbrowskim i Staropolskim wynikała z przewagi surowcowej (tańsza wysokoprocenowa ruda krzyworoska oraz mierny koks).

Ogółem w produkcji hutniczej w latach 1870-1912 Królestwo Polskie wśród sześciu okręgów hutniczych Rosji zajmowało niezmiennie trzecie miejsce skupiając od 8% do 14% ogólnej wytwórczości. Najwyższy wskaźnik udziału hutnictwa polskie osiągnęło w 1890 r., a najniższy w latach 1870 i 1910 (tab.34). Przy czym w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. wyprzedziły hutnictwo Królestwa okręgi uralski oraz środkowo-rosyjski. Natomiast od lat dziewięćdziesiątych do końca badanego okresu pierwszą pozycję zajmował rozwijający się niezwykle dynamicznie okręg południowo-rosyjski, a drugą Ural (tab.34).

Udział hutnictwa Królestwa Polskiego w produkcji poszczególnych wyrobów hutniczych był bardzo zróżnicowany. Według H. Tennenbauma, na początku XX w. najpoważniejszy udział huty polskie posiadały w wytwórczości uniwersalnego żelaza i stali, od 24,1% w 1903 r. do 52,9% w 1908 r. Następnie w produkcji blachy cienkiej od 19,4% do 29%, wytwórczości tzw. bandaży od 22,4% do 33,2%, produkcji osi od 21,2% do 30,8%, stali rasorowej, sprężynowej, narzędziowej i cementowej od 31,7% - 2,2% oraz w produkcji żelaza handlowego od 21,5% do 16,6%³².

W produkcji cynku do początku XX w. Zagłębienie Dąbrowskie wytwarzało 100% w skali cesarstwa rosyjskiego. Dopiero w latach 1906-1911 w związku ze wzrostem produkcji cynku w Rosji, udział Królestwa spada z 95,2% do 81,9%.

Ogółem w latach 1870-1913 w rozwoju przemysłu hutniczego (hutnictwo żelaza i stali oraz cynku) zachodziły charak-

Tabela 34

Wytwarzalność okręgów hutniczych Rosji w latach 1870-1912
(w %)

Okręgi	Lata					
	1870	1880	1890	1900	1910	1912
1. Południowo-rosyjski	0,1	5	24,0	51,0	68,0	67,7
2. Ural	69,0	71	50,0	28,0	21,0	19,7
3. Królestwo Polskie	8,0	10	14,0	10,0	8,0	9,4
4. Środkowo-rosyjski	16,0	11	10,0	8,0	2,5	3,2
5. Północno-rosyjski	0,6	1	0,2	1,3	0,1	-
6. Syberia	1,2	1	0,3	0,2	-	-
7. Inne	5,1	1	1,5	1,5	0,4	-

Źródło: Tomaszewski, op.cit., s. 7.

Tabela 35

Rozwój przemysłu hutniczego w Królestwie Polskim
w latach 1870-1913

Lata	Liczba zakładów		Wartość produkcji w tys. rb		Liczba robotników w tys.		Liczba KM w tys.	
		%		%		%		%
1870	72	553,8	2016	4,8	2,3	12,2	.	-
1879	61	469,2	12234	28,9	8,1	42,8	5,7	16,7
1884	53	407,7	16322	36,6	9,9	52,4	10,0	29,3
1893	36	276,9	18878	44,6	11,2	59,3	10,5	30,8
1900	34	261,5	34298	81,1	17,9	94,7	29,9	87,7
1904	24	184,6	36400	86,0	18,1	95,7	36,7	107,6
1913	13	100,0	42305	100,0	18,9	100,0	34,1	100,0

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14.

terystyczne procesy koncentracji produkcji. W tym czasie liczba zakładów zmniejszyła się ponad 5,5 raza, natomiast zatrudnienie wzrosło ponad ośmiokrotnie. Nastąpiło także znaczne zwiększenie liczby KM, w latach 1879-1913 wskaźnik wzrostu wynosił 598,2% (tab.35).

3. Przemysł metalowy

Strukturą branżowa przemysłu metalowego była bardzo zróżnicowana. Według "Księgi adresowej przemysłu fabrycznego" za 1904 r. do tej gałęzi przemysłu należało 16 branż: 1) fabryki maszyn, kotłów, motorów, budowy mostów i artykułów kolejowych; 2) fabryki maszyn i narzędzi rolniczych; 3) odlewów żelaznych; 4) wyrobów budowlano-ślusarskich; 5) zakłady kowalskie, mechaniczne, puszkarskie, rowerów i kas ogniotrwałych; 6) mebli żelaznych i przyborów domowego użytku; 7) zakłady blacharskie; 8) gwoździ, blachy, drutu; 9) narzędzi, instrumentów i wyrobów stalowych; 10) armatur i aparatów miedzianych; 11) lamp i wyrobów brązowych; 12) galanterii metalowej; 13) zakłady granerskie, szelarskie, galwaniczne i lakiernicze; 14) wyrobów złotych, srebrnych i platerowanych; 15) zakłady jubilerskie i zegarmistrzowskie; 16) elektrotechniczne³⁴.

W prezentowanej pracy całość przemysłu metalowego podzielono na dwie branże: przemysł metalowy i przemysł maszynowy. Według wyżej podanego podziału "Księgi adresowej", do branży maszynowej zaliczono zakłady budowy maszyn (w tym rolniczych) i narzędzi, konstrukcji metalowych oraz wyrobów elektrotechnicznych. Pozostałe grupy wliczono do branży metalowej³⁵.

W strukturze branżowej gałęzi metalowej przemysł maszynowy posiadał znaczny udział w latach 1870-1913 w ogólnej liczbie zakładów tej gałęzi przedsiębiorstwa budowy maszyn stanowiły od 47,4% do 23,7%, przy czym najwyższy wskaźnik udziału miał miejsce w 1879 r. - 51%, a najniższy w 1893 r. - 21%. Znaczny spadek udziału zakładów przemysłu maszynowe-

go w ogólnej liczbie przedsiębiorstw metalowych wskazuje na szybki rozwój pozostałych branż tej gałęzi, głównie drobnych zakładów blacharskich, galanterii metalowej itp.³⁶

T a b e l a 36

Struktura branżowa przemysłu metalowego
w latach 1870-1913

Lata	Liczba zakładów			Liczba robotników		
	Przemysł metalowy ogółem	Przemysł maszynowy	%	Przemysł metalowy ogółem	Przemysł maszynowy	%
1870	97	46	47,4	3151	2134	67,6
1879	100	51	51,0	7574	5000	66,0
1884	164	42	25,6	8802	4704	53,4
1893	238	50	21,6	11636	5033	43,2
1900	204	94	46,1	30142	13085	43,4
1904	531	141	26,5	44949	18891	42,0
1913	468	111	23,7	61916	26736	43,2

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14; P u s t u ł a, Początki..., s. 17, tab. II.

Spadek udziału przemysłu maszynowego w ogólnej ilości przedsiębiorstw metalowych szedł w parze ze znacznym zmniejszeniem się udziału tej branży w ogólnym zatrudnieniu z 67,6% w 1870 r. do 43,2% w 1913 r. (tab. 36). Jak łatwo dostrzec, mimo poważnego spadku, przemysł maszynowy do końca omawianego okresu skupiał zawsze ponad 42% ogółu robotników. Powyższe dane wskazują na szybszy proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w branży maszynowej aniżeli w całym przemyśle metalowym. Stąd kiedy w latach 1870-1913 przeciętna liczba robotników przypadająca na 1 zakład w całej gałęzi metalowej wzrosła z około 32 do 132 osób, to w przemyśle maszynowym z 46 do 240 robotników³⁷.

Trudnym zadaniem jest próba przedstawienia tempa rozwoju przemysłu metalowo-maszynowego w Królestwie Polskim w latach 1870-1913. Nie posiadamy bowiem danych dotyczących wielkości produkcji (np. w tonach, sztukach itp.). Jedynymi kryteriami dynamiki rozwoju tej gałęzi produkcji są - liczba zakładów, wartość produkcji, liczba zatrudnionych oraz moc silników energetycznych, liczona w KM.

T a b e l a 37

Rozwój przemysłu metalowo-maszynowego w Królestwie Polskim w latach 1870-1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w mln rb	%	Liczba robotn. w tys.	%	Liczba KM w tys.	%
1870	97	20,7	2,8	2,2	3,1	5,0	.	-
1873	61	13,0	2,0	2,3	2,6	4,2	0,5	1,3
1879	100	21,3	8,9	7,1	7,6	12,2	0,9	2,4
1880	181	38,6	9,4	7,5	7,5	12,1	.	-
1884	164	26,5	11,7	9,4	8,8	14,2	1,1	3,0
1893	238	50,8	15,4	12,3	11,6	18,7	2,7	7,3
1900	284	60,6	53,8	43,2	30,1	48,6	.	-
1904	531	113,4	69,6	55,9	44,9	72,5	12,9	35,0
1908	344	73,5	59,2	47,5	33,7	54,4	.	-
1913	468	100,0	124,5	100,0	61,9	100,0	36,9	100,0

Źródło: por. tab.1 i tab.14; S. K o s z u t s k i, Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870-1900), Warszawa 1905, s. 292; Statystyczny Jeżegodnik 1913, s. 213, tab. XLVI.

Biorąc pod uwagę liczbę robotników, należy stwierdzić, że w badanym okresie przemysł metalowo-maszynowy Królestwa Polskiego rozwijał się stosunkowo szybko. W latach 1870-1913 zatrudnienie w tej gałęzi przemysłu zwiększyło się dwudziestokrotnie. Natomiast liczba zakładów wzrosła pięciokrotnie. Dy-

namiczny rozwój przemysłu metalowego odznaczał się znacznym postępem w mechanizacji produkcji. Otóż w latach 1873-1913 moc silników i maszyn energetycznych zainstalowanych w tej gałęzi zwiększyła się prawie 74 razy (tab.37).

Ze względu na brak corocznych danych dla całego okresu (1870-1913), nie możemy prześledzić poszczególnych etapów rozwoju przemysłu metalowo-maszynowego. Jednakże na podstawie dotychczasowych badań, jak również informacji źródłowych, można wskazać, że okresami intensywnego rozwoju tej gałęzi produkcji były lata po wprowadzeniu "złotych ceł" w 1877 r., schyłek lat dziewięćdziesiątych XIX w. oraz ostatnie lata przed wybuchem I wojny światowej³⁸.

Podstawą rozwoju produkcji przemysłu metalowego w Królestwie Polskim, głównie w przedsiębiorstwach wielkich, były zamówienia rządowe, szczególnie w zakresie rozbudowy kolejnictwa i uzbrojenia. Jak wiadomo największe zakłady budowy maszyn, wagonów kolejowych i konstrukcji stalowych w Królestwie Polskim - Tow. Akc. "Lilpop, Rau i Loewenstein" rozwinęło się między innymi dzięki zamówieniom rządowym³⁹. Podobnie inne przedsiębiorstwo, a mianowicie Tow. Akc. Fabryki Maszyn i Odlewów K. Rudzki w Warszawie. Otóż w 1913 r. wg bilansu tej spółki zamówienia rządowe na lata 1914-1915 wynosiły 17 mln rb. Warto dodać, że wartość produkcji w 1912/13 r. tego przedsiębiorstwa wynosiła ponad 7,5 mln rb⁴⁰.

Przemysł metalowo-maszynowy Królestwa Polskiego posiadał poważne znaczenie w rozwoju tej gałęzi produkcji w Rosji. W latach 1879-1912 udział tej gałęzi przemysłu Królestwa w produkcji metalowej Cesarstwa wynosił: w ogólnej liczbie zakładów od ponad 1% prawie do 20%, w globalnej wartości produkcji od 11,2% do 14,8% oraz w zatrudnieniu od 11,6% do 14,4% (tab.38). Przy czym najwyższe wskaźniki udziału przemysłu polski osiągnął na początku XX w. Świadczy to o szybszym rozwoju tej gałęzi produkcji w Królestwie Polskim aniżeli w Rosji (tab.38). Szczegółowe dane opracowane przez K. Rosego na podstawie statystyki rosyjskiego ministerstwa przemysłu i handlu wskazują na poważny udział Królestwa w wielu dziedzinach produkcji metalowo-maszynowej Cesarstwa.

Przemysł metalowy Królestwa Polskiego w stosunku
do przemysłu metalowego Rosji
w latach 1879-1912

Lata	Zakłady			Wartość produk- cji w tys. rb			Robotnicy w tys.		
	Rosja	Króle- stwo Pols- kie	%	Rosja	Króle- stwo Pols- kie	%	Rosja	Króle- stwo Pols- kie	%
1879	763	100	13,1	84,5	9,4	11,1	66,3	7,7	13,6
1884	1113	164	14,7	78,8	11,7	14,8	71,6	8,8	12,3
1900	1804	284	15,7	371,9	53,8	14,5	235,8	30,1	12,8
1908	1968	344	17,5	474,6	59,2	12,5	271,1	33,7	12,4
1912	2328	462	19,8	.	.	-	338,4	48,7	14,4

Zródło: por. tab. 1; Jeżegodnik Rossii 1905, S. Petersburg 1906, s. 332; Statisticzeskij Jeżegodnik 1913, S. Petersburg 1913, s. 208; Statisticzeskij Jeżegodnik 1914, S. Petersburg 1914, s. 210-213.

I tak najwyższy udział polski przemysł posiadał w produkcji obrabiarek do metali - 91,2%, mebli żelaznych - 80,4%, maszyn prądniczych - 71,2%, sieczkarni - 75,7%, naczyń żelaznych emaliowanych - 70,1%, w produkcji wag - 61,2%, kotłów żelaznych - 56,7%, instrumentów muzycznych - 40,6%, maszyn i aparatów cukrowniczych i gorzelnianych - 40,5%, urządzeń transmisyjnych - 36,5% oraz maszyn tkackich - 23,6% wyrobów⁴¹.

W stosunku do ziem polskich przemysł metalowy Królestwa Polskiego, biorąc pod uwagę wielkość zatrudnienia, zajmował drugą pozycję po zaborze pruskim, a przed austriackim. W 1875 r. zakłady metalowe i maszynowe w zaborze pruskim (Śląsk Górny i Dolny, Wielkopolska oraz Pomorze Gdańskie) zatrudniały 39,4 tys. robotników, a w Królestwie Polskim w tym czasie w tej gałęzi przemysłu pracowało ogółem 6,7 tys. osób, tj. 17%. Natomiast w 1907 r. proporcje były na-

stępujące: w zaborze pruskim przemysł metalowo-maszynowy skupiał 95,1 tys. osób, a w Królestwie Polskim 1908 r. 33,7 tys. osób, a więc 35,4%⁴². Powyższe, fragmentaryczne dane wskazują na szybszy rozwój przemysłu metalowego w Królestwie Polskim, aniżeli w zaborze pruskim.

W porównaniu z ziemiami zaboru austriackiego (Galicja i Śląsk Cieszyński), gdzie w przemyśle metalowo-maszynowym w 1900/1932 r. pracowało 29,1 tys. robotników, zatrudnienie w Królestwie Polskim osiągnęło w tym czasie 1900 r. zbliżony poziom 30,1 tys. osób. Natomiast w 1910 r. przewaga Królestwa była już bardzo poważna, bowiem w zaborze austriackim liczba robotników wynosiła tylko 20,2 tys. osób, a w Kongresówce trzykrotnie więcej: 62 tys. osób⁴³.

4. Przemysł chemiczny

Przemysł chemiczny był jedną z najmłodszych gałęzi przemysłu. Jego rozwój w Królestwie Polskim przypadł na przełom XIX i XX w. Badaania nad strukturą branżową tego przemysłu są bardzo trudne, ponieważ zmienny był zakres pojęcia "przemysł chemiczny". Według dotychczasowych badań S. Misztala, w okresie do 1939 r. należy przyjąć podział tej gałęzi przemysłu na 15 branż (gazowniczy, koksowniczy, koksochemiczny, rafinacji ropy naftowej, papowy, zapalczany, impregnacji drewna, olejarski, tłuszczowy i mydlarsko-kosmetyczny, nawozów sztucznych, materiałów wybuchowych, farmaceutyczny, gumowy oraz inne branże przemysłu chemicznego)⁴⁴. Podział ten jednak dla okresu przed 1914 r. nie zawsze jest możliwy do zastosowania. Otóż według danych skorowidzów P.A. Orłowa przemysł chemiczny można podzielić na 6 następujących branż: 1) tłuszczowo-mydlarski, 2) gazowniczy, 3) zapalczany, 4) produkcji barwników, farb i lakierów, 5) półfabrykatów (kwasy i soda), 6) perfumeryjno-kosmetyczny⁴⁵. Natomiast na początku XX w. na podstawie danych z 1913 r. można wyróżnić następujące branże przemysłu chemicznego: 1) produkcja farb i lakierów, 2) gazowniczo-koksowniczy, 3) produkcja klejów, 4) produk-

cja olejów i smarów, 5) produkcja środków dezynfekcyjnych, konserwujących i impregnacyjnych, 6) materiały izolacyjne i ogniotrwałe, 7) nawozy sztuczne, 8) wyroby farmaceutyczne, 9) produkcja materiałów wybuchowych, 10) perfumeryjno-kosmetycznych, 11) włókien sztucznych, 12) zapalek⁴⁶.

Powyższe dane potwierdzają stwierdzenie S. Misztala o zmienności wewnętrznej struktury przemysłu chemicznego. Przy czym tych zmian, obok dążenia do coraz doskonalszej klasyfikacji poszczególnych specjalności wytwórczości chemicznej, był przede wszystkim szybki rozwój nowych branż w przemyśle chemicznym, co z kolei było następstwem dynamicznych przemian technologicznych w tej gałęzi przemysłu na początku XX w.

W strukturze branżowej przemysłu chemicznego Królestwa Polskiego w latach 1879-1913 zaszły bardzo poważne zmiany. W 1879 r. wśród 5 branż pierwszoplanową rolę odgrywały drobne zakłady tłuszczowo-mydlarskie, które skupiały 38% ogółu zatrudnionych. Drugą pozycję posiadały firmy produkujące półfabrykaty chemiczne (kwas solny, siarkowy, soda) oraz środki dezynfekcyjne i specyfiki garbarskie. Ogółem w zakładach tej branży pracowało około 29. robotników. Następne miejsce zajmowały: przemysł zapalczany - 14,5% ogółu zatrudnionych, zakłady wytwarzające barwniki - 12,9% oraz firmy kosmetyczne - 5,6% robotników (tab.39).

Natomiast w 1913 r. w strukturze branżowej przemysłu chemicznego występuje już 12 branż, wśród których pod względem liczby zatrudnionych pierwsze miejsce zajmowały zakłady gazownicze skupiające 15,7% ogółu robotników, następne włókna sztuczne - 14,4%, półfabrykaty chemiczne - 12,%, wyroby kosmetyczne - 11,5%, nawozy sztuczne - 10,6% oraz barwniki - 10,4%. Tymczasem zakłady tłuszczowo-mydlarskie zajmujące w 1879 r. pierwszą pozycję, w 1913 r. znalazły się dopiero na miejscu dziesiątym skupiając 4,2% ogółu robotników (tab.39).

Wśród 12 branż przemysłu chemicznego w 1913 r. na szczególną uwagę zasługują zakłady włókien sztucznych, nawozów sztucznych, gazownicze oraz farmaceutyczne.

Zmiany w strukturze branżowej przemysłu chemicznego
w Królestwie Polskim w latach 1879-1913

Branża	1879				1913			
	Za- kłady	%	Robot- nicy	%	Za- kłady	%	Robot- nicy	%
Mydło i Sapce	41	70,7	173	38,0	16	11,2	407	4,2
Półfabry- katy che- miczne	3	5,2	208	28,9	35	24,5	1193	12,3
Barwniki	6	10,3	93	12,9	28	19,6	1017	10,4
Zapalki	4	6,9	104	14,5	4	2,8	638	6,6
Kosmety- ki	4	6,9	40	5,6	20	14,0	1123	11,5
Gazownie	.	-	.	-	7	4,9	1526	15,7
Kleje i żelatyna	-	-	-	-	4	2,8	510	5,2
Nawozy sztuczne	-	-	-	-	8	5,6	60	0,6
Wyroby farmaceu- tyczne	-	-	-	-	14	9,7	713	7,3
Materiały wybuchowe	-	-	-	-	1	0,7	112	1,2
Włókna sztuczne	-	-	-	-	2	1,4	1400	14,4
RAZEM	58	100,0	718	100,0	143	100,0	9735	100,0

Źródło: UPZ, 1879 r.; PZMR, 1913 r.; URS, 1913 r.
UAP, SPIC, sygn. 56, k. 1-1.

Pierwsze zakłady włókien sztucznych zostały założone w Królestwie Polskim dopiero w ostatnich latach przed I wojną światową. Przy czym istotną rolę w rozwoju tej produkcji odegrał kapitał zagraniczny (belgijski). Pierwszym zakładem było Tow. Sko. Tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu założone w 1910 r., w którym kapitał belgijski (zakłady sztucznego jedwabiu w Tubize) posiadał 1/3 udziału w ogólnej sumie kapitału zakładowego. W okresie od chwili uruchomienia produkcji 1 maja 1912 r. do połowy 1914 r. liczba zatrudnionych wzrosła z 600 do 1216 osób. Warto zaznaczyć, że przedsiębiorstwo to było pierwszym zakładem produkującym włókna sztuczne w skali całej Rosji, a drugim na ziemiach polskich (pierwszą była fabryka w Żydowcach pod Szczecinem uruchomiona w 1906 r.)⁴⁷.

Następnym zakładem włókien sztucznych była fabryka w Boryszewie k. Sochaczewa uruchomiona w listopadzie 1913 r. przez Belgijskie Anonimowe Tow. Sztucznego Jedwabiu. Od momentu uruchomienia zakład ten zatrudniał 600 robotników. Podobnie jak w przedsiębiorstwie tomaszowskim produkcja oparta była na technologii Hilarego Chardonneta, wynalazcy sztucznego jedwabiu⁴⁸.

Produkcja nawozów sztucznych w Królestwie Polskim rozwinęła się od 1897 r., tj. od uruchomienia przez Łowickie Tow. Przetworów Chemicznych i Nawozów Sztucznych fabryki superfosfatu w Łowiczu. Przedsiębiorstwo to w latach 1900-1913 zatrudniało około 350 robotników⁴⁹. W 1899 r. powstały dwa duże przedsiębiorstwa nawozów sztucznych w okręgu sosnowiecko-częstochowskim - Tow. Akc. Rędziny, gdzie w 1913 r. pracowało 150 robotników oraz Tow. Akc. Strzemieszyce zatrudniające w tym czasie 100 osób⁵⁰. Natomiast w 1900 r. powstał duży zakład nawozów sztucznych w Niewachlewie k. Kielc założony przez Tow. Akc. "Kielce". W latach 1904-1913 pracowało tam od 100-150 robotników⁵¹. Wreszcie piątym dużym zakładem tej branży było przedsiębiorstwo Tow. Akc. "Kijewski, Scholtze i Ska" w Warszawie, istniejące od 1825 r., gdzie na przełomie XIX i XX w. rozpoczęto produk-

cję superfosfatu. Zakład ten w 1913 r. zatrudnił 200 robotników⁵².

Ważną branżą przemysłu chemicznego było gazownictwo. Gazownie bowiem obok spełniania funkcji zakładów użyteczności publicznej (gaz świetlny) wytwarzały wiele innych produktów chemicznych (koks gazowy, siarczany amonu, amoniak płynny, smoła, pak itp.). Wśród siedmiu gazowni w Królestwie Polskim największymi były: Gazowe Zakłady Warszawskie, założone w 1855 r. przez Niemieckie Kontynentalne Tow. Gazowe w Dessau. W przedsiębiorstwie tym w latach 1894-1913 pracowało od 470 do 1000 robotników⁵³. Drugim co do wielkości przedsiębiorstwem gazowym była Gazownia Łódzka zbudowana w 1869 r. także przy udziale kapitału niemieckiego z Berlina. W latach 1900-1913 liczba zatrudnionych wzrosła ze 140 do 350 osób⁵⁴. Poza siedmioma gazowniami miejskimi (dwie w Warszawie, Łódź, Piotrków, Tomaszów Maz., Lublin, Kalisz), własne gazownie posiadały trzy wielkie przedsiębiorstwa włókiennicze, a mianowicie - Tow. Akc. K. Scheibler, Tow. Akc. J.K. Poznański w Łodzi oraz Tow. Akc. Krusche i Ender w Pabianicach⁵⁵.

Nowoczesną branżą przemysłu chemicznego była produkcja farmaceutyków. W zasadzie w okresie do końca XIX w. w Królestwie Polskim dominowała przyapteczna produkcja leków⁵⁶. Dopiero na przełomie XIX i XX w. powstają pierwsze zakłady przemysłowe produkujące lekarstwa. Niewątpliwie największym przedsiębiorstwem w tej branży było Pabianickie Tow. Przemysłu Chemicznego, które powstało w 1899 r. z istniejącej poprzednio spółki firmowej L. Schweikerta i E. Prelicha wytwarzającej barwniki dla przemysłu włókienniczego. Firma ta powstała przy udziale kapitału szwajcarskiego z Bazylei. Udzielnicy szwajcarscy dysponowali nowoczesną technologią oraz urządzeniami technicznymi. Przedsiębiorstwo pabianickie w okresie od 1899 r. do 1913 r. zwiększyło zatrudnienie z 67 do 425 osób. Produkcja zakładu obejmowała obok leków barwniki anilinowe oraz inne wyroby chemiczne⁵⁷.

Poza firmą pabianicką produkcję leków, poza laboratoriami aptecznymi, podjęło kilkanaście drobnych zakładów.

głównie w Warszawie. Spośród tej grupy największymi były: zakład Tow. Akc. "Motor" w Warszawie zatrudniający w 1913 r. 100 robotników, następnie Tow. Akc. Krell i Ottman w Wólce Grodziskiej, gdzie pracowały 52 osoby, firma L. Goldflama także w Warszawie zatrudniająca 20 osób oraz Fabryka Chemiczna w Sielcach k. Warszawy - 19 robotników⁵⁸.

Poza wyżej omówionymi branżami przemysłu chemicznego, znaczny rozwój w latach 1879-1913 należy odnotować w przemyśle kosmetycznym, gdzie liczba robotników zwiększyła się ponad 22 razy oraz w produkcji półfabrykatów chemicznych, gdzie zatrudnienie wzrosło ponad pięciokrotnie (tab.39).

Dynamika rozwoju przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim w latach 1870-1913 była bardzo wysoka. Liczba zakładów w tym okresie wzrosła prawie sześciokrotnie, liczba robotników natomiast zwiększyła się ponad 37 razy. Bardzo wysoki wskaźnik wzrostu należy odnotować a ogólnej mocy urządzeń energetycznych zainstalowanych w tej gałęzi przemysłu. Otóż między 1879 r. a 1913 r. liczba KM wzrosła ponad 535 razy (tab.40).

T a b e l a 40

Rozwój przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim
w latach 1870-1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w mln rb.	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1870	24	16,7	0,3	0,7	259	2,6	.	-
1879	58	40,5	1,8	4,4	718	7,3	26	0,18
1884	106	74,1	3,6	8,8	1251	12,8	137	0,9
1893	113	79,0	4,9	11,9	2054	21,1	396	2,8
1900	63	44,0	12,0	29,3	3677	37,7	.	-
1904	141	98,6	24,2	59,1	6258	64,3	4992	35,8
1913	143	100,0	40,9	100,0	9735	100,0	13935	100,0

Źródło: por. tab.1 i tab.14.

Ten niezwykle szybki wzrost zatrudnienia, a przede wszystkim liczby KM, był następstwem rozwoju na przełomie XIX i XX w. nowoczesnych branż przemysłu chemicznego. O powyższej dynamice decydowały głównie duże i wielkie przedsiębiorstwa produkujące nawozy sztuczne oraz pierwsze fabryki sztucznego jedwabiu, a także gazownie.

T a b e l a 41

Udział Królestwa Polskiego w przemyśle chemicznym Rosji
w latach 1879-1913

Lata	Zakłady			Wartość produkcji w mln. rb			Robotnicy		
	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%
1879	794	58	7,3	26,8	1,8	6,7	15139	718	4,7
1884	954	106	11,1	35,7	3,6	10,0	19430	1251	6,4
1900	357	83	17,6	92,5	12,0	12,9	30430	3677	12,1
1908	476	68	14,3	178,1	18,7	10,5	64875	5209	8,0
1913	672	143	21,3	205,0	40,9	19,9	79753	9735	12,2

Źródło: por. tab.1; Statystyczny Jeżegodnik 1913,
s. 208.

Przemysł chemiczny Królestwa Polskiego posiadał dość znaczny udział w skali państwa rosyjskiego. W latach 1879-1913 udział zakładów chemicznych Królestwa Polskiego w ogólnej liczbie przedsiębiorstw tej gałęzi przemysłu w Rosji zwiększył się z 7,3% do ponad 21%. Znaczny wzrost udziału miał miejsce także w ogólnym zatrudnieniu, a mianowicie z 4,7% do ponad 12%. Wysoki udział zaznaczył się także w globalnej wartości produkcji przemysłu chemicznego cesarstwa rosyjskiego. Między 1879 r. a 1913 r. wskaźnik ten wzrósł z 6,7% prawie do 20% (tab.41). Podobne wskaźniki udziału zawierają sprawozdania Inspekcji Fabrycznej. Otóż według tych danych w 1911 r. udział przemysłu chemicznego tzw. Okręgu warszawskiego (tj. Królestwa Polskiego i Litwy) w

skali produkcji chemicznej Rosji wynosił: w ogólnej ilości przedsiębiorstw - 21,4%, w zatrudnieniu - 10%⁵⁹.

Porównanie przemysłu chemicznego Królestwa Polskiego z tą gałęzią przemysłu w pozostałych zaborach jest stosunkowo trudne. Nie posiadamy bowiem pełnych danych statystycznych dla tych obszarów. Istnieją również różnice w chronologii informacji źródłowych z terenu Galicji oraz zaboru pruskiego w stosunku do Królestwa Polskiego. Ponadto możliwości porównań odnoszą się jedynie do liczby zatrudnionych.

W stosunku do przemysłu chemicznego zaboru pruskiego (Śląsk Górny i Dolny, Wielkopolska i Pomorze Gdańskie) w latach 1875-1907 przemysł Królestwa Polskiego charakteryzował się szybszym tempem rozwoju. Bowiem, kiedy w 1875 r. liczba robotników w zakładach chemicznych w Królestwie stanowiła tylko 27,4% (807 osób i 2930 osób) ogółu zatrudnionych w zaborze pruskim, to w 1907 r. proporcje te były o wiele korzystniejsze, ponieważ robotnicy Królestwa stanowili już 70,2% (5209 osób i 7421 osób) ogólnej liczby pracujących w przemyśle chemicznym w zaborze pruskim⁶⁰.

W porównaniu z przemysłem chemicznym zaboru austriackiego (Galicja i Śląsk Cieszyński) w 1910 r. Królestwo Polskie posiadało wyraźną przewagę. Robotnicy zakładów chemicznych w Królestwie stanowili bowiem 123,7% (9153 osoby i 7394 osoby) ogólnej liczby pracujących w przemyśle chemicznym zaboru austriackiego⁶¹.

W sumie w skali trójzaborowej przemysł chemiczny Królestwa Polskiego zajmował drugą pozycję po zaborze pruskim, a przed zaborem austriackim, skupiając w latach 1907/1910 około 38% ogółu zatrudnionych w tej gałęzi przemysłu na ziemiach polskich.

5. Przemysł mineralny

W strukturze branżowej tak tradycyjnej gałęzi jakim był przemysł mineralny, w latach 1879-1913 zaszły dość istotne zmiany. W 1879 r. zdecydowanie dominowała produkcja cegły.

Zmiany w strukturze branżowej przemysłu mineralnego
Królestwa Polskiego w latach 1879-1913

Branża	1879				1913			
	Zakłady	%	Robotnicy	%	Zakłady	%	Robotnicy	%
Cegielnie	67	50,4	2560	55,4	142	46,2	9936	34,7
Garncarstwo i kafle	13	9,8	240	3,0	33	10,7	2929	10,2
Porcelana i fajans	7	5,2	453	9,8	9	2,9	2317	8,1
Huty szkła i zakłady szklarskie	26	19,6	951	20,6	39	12,7	6640	23,2
Cement i beton	1	0,7	238	5,2	23	7,5	2971	10,4
Wapno i gips	19	14,3	275	6,0	24	4,6	1187	4,1
Asfalt i papa	-	-	-	-	14	4,6	575	2,0
Kamieniarstwo	.	-	.	-	33	10,7	2060	7,3
RAZEM	133	100,0	4617	100,0	307	100,0	28635	100,0

Źródło: por. tab. 39.

Cegielnie stanowiły bowiem ponad 50% ogólnej ilości zakładów, a ponadto skupiały one ponad 55% ogółu robotników. Drugą pozycję w tym czasie zajmowały huty szkła oraz inne zakłady szklarskie, gdzie pracowało ponad 20% robotników przemysłu mineralnego. Tymczasem w 1913 r. udział w ogólnej liczbie zakładów oraz w zatrudnieniu poszczególnych branż uległ zna-

cznym zmianom. Cegielnie mimo, że w dalszym ciągu zajmowały pierwsze miejsce, skupiały już tylko poniżej 35% ogółu robotników. Wzrasta natomiast udział przemysłu szklarskiego, gdzie pracowało już ponad 23% zatrudnionych. Trzecią pozycję zajmował przemysł cementowy, którego dynamiczny rozwój przypadał na lata dziewięćdziesiąte XIX w. i początek XX w.⁶² Ociem wielkich cementowni oraz kilkanaście średnich zakładów wytwarzających wyroby z cementu i betonu, zatrudniało ponad 10% ogółu robotników (tab.42).

W całym okresie 1879-1913 ważną pozycję w przemyśle mineralnym zajmowały zakłady ceramiczne - garncarstwo i wyrób kafli, porcelana i fajans. Zatrudnienie w zakładach ceramicznych produkujących wyroby garncarskie oraz kafle i terrakotę wzrosło w tym czasie ponad dwudziestokrotnie. Udział w tej branży w ogólnym zatrudnieniu zwiększył się z 3% do ponad 10% (tab.42). Największa liczba zakładów tej branży znajdowała się w okręgu staropolskim. Tylko w pow. opoczyńskim w 1913 r. było ich 19, w tym wielki zakład Tow. Akc. "Dziewulski i Lange" w Opocznie, powstały w 1895 r., gdzie w 1913 r. pracowało 700 robotników⁶³.

Następne miejsce w strukturze branżowej przemysłu mineralnego zajmowały zakłady ceramiczne produkujące porcelanę i fajans. Mimo zmniejszenia udziału tej branży w ogólnym zatrudnieniu w latach 1879-1913 z 0,8% do 3,1%, liczba robotników w tych zakładach zwiększyła się ponad 5 razy (tab.42). Największe zakłady porcelany i fajansu znajdowały się także w okręgu staropolskim oraz we Włocławku. Wielkim przedsiębiorstwem produkującym wyroby porcelanowe była fabryka w Ćmielowie ks. A. Druckiego-Lubeckiego założona jeszcze w 1815 r. W 1913 r. pracowało tam od 600 do 700 robotników⁶⁴.

Natomiast największe wytwórnie fajansu znajdowały się we Włocławku. Były to przede wszystkim firmy Jakuba Teichfelda założone w 1857 r., gdzie w 1913 r. pracowało 250 robotników, zakład L. Czamańskiego i Ski (1880 r.), zatrudniający 350 osób, spółka Teichfeld i Asterlum (1883 r.) z 300 robotnikami w 1913 r. oraz zakład Z. Proma i Ski (1901 r.), gdzie w 1913 r. pracowało 150 osób⁶⁵.

W końcu omawianego okresu znaczną rolę w przemyśle mineralnym odgrywało kamieniarstwo (płyty kamienne, posadzki, nagrobki, balustrady schodowe, schody itp.) . Zakłady tego typu skupione były głównie w Warszawie. W 1913 r. w skali przemysłu mineralnego skupiały one ponad 7% robotników (tab.42).

T a b e l a 43

Rozwój przemysłu mineralnego w Królestwie Polskim
w latach 1870-1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w mln rb.	%	Liczba robotników w tys.	%	Liczba KM w tys.	%
1870	.		1,9	5,8	3,8	13,3	.	-
1879	133	43,3	2,8	8,6	4,6	16,1	0,1	0,5
1884	191	62,2	3,7	11,3	6,8	23,8	.	-
1893	191	62,2	3,6	11,0	7,2	25,2	1,0	4,6
1900	260	84,7	10,6	32,5	14,8	51,7	.	-
1904	325	105,8	19,3	59,2	20,2	70,6	7,6	35,5
1913	307	100,0	32,6	100,0	28,6	100,0	21,4	100,0

Źródło: por. tab.1 i tab.14.

Tempo rozwoju przemysłu mineralnego w Królestwie Polskim było niższe aniżeli w przemyśle chemicznym. Jednakże i w tej gałęzi przemysłu zaznaczył się znaczny postęp. W latach 1870-1913 liczba robotników wzrosła ponad 7,5 raza. Natomiast najwyższy wskaźnik wzrostu zaznaczył się w ogólnej liczbie KM. W latach 1879-1913 moc silników i urządzeń energetycznych zainstalowanych w tym przemyśle zwiększyła się około dwustukrotnie (tab.43). Świadczy to o szybkim postępie mechanizacji tej gałęzi w końcu XIX i na początku XX wieku, w związku z rozbudową cementowni oraz upowszechnieniem napędu mechanicznego w pozostałych branżach przemysłu mineralnego.

Przemysł mineralny Królestwa Polskiego posiadał znaczny udział w produkcji i zatrudnieniu tej gałęzi w skali całej Rosji. W latach 1879-1912 nastąpił wyraźny wzrost udziału pod względem liczby z około 10% prawie do 19%. Natomiast w globalnej wartości produkcji wskaźnik udziału przemysłu Królestwa Polskiego zwiększył się z 14,3% do 17,7%. Podobna sytuacja miała miejsce w ogólnym zatrudnieniu, gdzie udział robotników Królestwa wzrósł z 8,5% do 11,6% (tab.44).

T a b e l a 44

Przemysł mineralny Królestwa Polskiego
na tle przemysłu mineralnego Rosji
w latach 1879-1913

Lata	Zakłady			Wartość produkcji w mln rb			Robotnicy w tys.		
	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%
1879	1344	133	9,9	19,6	2,8	14,3	53,9	4,6	8,5
1884	1536	191	12,4	24,0	3,7	15,4	59,2	6,8	11,5
1890	1345	180	13,3	36,0	3,6	10,0	73,0	7,0	9,6
1900	1591	260	16,3	80,6	10,6	13,1	127,0	15,0	11,8
1908	1521	279	18,3	97,8	12,5	12,8	136,0	16,0	11,8
1912	1811	341	18,8	169,3	30,0	17,7	198,0	23,0	11,6

Źródło: por. tab.1; Jeżegodnik Rossii 1905, S.Peterburg 1955, s. 333; Fabriczno-zarodskaja promyszlennost' i torgowla Rossii, S.Peterburg 1893, s. 59; Statisticzeskij Jeżegodnik 1914, s. 213.

W stosunku do pozostałych ziem polskich przemysł mineralny w Królestwie Polskim zajmował ostatnią pozycję. Według kryterium zatrudnienia w 1875 r. w porównaniu z zaborem pruskim (Śląsk, Wielkopolska i Pomorze Gdańskie) zakłady mineralne w Królestwie skupiały tylko 37% ogółu tam pracujących robotników (5,9 tys. osób i 15,9 tys. osób), a w 1907 r. wskaź-

nik ten nieznacznie wzrósł do 38,8% (16 tys. osób i 41,2 tys. osób)⁶⁶.

W stosunku do zaboru austriackiego pozycja przemysłu mineralnego Królestwa była bardziej korzystna, jednak i w tym wypadku przewagę posiadał przemysł galicyjski i Śląska Cieszyńskiego. W 1900 r. liczba robotników w Królestwie Polskim stanowiła 69,1% (14,8 tys. osób i 21,4 tys. osób) zatrudnienia w zaborze austriackim, a w 1910 r. 94,6% (23 tys. osób i 24,3 tys. osób)⁶⁷. Powyższe dane świadczą o szybszym przyroście zatrudnienia na początku XX w. w przemyśle Królestwa aniżeli w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim.

6. Przemysł drzewny

Przemysł drzewny należał do najstarszych gałęzi produkcji. W jego strukturze branżowej należy wyróżnić trzy podstawowe działy: tartaki; zakłady ciesielsko-budowlane oraz firmy meblarskie. Najlichnniejszą branżę pod względem ilości zakładów stanowiły tartaki, najczęściej związane bezpośrednio z majątkami ziemskimi, które posiadały kompleksy leśne. W strukturze branżowej w latach 1879-1913 zaszły dość istotne zmiany. Mimo że w dalszym ciągu tartaki stanowiły najlichnniejszą grupę zakładów, skupiając od 63,3% do 52,4% ogółu firm, to jednak wyraźnie zmniejszył się udział branży tartacznej w globalnej wartości produkcji z 56,4% do 29,9% oraz w ogólnym zatrudnieniu z 35,8% do 21,2%. W 1913 r. pierwszą pozycję w przemyśle drzewnym zajął przemysł meblarski. Skupiał on ponad 46,1% robotników oraz 35,6% globalnej produkcji. Znaczny rozwój nastąpił w grupie firm "różnych", były to głównie zakłady produkujące ramy, listwy, koszyki, skrzynie, formir, galanterię drewnianą oraz zakłady modelarskie. Ich udział w latach 1879-1913 w globalnej wartości produkcji wzrósł z około 1% do ponad 20%, a w zatrudnieniu z 3,5% do ponad 17%. W przemyśle ciesielsko-budowlanym mimo poważnego wzrostu liczby robotników (o ponad 7%), w struk-

Zmiany w strukturze branżowej przemysłu drzewnego w Królestwie Polskim
w latach 1879-1913

Branże	1 8 7 9				1 9 1 3							
	Zakłady	%	Wartość prod. w tys. rb	%	Liczba robotników.	%	Zakłady	%	Wartość prod. w tys. rb	%	Liczba robotników.	
Tartaki	45	63,3	880	56,4	587	35,8	158	52,4	7206	29,9	3472	21,2
Ciesielsko-budowlane	17	23,9	266	17,1	324	19,7	24	8,0	3338	13,8	2510	15,3
Meblowy	7	9,9	400	25,6	672	41,0	66	21,9	8597	35,6	7542	46,1
Różne	2	2,8	14	0,9	57	3,5	53	17,6	4982	20,6	2850	17,4
RAZEM	71	100,0	1560	100,0	1640	100,0	301	100,0	24123	100,0	16374	100,0

Źródło: por. tab. 39.

turze branżowej przemysłu drzewnego w latach 1879-1913 doszło do spadku udziału w globalnej produkcji z ponad 17% do 13,8% oraz w zatrudnieniu z 19,7% do 15,3% (tab. 45).

* Powyższe dane wskazują na znaczny rozwój w Królestwie Polskim przemysłu meblarskiego oraz zakładów produkujących różne drobne wyroby drewniane (galanteria drzewna)⁶⁹.

Tempo rozwoju przemysłu drzewnego w latach 1870-1913 było stosunkowo szybkie. Liczba zakładów w okresie od 1879 r. wzrosła ponad czterokrotnie. Natomiast liczba robotników w omawianym okresie zwiększyła się ponad 17 razy. Dynamiczny

T a b e l a 46

Rozwój przemysłu drzewnego w Królestwie Polskim
w latach 1870-1913

Lata	Licz- ba za- kładów	%	Wartość prod. w tys rb	%	Licz- ba ro- botn. w tys.	%	Licz- ba KM	%
1870	.	.	514	2,1	0,9	5,5	.	-
1879	71	23,6	1560	6,5	1,6	9,8	.	-
1884	132	43,8	2916	12,1	3,3	20,1	.	-
1893	146	48,5	3681	15,2	4,9	29,9	1608	15,2
1900	213	70,8	8541	35,4	8,8	53,6	.	-
1904	327	108,6	17257	71,5	16,0	97,5	4271	40,5
1913	301	100,0	24123	100,0	16,4	100,0	10539	100,0

Źródło: por. tab. 1.

wzrost zatrudnienia na przełomie XIX i XX w. był następstwem rozbudowy wielkich zakładów meblarskich. W okresie do 1913 r. rozbudowano zakłady Tow. Akc. "Wojciechów" przenosząc w 1906 r. zakład główny z Warszawy do Kasiechów w gub. piotrkowskiej. W 1913 r. w przedsiębiorstwie zamieszkałym

1400 robotników⁷⁰. Rozbudowie poddano także zakłady meblarskie w Radomsku - Tow. Akc. Jakób i Józef Kohn zatrudniający w latach 1904-1913 od 1500 do 1000 osób oraz przedsiębiorstwo Braci Thonet, gdzie w latach 1904-1913 pracowało 980 robotników⁷¹. Wielki zakład meblarski został zbudowany w 1905 r. w Ustroniu k.Radomia przez Johana Konna i Skę. W 1913 r. pracowało tam 1000 robotników⁷².

T a b e l a 47

Rozwój przemysłu drzewnego Królestwa Polskiego
w porównaniu z Rosją w latach 1879-1912

Lata	Zakłady			Wartość produk- cji w mln rb			Robotnicy w tys.		
	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%
1879	1479	71	4,8	16,8	1,6	9,5	19,7	0,9	4,6
1884	1644	122	8,0	20,3	2,9	14,2	26,2	3,3	12,6
1893	1592	146	9,2	40,0	3,7	9,2	42,0	4,9	11,7
1900	1430	213	14,9	95,3	8,5	8,9	73,9	8,8	11,9
1908	1902	270	14,2	123,5	9,5	7,7	93,7	9,3	9,9
1912	2358	394	16,7	168,6	19,1	11,3	124,1	13,6	10,9

Źródło: por. tab. 44.

Rozbudowa wielkich i dużych przedsiębiorstw meblarskich w pełni zmechanizowanych doprowadziła do szybkiego wzrostu ogólnej mocy energetycznej maszyn i silników zainstalowanych w całym przemyśle drzewnym. W okresie od 1893 do 1913 r. liczba KM wzrosła ponad 6,5 raza (tab.46).

W porównaniu z przemysłem drzewnym całej Rosji, rozwój tej gałęzi w Królestwie Polskim był dość znaczny. Pod względem udziału w ogólnej liczbie zakładów nastąpił w latach 1879-1913 wzrost z 4,8% do 16,7%. W globalnej wartości produkcji udział przemysłu drzewnego Królestwa był w omawianych latach bardzo zróżnicowany, między 1879 a 1913 r. wskaźnik

ten zwiększył się z 9,5% do 11,3%. Z kolei w zatrudnieniu najwyższy udział miał miejsce w latach 1884-1900 od 12,6% do 11,9%, a w 1912 r. 10,9% (tab.47).

W skali trójzaborowej przemysł drzewny Królestwa Polskiego ustępował pozostałym zaborom. W stosunku do zaboru pruskiego udział Królestwa (wg liczby zatrudnionych) wynosił w 1875 r. tylko około 10% (1,5 tys. osób i 15,3 tys. osób), a w 1907 r. 23,9% (9,3 tys. osób i 38,8 tys. osób)⁷³.

W porównaniu z zaborom austriackim w 1910 r. liczba robotników przemysłu drzewnego Królestwa stanowiła ponad 95,4% (17,3 tys. osób i 18,0 tys. osób) stanu zatrudnienia w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim⁷⁴.

7. Przemysł papierniczo-poligraficzny

Dwie podstawowe branże przemysłu papierniczo-poligraficznego, a mianowicie produkcja papieru i poligrafia, dzieliły się z kolei na kilka działów. I tak w przemyśle papierniczym należy wyróżnić papiernie wytwarzające różne asortymenty papieru oraz zakłady produkujące wyroby z papieru (opakowania, introligatornie, szpule, gilzy do papierosów, zeszyty, albuny, fotolitografie). Natomiast przemysł poligraficzny dzielił się na drukarnie i litografie.

W związku z tym, że wytwórczość poligraficzna (drukarnstwo) bez względu na rozmiary zakładów do połowy lat dziewięćdziesiątych XIX w. zaliczane było do rzemiosła, wzajemne relacje między przemysłem papierniczym i poligraficznym możemy badać dopiero na początku XX w.

W latach 1900-1913 utrzymała się zdecydowana przewaga przemysłu papierniczego. Jedynie pod względem liczby zakładów obydwie branże posiadały mniej więcej równy udział. Natomiast w globalnej produkcji przemysł papierniczy skupiał w tym czasie od 83,2% do 81,2% jej wartości. W ogólnej liczbie zatrudnionych udział papiernictwa w latach 1900-1913 zwiększył się z 67,9% do 72,4% (tab.48).

Zmiany w strukturze branżowej przemyślnictwa papierniczo-poliograficznego
w Królestwie Polskim w latach 1900-1913

Branże	1900				1913							
	Zakłady	%	Produkcja w mln rb	%	Robotnicy w tys.	%	Zakłady	%	Produkcja w mln rb	%	Robotnicy w tys.	
Papierniczo-	65	51,2	8,9	67,9	5,5	67,9	127	51,0	21,2	81,2	10,0	
Poligraficzny	62	48,8	1,8	32,0	2,6	32,0	122	49,0	4,9	18,8	3,8	
RAZEM	127	100,0	10,7	100,0	8,1	100,0	249	100,0	26,1	100,0	13,8	
												72,4
												27,6
												100,0

Źródło: SPZ, 1900 r.; KZPR, 1913 r.

Dynamika rozwoju przemysłu papierniczego oraz poligraficznego była wysoka. W latach 1870-1913 w przemyśle papierniczym liczba zakładów wzrosła ponad 3,5 raza, liczba robotników zwiększyła się natomiast ponad dziewięciokrotnie (tab.49). Tymczasem w przemyśle poligraficznym w latach 1900-1913 liczba przedsiębiorstw zwiększyła się dwukrotnie, natomiast zatrudnienie wzrosło o około 50% (tab.49). Łącznie w przemyśle papierniczo-poligraficznym w latach 1870-1913 liczba zakładów wzrosła siedmiokrotnie. Natomiast liczba robotników zwiększyła się w tym czasie prawie 13 razy. Szczególną uwagę musi zwracać fakt niezwykle dynamicznego przyrostu ilości zakładów tak papierniczych, jak również poligraficznych na początku XX w. Szczególnie duży przyrost nastąpił w latach 1900-1904, w papiernictwie o ponad 53%, a w poligrafii o 87% (tab. 49).

T a b e l a 49

Rozwój przemysłu papierniczo-poligraficznego
w Królestwie Polskim w latach 1870-1913

Lata	Przemysł papierniczy				Przemysł poligraficzny			
	Zakłady	$\bar{x}$	Robotnicy w tys.	%	Zakłady	α	Robotnicy w tys.	%
1870	35	27,5	0,7	3,3	-	-	-	-
1879	21	16,5	1,3	6,1	-	-	-	-
1884	27	21,2	2,1	9,9	-	-	-	-
1893	53	41,7	3,8	17,9	-	-	-	-
1900	65	51,2	8,9	41,9	62	50,8	1,8	36,7
1904	100	78,7	12,1	57,1	116	95,1	3,4	69,4
1913	127	100,0	21,2	100,0	122	100,0	4,9	100,0

Źródło: por. tab.1 i tab.14.

Powyższe dane potwierdzają badania W. Prussa w odniesieniu do Warszawy, gdzie w latach 1901-1904 liczba zakładów papierniczych zwiększyła się z 14 do 44, a w 1913 r. do 110, podobnie

w poligrafii wzrost ten był stosunkowo wysoki z 35 firm w 1901 r. do 56 w 1904 r. i 96 w 1913 r.⁷⁶ Duża dynamika rozwoju omawianej gałęzi przemysłu na początku XX w. była następstwem wzrostu zapotrzebowania na wyroby papiernicze ze strony przemysłu, handlu i ludności oraz na wzrost roli książki i prasy.

Na rozwój przemysłu papierniczego najpoważniejszy wpływ miała rozbudowa wielkich przedsiębiorstw. Największym zakładem papierniczym w Królestwie Polskim była firma w Jeziornie (pow. warszawski) istniejąca od 1778 r. Rozbudowa dużego już przedsiębiorstwa (250 robotników w 1882 r.) nastąpiła od 1867 r., kiedy zakład został wykupiony przez Tow. Akc. Mirkowskiej Fabryki Papieru (Kronenberg i Natanson)⁷⁷. W okresie do 1913 r. firma w Jeziornie zatrudniała od 860 robotników w 1900 r. do 1408 w latach 1907/1908 oraz 1200 w 1913 r.⁷⁸

Drugim wielkim przedsiębiorstwem papierniczym było przedsiębiorstwo Tow. Akc. "Soczewka" pow. gostyniński, założone w 1842 r. przez rodzinę Epsteinów. Liczba robotników w tym zakładzie w latach 1884-1904 wzrosła z 485 do 600 osób. W 1913 r. przedsiębiorstwo w Soczewce było nieczynne⁷⁹.

Następnym wielkim zakładem była fabryka celulozy Izzydora Cassirera we Włocławku założona w 1899 r. W latach 1900-1913 zatrudnienie w tym przedsiębiorstwie wzrosło z 394 do 700 robotników⁸⁰.

Kilka wielkich przedsiębiorstw papierniczych znajdowało się w okręgu sosnowiecko-częstochowskim. Wśród tej grupy trzy funkcjonowały w pow. olkuskim gub. kieleckiej. Były to dwa zakłady C.A. Moesa pierwszy we wsi Werbka k/Pilicy założony w 1851 r., gdzie w latach 1879-1913 liczba zatrudnionych wzrosła ze 162 do 750 robotników⁸¹. Następny zakład w Sławnowie k/Pilicy powstał w 1884 r. W latach 1893-1913 liczba zatrudnionych w tym przedsiębiorstwie utrzymywała się na poziomie od 160 do 150 osób. W 1913 r. łączne zatrudnienie w obu zakładach Moesa wynosiło 900 robotników⁸².

W 1897/98 r. uruchomiona została fabryka papieru Ludwika Mauve w Kluczach pow. olkuski, gdzie w latach 1900-1913 pracowało od 153 do 144 robotników⁸³.

Pozostałe wielkie i duże zakłady w tym okręgu to Tow. Akc. Częstochowski j Fabryki Papierów Kolorowych i Tapet, powstała w 1880 r., gdzie w latach 1900-1913 pracowało od 263 do 280 robotników⁸⁴. Zakłady Ginsberga i Kona, także w Częstochowie założone w 1870 r., gdzie liczba robotników w latach 1879-1913 wzrosła z 63 do 260 osób⁸⁵. Ponadto także przedsiębiorstwo Steinhagena, Wehra i Ski w Myszkowie uruchomione w 1895 r., gdzie w latach 1900-1913 liczba zatrudnionych wynosiła od 116 do 300 robotników⁸⁶.

Jednym z najstarszych zakładów była firma H. Suerigera w Fabianicach założona w 1865 r., gdzie zatrudnienie w latach 1879-1913 wzrosło z 70 do 400 osób⁸⁷. Wielkim zakładem była paplernia w Bodzechowie pow. opatowski, E. Jankowskiego i Następców S. Kotkowskiego założona w 1910 r. Liczba zatrudnionych w 1913 r. wynosiła tam 300 robotników⁸⁸.

W przemyśle poligraficznym duże i wielkie przedsiębiorstwa skupione były głównie w Warszawie. Monopolistyczną pozycję posiadała Tow. Akc. S. Orgeibranda i Synów, które liczyło drukarnię i odlewnię czcionek. W 1904 r. łącznie w tym przedsiębiorstwie pracowało 700 robotników, a w 1913 r. 300 osób⁸⁹.

Dużymi zakładami poligraficznymi były ponadto firma Re-sigera i Muellera w Łodzi założona w 1899 r., gdzie w 1913 r. pracowało 180 robotników, drukarnia "Neue Lodzer Zeitung", także w Łodzi powstała w 1902 r., zatrudniająca w 1913 r. 170 osób oraz drukarnia i litografia Jermułowicza i Bergmana w Sosnowcu, powstała w 1881 r., gdzie w 1913 r. pracowało 150 robotników⁹⁰.

W stosunku do przemysłu papierniczo-poligraficznego Rosji, ta gałąź produkcji w Królestwie Polskim posiadała znaczny udział w globalnej produkcji oraz zatrudnieniu. Procentowy udział ten w latach 1879-1913 był bardzo zróżnicowany. Najwyższy wskaźnik osiągnął przemysł Królestwa w ogólnej ilości zakładów od 10,5% prawie do 12,6% w 1913 r. Natomiast w globalnej wartości produkcji najwyższy udział Królestwo osiągnęło w 1900 r. 13,8%, najniższy w 1879 - 9,1%. W ogólnym zatrudnieniu obserwujemy wzrost od 1879 do 1913 r. o 100%.

przemysłu papierniczo-poligraficznego Królestwa Polskiego z 5,7% prawie do 12% w 1884 r., a następnie niewielki spadek do 10,4% w 1913 r. (tab.50). Powyższe dane wskazują na szybszy przyrost udziału Królestwa w ogólnej liczbie zakładów i globalnej produkcji, a niższy w zatrudnieniu. Taka sytuacja była świadectwem niskiej koncentracji produkcji w tej gałęzi przemysłu.

T a b e l a 50

Rozwój przemysłu papierniczo-poligraficznego
w Królestwie Polskim w porównaniu z Rosją
w latach 1879-1912

Lata	Zakłady			Wartość produk- cji w mln rb			Robotnicy w tys.		
	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%
1879	200	21	10,5	14,3	1,3	9,1	14,0	0,8	5,7
1884	238	27	11,3	20,5	2,0	9,7	18,5	2,2	11,9
1900	1069	127	11,9	77,4	10,7	13,8	71,9	8,1	11,3
1908	1333	164	12,3	132,0	15,3	11,6	88,0	9,4	10,7
1912	1436	181	12,6				99,7	10,4	10,3

Źródło: por. tab. 44.

W skali ziem polskich przemysł papierniczo-poligraficzny Królestwa Polskiego ustępował, biorąc pod uwagę wielkość zatrudnienia, tej gałęzi produkcji w zaborze pruskim (Śląsk, Wielkopolska i Pomorze Gdańskie), posiadał natomiast przewagę nad zaborem austriackim (Galicja i Śląsk Cieszyński).

W 1873/75 r. przemysł papierniczy Królestwa zatrudniał tylko 50% (1,4 tys. osób i 2,8 tys. osób) ogólnej liczby robotników w tej gałęzi zaboru pruskiego. Natomiast w 1907 r. proporcje te zmieniły się na korzyść Królestwa Polskiego, gdzie w tej gałęzi produkcji pracowało 66,6% (9,4 tys. osób i 14,6 tys. osób) ogółu zatrudnionych w fabrykach papierniczych i poligraficznych zaboru pruskiego⁹⁾.

Jak już wspomniano, przemysł papierniczo-poligraficzny Królestwa Polskiego był lepiej rozwinięty aniżeli w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim. W 1900/1902 r. zakłady papierniczo-poligraficzne zaboru austriackiego skupiały 90,1% (7,3 tys. osób i 8,1 tys. osób) ogółu robotników tej gałęzi produkcji w Królestwie. W 10 lat później proporcje te wzrosły, bowiem robotnicy fabryk papierniczo-poligraficznych Galicji i Śląska Cieszyńskiego stanowili już tylko 67,2% (7,0 tys. osób i 10,4 tys. osób) ogółu zatrudnionych w Królestwie Polskim⁹².

8. Przemysł włókienniczy

Struktura branżowa przemysłu włókienniczego (z podziałem na działy i rodzaje produkcji) w dotychczasowej literaturze historycznej została już szczegółowo opracowana⁹³. W związku z tym w prezentowanej pracy ograniczono się do przedstawienia zmian w strukturze branżowej, biorąc pod uwagę 5 podstawowych branż: przemysł bawełniany, wełniany, lniano-jutowo-konopny, jedwabniczy oraz mieszany (dzianiny, tiul, koronki, hafty, plusz, dywany, farbiarnie i wykończalnie, przędzalnie wigoniowe i odpadkowe, wata, taśmy i wstążki oraz wyroby tkacko-gumowe).

W latach 1879-1913 w strukturze branżowej włókiennictwa zaszły istotne zmiany. Charakterystyczną cechą tych zmian był powolny ale systematyczny spadek w produkcji, utrudnieniu oraz w ogólnej ilości zakładów dwu największych branż, a mianowicie przemysłu bawełnianego i wełnianego. Między 1879 r. a 1913 r. udział zakładów bawełnianych w całej gałęzi obniżył się z 39,7% do 15,2%, w globalnej produkcji z 40,1% do 35% oraz w ogólnej liczbie włókniarzy z 39,6% do 36,9%. W przemyśle wełnianym również nastąpił spadek udziału w ogólnej ilości zakładów z 59,3% w 1893 r. do 48,6% w 1913 r., w ogólnym zatrudnieniu także w tych latach z 42,3% do 36,6%. Natomiast w globalnej wartości produkcji z 51,3% w 1879 r. do 42,2% w 1913 r. (tab.51). Warto jednocześnie odnotować znaczną dynamikę rozwoju tych branż. Otóż biorąc pod uwagę

Zmiany w strukturze branżowej przemysłu włókienniczego
w Królestwie Polskim w latach 1879-1913

Lata	Branże	Zakłady	%	Wartość prod. w mln rb	%	Robotnicy w tys. osób	%
1	2	3	4	5	6	7	8
1879	Bawełna	188	39,7	19,9	40,1	11,7	39,6
	Wełna	241	50,9	25,4	51,3	11,2	38,0
	Len, juta, konopie	4	0,8	2,3	4,5	5,3	18,0
	Jedwab	8	1,7	0,5	1,1	0,3	1,0
	Mieszane	33	6,9	1,5	3,0	1,0	3,3
	Razem	474	100,0	49,6	100,0	29,5	100,0
1893	Bawełna	117	21,9	36,7	36,5	23,1	35,2
	Wełna	316	59,3	44,7	44,5	27,7	42,3
	Len, juta, konopie	5	0,9	7,4	7,3	8,6	13,1
	Jedwab	15	2,8	0,5	0,5	0,7	1,0
	Mieszane	80	15,0	11,1	11,0	5,4	8,2
	Razem	533	100,0	100,5	100,0	65,5	100,0
1900	Bawełna	140	23,7	68,8	38,0	42,8	37,6
	Wełna	311	52,6	84,8	46,7	45,2	39,7
	Len, juta, konopie	8	1,3	11,4	6,3	12,4	10,9
	Jedwab	19	3,2	2,8	1,5	1,7	1,5
	Mieszane	114	19,1	13,7	7,5	11,7	10,3
	Razem	592	100,0	121,5	100,0	113,8	100,0

Tabela 51 (cd.)

1	2	3	4	5	6	7	8
1913	Bawełna	105	15,2	125,0	35,0	60,4	36,9
	Wełna	335	48,6	150,8	42,2	59,9	36,6
	Len, juta, konopie	14	2,0	29,6	8,3	18,4	11,2
	Jedwab	41	6,0	10,0	2,8	3,4	2,1
	Mieszane	194	28,2	41,5	11,7	21,5	13,2
	Razem	689	100,0	356,9	100,0	163,6	100,0

Źródło: por. tab. 1.

liczbę zatrudnionych, w latach 1879-1913, ich liczba w przemyśle bawełnianym wzrosła ponad 5 razy (z 11,7 tys. osób do 60,4 tys. osób), podobnie w przemyśle wełnianym 5,3 raza (z 11,2 tys. osób do 59,9 tys. osób - tab. 51).

Powyższy spadek udziału bawełny i wełny był następstwem szybszego rozwoju, szczególnie na przełomie XIX i XX w. pozostałych branż tekstylnych. Wydaje się ponadto, że przemysł bawełniany i wełniany Królestwa Polskiego, rozwijający się niezwykle dynamicznie w latach 1870-1900, na początku XX w. osiągnął już pewien pułap możliwości produkcyjnych⁹⁴.

Najpoważniejszy wzrost wskaźników nastąpił w przemyśle mieszanym, gdzie udział w ogólnej ilości przedsiębiorstw przemysłu tekstylnego zwiększył się ponad czterokrotnie (z 6,9% do 28,2%) oraz w zatrudnieniu cztery razy z 3,3% do 13,2% (tab. 51). W ramach tej branży bardzo szybko rozwinęła się produkcja dzianin. Liczba zakładów w tym dziale przemysłu mieszanego zwiększyła się ponad pięciokrotnie z 9 do 46 firm, a zatrudnienie wzrosło ponad 28 razy (z 176 osób do 5 tys. osób). Innym działem przemysłu mieszanego, który szczególnie szybko rozwijał się na początku XX w. była produkcja tiulu, firanek i koronek. Zakłady tego typu skoncentrowane były głównie w Warszawie oraz Kaliszu. W latach 1900-1913 liczba tego podza-

ju firm zwiększyła się z 9 do 39 przedsiębiorstw, a zatrudnienie wzrosło ponad dwukrotnie z 2,7 tys. osób do 5,6 tys. osób⁹⁵.

Ponadto w branży mieszanej należy odnotować znaczny wzrost produkcji dywanów i pluszu oraz taśm i wstążek⁹⁶.

Poza przemysłem mieszanym, w latach 1879-1913 nastąpił szybki rozwój przemysłu jedwabniczego. Liczba zakładów tej branży zwiększyła się ponad 5 razy (z 8 do 41), a zatrudnienie ponad jedenastokrotnie (z 0,3 tys. osób do 3,4 tys. osób). W związku z tym wzrosły wskaźniki udziału tej branży w całym włókiennictwie. I tak w ogólnej ilości przedsiębiorstw udział zakładów jedwabniczych zwiększył się ponad trzykrotnie (z 1,7% do 6%), w globalnej produkcji ponad 2,5 raza (z 1,1% do 2,8%) oraz w zatrudnieniu dwukrotnie (z 1% do 2,1% - tab.51).

W okresie do 1913 r., mimo znacznego rozwoju przemysłu lniano-jutowo-konopnego nastąpiło w tym czasie ponad trzykrotne zwiększenie ilości zakładów (z 4 do 14) oraz 3,4 raza liczby robotników (z 5,3 tys. osób do 18,4 tys. osób), udział tej branży w całym przemyśle tekstylnym zwiększył się jedynie w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 0,8% do 2% i w globalnej wartości produkcji z 4,5% do 8,3%. Natomiast w zatrudnieniu nastąpił wyraźny spadek udziału prawie o 7 punktów (z 18% do 11,2% - tab.51). Powyższe dane wskazują na znaczny wzrost wydajności pracy w tej branży. Było to możliwe dzięki powstaniu w końcu XIX w. (obok istniejącej już firmy Żyrardowskiej) nowoczesnych zakładów produkujących wyroby z juty oraz konopii w Częstochowie. Zakładami tymi były: powstała w 1884 r. fabryka braci Goldstein, Oderfeld i Oppenheim, późniejsza spółka akcyjna, gdzie w 1913 r. pracowało 2500 robotników; fabryka "Błeszno" zbudowana w 1882 r. przez W. Kromenberga, od 1885 r. należąca do Tow. Akc. Hille i Dietrich w Żyrardowie, a od 1900 r. sprzedana Tow. Akc. "La Czenstochovienne", następnie założona w 1896 r. przędzalnia i tkalnia juty "Warta", zatrudniająca w latach 1900-1913 od 512 do 1300 robotników⁹⁷.

Innym wielkim przedsiębiorstwem tej branży była warszawska "Lniana i Jutowa Manufaktura" powstała w 1899 r., gdzie

w latach 1900-1913 zatrudnienie utrzymywało się na poziomie około 600 robotników⁹⁸.

Inwestycje w branży lniano-jutowo-konopnej w końcu XIX w. polegały głównie na budowie nowych przedsiębiorstw. Natomiast w ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej w zakładach tych przeprowadzono modernizację parku maszynowego, co było głównym czynnikiem szybkiego wzrostu produkcji⁹⁹.

Tempo rozwoju przemysłu włókienniczego Królestwa Polskiego w latach 1870-1913 możemy prześledzić na podstawie wielkości zużycia surowców. W dotychczasowych badaniach udało się zebrać, w miarę pełne, dane jedynie w odniesieniu do przemysłu bawełnianego. Według tych badań w latach 1870-1913 wielkość zużycia bawełny surowej zwiększyła się prawie 28 razy (z 3 tys. ton do 83,2 tys. ton)¹⁰⁰.

Interesująco przedstawia się dynamika rozwoju przemysłu bawełnianego, przy zastosowaniu przelicznika wielkości zużycia bawełny surowej w kg na 1 mieszkańca. W Królestwie Polskim w latach 1870-1913 wielkość tego zużycia zwiększyła się 15 razy (z 0,50 kg do 7,50 kg). W porównaniu z pięcioma największymi krajami świata, w tym czterema (Anglia, USA, Niemcy, Francja) najwyższej uprzemysłowionymi, był to najwyższy wskaźnik wzrostu.

W Anglii zużywającej najwięcej bawełny w przeliczeniu na 1 mieszkańca, w latach 1870-1913, wzrost zużycia wyniósł jedynie 1,37 raza, w USA 2,5 raza, w Niemczech 2,7 raza, we Francji stosunkowo dużo, bo ponad czterokrotnie oraz w Rosji 4,6 raza (tab.52). Porównanie tempa zużycia w stosunku do wysoko rozwiniętych krajów Europy Zachodniej oraz USA, wskazuje na osłabienie tempa rozwoju włókiennictwa w tych krajach, gdzie w okresie po 1870 r. najwyższą dynamikę rozwoju osiągnął przemysł ciężki oraz pojawiły się inne nowoczesne gałęzie produkcji, w tym przemysł chemiczny, elektrotechniczny oraz samochodowy. Natomiast włókiennictwo, które odegrało pierwszoplanową rolę w okresie przewrotu przemysłowego, w drugiej połowie XIX w. stało się drugorzędną gałęzią produkcji¹⁰¹.

Wielkość zużycia bawełny surowej w kg w przeliczeniu na 1 mieszkańca w Królestwie Polskim w porównaniu z wielkością zużycia w Anglii, USA, Niemczech, Francji i Rosji w latach 1870-1913

Lata	Królestwo Polskie	Anglia	USA	Niemcy	Francja	Rosja
1870	0,50	17,39	5,61	2,87	1,60	0,54
1880	4,03	18,60	8,58	3,06	2,89	0,95
1890	4,46	20,06	8,36	4,71	4,02	1,15
1900	5,25	19,00	11,07	5,54	4,08	1,97
1913	7,50	23,90	14,27	7,70	6,73	2,52

Źródło: L. M e n d e l s o n, Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych, t. II, Warszawa 1960, s. 552-554, 672, 724-726; WAPŁ, L. G e y e r, sygn. 928 k.nib: W. P u ś, Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870-1960, Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju, ZNUŁ, S.I, nr. 5, Łódź 1976, s. 102, tab. 30; s. 104, tab. 31; P. B a i r o c h, Niveaux de développement économique de 1810 à 1910, "Annales-Economies, Societes, Civilisation" 1965, nr 6, s. 1102.

Tymczasem w Królestwie, jak już wskazywano, przemysł włókienniczy w całym omawianym okresie był najważniejszą gałęzią produkcji.

Królestwo Polskie posiadało zdecydowaną przewagę w tempie zużycia bawełny surowej nad przemysłem bawełnianym w Rosji. Przewaga ta była rezultatem opóźnienia procesu przewrotu przemysłowego w Cesarstwie, który zakończył się tam dopiero w końcu XIX w.¹⁰² Poza prawie trzykrotnie wyższym tempem zużycia bawełny surowej w Królestwie Polskim w stosunku do Rosji, przewaga tego zużycia w kg na 1 mieszkańca systematycznie się jednak zmniejszała z ponad czterokrotnej w 1880 r. do prawie trzykrotnej w 1913 r. (tab.52). Potwierdza to znane już twierdzenie o przyspieszeniu tempa rozwoju przemysłu bawełnianego w Rosji na początku XX w., a więc po zakończeniu przewrotu technicznego¹⁰³.

Nie posiadamy danych obejmujących wielkość zużycia innych surowców w przemyśle włókienniczym (wełny, lnu, juty, konopii i jedwabiu) Królestwa Polskiego¹⁰⁴. W związku z tym ukazanie rozwoju tej gałęzi produkcji przemysłowej w latach 1870-1913 możliwe jest jedynie przy uwzględnieniu liczby zakładów, wielkości zatrudnienia oraz mocy energetycznej w KM.

T a b e l a 53

Rozwój przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim
w latach 1870-1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość prod. w mln rb	%	Liczba robotn. w tys. osób	%	Liczba KM w tys.	%
1870	520	75,5	15,4	4,3	20,2	12,3	-	-
1879	474	68,8	49,6	13,9	29,5	18,0	2,9	1,9
1884	420	60,9	72,9	20,4	43,7	26,7	8,4	5,5
1893	533	77,3	100,5	28,1	65,5	40,0	30,6	20,2
1900	592	85,9	181,5	50,8	113,8	69,5	89,2	58,9
1904	760	110,3	275,8	77,3	137,8	84,2	101,4	67,0
1910	615	89,2	273,0	76,5	117,0	71,5	109,0	72,0
1913	689	100,0	356,9	100,0	163,6	100,0	151,3	100,0

Źródło: por. tab. 1 i tab. 14; dla 1910 r. Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego 1913, Warszawa 1914 r.

Wzrost liczby zakładów był stosunkowo niewielki, w badanym okresie wynosił 1,3 raza. Natomiast przemysł włókienniczy charakteryzował się wysoką dynamiką wzrostu zatrudnienia, bowiem w latach 1870-1913 liczba włóknarzy wzrosła ponad ośmiokrotnie. Najszybcze tempo wzrostu należy odnotować w ogólnej liczbie KM. W latach 1879-1913 moc maszyn i urządzeń energetycznych w przemyśle tekstylnym zwiększyła się ponad 52 razy (tab. 53). Wielkość KM przypadająca na 1 zatrudnionego wzrosła ponad dziewięćkrotnie z 0,13 KM w 1875 r. do 0,92 KM w 1913 r.¹⁰⁵

Udział produkcji i zatrudnienia przemysłu włókienniczego
Królestwa Polskiego w tej gałęzi produkcji w Rosji
w latach 1870-1913

Lata	Liczba robotników w tys. osób			Wartość produkcji w mln rb		
	Rosja	Króles- two Polskie	Udział KP w %	Rosja	Króles- two Polskie	Udział KP w %
1870	272,4	20,2	7,4	209,3	15,4	7,4
1879	367,8	29,5	8,0	327,6	49,6	15,1
1880	380,2	45,3	11,9	396,9	58,7	14,8
1884	408,6	43,7	10,7	416,3	72,9	17,5
1890	432,0	52,1	12,1	521,0	77,1	14,8
1892	.	73,6	-	580,9	108,4	18,6
1900	621,5	115,5	18,6	813,6	182,8	22,5
1908	823,3	138,4	16,8	1384,6	266,2	19,2
1910	868,8	150,3	17,3	1274,2	272,7	21,4
1912	881,7	157,2	17,8	.	.	-
1913	890,0	163,6	18,4	1793,0	356,9	19,9

Źródło: UFZ, 1879 r.; UFZ, 1884 r.; S.G. S t r u m i -
l i n, Oczerki ekonomiczeskiej istorii Rossii,
Moskwa 1960, s. 495, 501, 505, 516; Rocznik Sta-
tystyczny Królestwa Polskiego 1913, Warszawa
1944; Statisticeskij Jeżegodnik 1914; Otczot ot-
dela promyszlennosti za 1912 god, Ministerstwo
Torgowli i Promyszlennosti, S.Peterburg 1913, s.
155; P u ś, op.cit., s. 83, tab.25, s. 106,
tab. 33; Fabriczno-zawoóskaja promyszlennost i
torgowla Rossii, S.Peterburg 1893, s. 59; FZPR,
1913 r.; R. L u k s e m b u r g, Rozwój przemy-
słu w Polsce, Warszawa 1957, s. 46.

Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego posiadał poważ-
ny udział w rozwoju tej gałęzi w imperium rosyjskim. Jak już
wskazano, w odniesieniu do przemysłu bawełnianego, ta branża
tekstylna rozwijała się trzykrotnie szybciej w Królestwie
aniżeli w Rosji (tab.52). Biorąc pod uwagę całe włókiennict-

wo, dostrzegamy szybko wzrastający udział Królestwa Polskiego w globalnej wartości produkcji oraz w zatrudnieniu. Przy czym charakterystyczną cechą jest znaczny wzrost udziału Królestwa w okresie do 1900 r., kiedy to wskaźniki w ogólnym zatrudnieniu w przemyśle włókienniczym całej Rosji wzrastają z 7,4% do 18,6%, a w globalnej produkcji z 7,4% do 22,5% (tab. 54). W stosunku do 50 gubernii Rosji Europejskiej, jak wykazano w dotychczasowych badaniach udział Królestwa Polskiego w 1900 r. osiągnął 20,5% ogółu zatrudnionych oraz 27,6% wartości produkcji¹⁰⁶.

Na początku XX w. do 1913 r. wskaźniki udziału włókiennictwa Królestwa Polskiego w ramach całej Rosji ulegają obniżeniu do 16,8% w 1908 r. w ogólnym zatrudnieniu, aby następnie wzrosnąć do 18,4% w 1913 r. Natomiast w globalnej wartości produkcji spadek ten wyniósł do 1908 r. kilka punktów i wskaźnik udziału kształtował się na poziomie 19,2% w 1910 r. - 21,4%, a w 1913 r. - 19,9% (tab. 54). Powyższe obniżenie udziału, a właściwie stabilizacja wskaźników w latach 1900-1913, potwierdza tezę o zahamowaniu wzrostu udziału przemysłu włókienniczego Królestwa Polskiego w gospodarce imperium rosyjskiego na początku XX w. Sytuacja ta związana była z dynamicznym rozwojem włókiennictwa rosyjskiego, po zakończeniu przewrotu przemysłowego, a szczególnie przemysłu bawełnianego, który posiadał uprzywilejowaną pozycję (tańszy surowiec, paliwo oraz bliższe rynki zbytu) w stosunku do przemysłu Królestwa¹⁰⁷.

Interesująco kształtował się udział poszczególnych branż tekstylnych Królestwa Polskiego w ogólnej liczbie zakładów, wartości produkcji oraz w zatrudnieniu tych działów włókiennictwa w Rosji. Wysoki udział w całym badanym okresie posiadał przemysł wełniany, który skupiał od 24,3% do 35,8% ogółu zakładów, od 22,6% do 42% globalnej wartości produkcji, od 10,3% prawie do 30% ogółu zatrudnionych oraz w 1910 r. prawie 45% mocy maszyn i silników energetycznych. Drugą pozycję w skali cesarstwa zajmował przemysł wyrobów mieszanych. W tej branży zanotowano dynamiczny wzrost wskaźników

udziału w ogólnej ilości zakładów z 8,5% do 33,5%, w globalnej produkcji z 6,7% na 44,5%, w zatrudnieniu z 5,3% do ponad 42% w 1900 r. i 30,4% w 1910 r. oraz w ilości KM 39,7%.

T a b e l a 55

Udział Królestwa Polskiego w poszczególnych branżach przemysłu włókienniczego Rosji w latach 1879-1910 (w %)

Lata	Branże	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1879	Bawełna	25,0	12,7	6,6	.
	Wełna	24,3	22,6	10,3	.
	Len, juta, konopie	0,8	9,3	12,0	.
	Jedwab	3,5	4,3	2,2	.
	Mieszane	8,5	6,7	5,3	.
1900	Bawełna	21,0	14,7	12,9	.
	Wełna	35,8	41,4	28,7	.
	Len, juta, konopie	1,9	17,3	16,7	.
	Jedwab	6,1	9,6	7,1	.
	Mieszane	33,7	42,5	42,1	.
1910	Bawełna	13,2	16,6	12,1	16,8
	Wełna	33,3	42,0	29,3	44,9
	Len, juta, konopie	3,5	20,5	14,9	18,7
	Jedwab	7,4	14,2	6,9	14,2
	Mieszane	33,5	44,5	30,4	39,7

Źródło: UEZ, 1879 r.; Jeżegodnik Rossii, S.Peterburg 1906; Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1913 - obliczenia własne.

Przemysł bawełniany Królestwa Polskiego systematycznie tracił swój udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 29% do 13,2%, ale jednocześnie zwiększył swój udział w globalnej produkcji z około 13% do 16,6%, a w zatrudnieniu z 6,6% do ponad 12%. W 1910 r. branża bawełniana w skali Cesarstwa koncentrowała 16,8% mocy energetycznej. W latach 1890-1913 przemysł bawełniany posiadał znaczny udział w ogólnej ilości wrzecion w skali Cesarstwa. W 1890 r. było to 10,2% (615,3 tys. i 3457,1 tys.), w 1900 r. 15,7% (1046,1 tys. i 6645,5 tys.), a w 1913 r. 17,0% (1570,1 tys. i 9213 tys. sztuk). W skali światowej w 1890 r. Królestwo skupiało 0,7% (615,3 tys. i 87176 tys.), a w 1913 r. 1,2% (1570,1 tys. i 126281 tys. sztuk) ogólnej liczby wrzecion bawełnianych¹⁰⁸. Powyższe wskaźniki świadczą o postępującej koncentracji produkcji bawełnianej w Królestwie Polskim.

Wysoką koncentracją produkcji charakteryzował się także przemysł lniano-jutowo-konopny, który w skali Rosji skupiał zaledwie od 0,8% do 3,5% ogółu przedsiębiorstw, przy udziale w produkcji od 9,3% do ponad 20%, w zatrudnieniu od 12% do 14,9% oraz w ogólnej ilości KM - 18,7%.

Stosunkowo najniższy udział w przemyśle rosyjskim posiadała branża jedwabnicza. Jednak i w tym wypadku w latach 1879-1910 nastąpił znaczny wzrost wskaźników udziału w ogólnej ilości zakładów z 3,5% do 7,4%, w produkcji z 4,0% do 14,2%, w zatrudnieniu z 2,2% prawie do 7% oraz w mocy energetycznej 14,2% (tab. 55).

Mimo, jak już wspomniano, zahamowania wzrostu udziału przemysłu włókienniczego Królestwa Polskiego na początku XX w., utrzymał on przedującą pozycję w gospodarce rosyjskiej. W końcu omawianego okresu włókiennictwo Królestwa skupiało ponad 21% zakładów, około 20% globalnej wartości produkcji, 18% ogółu robotników oraz ponad 21% KM (tab. 54 i 55) w skali całej Rosji.

Pozycja przemysłu włókienniczego Królestwa Polskiego w skali ziem polskich była bardzo wysoka. Na początku lat osiemdziesiątych największą liczbę włókienniczych zakładów

cze zabór pruski - 45,6%, Królestwo zajmowało pozycję drugą, przed zaborem austriackim i Białostoczczyzną. Jednakże w latach następnych szybki rozwój przemysłu tekstylnego w Królestwie zmienił dotychczasowe proporcje. W 1895 r. włókniarze Królestwa Polskiego stanowili już ponad 52% odółu zatrudnionych w skali trójzaborowej. Udział zaboru pruskiego obniżył się o ponad 11 punktów, do 34,3%. Wzrosły natomiast wskaźniki udziału zaboru austriackiego do 8% oraz Białostoczczyzny do 5,6%. W ostatnich latach przed I wojną światową decydująca pozycja włókiennictwa Królestwa Polskiego została utrwalona, bowiem w 1907 r. skupiało ono 61,6% ogółu włókniarzy. Jednocześnie nastąpiło obniżenie wskaźników udziału zaboru pruskiego do 28,7%, zaboru austriackiego do 6% oraz Białostoczczyzny do 3,7% (tab.56).

T a b e l a 56

Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego na tle ziem polskich w latach 1882/85 - 1907/10

Dzielnice	1882/85		1890/95		1907/10	
	Robotnicy w tys.	%	robotnicy w tys.	%	Robotnicy w tys.	%
Królestwo Polskie	55,6	42,7	85,8	52,1	143,1	61,6
Białostoczczyzna	5,7	4,4	9,2	5,6	8,6	3,7
Zabór pruski	59,3	45,6	56,6	34,3	66,8	28,7
Zabór austriacki	9,4	7,2	13,2	8,0	14,0	6,0
R a z e m	130,0	100,0	164,8	100,0	232,5	100,0

Źródło: Uprzemysłowienie ziem polskich..., s. 259, tab. 47; s. 261, tab. 48; s. 262, tab. 49; s. 265, tab. 52; s. 266, tab. 53 i 54; P u ś, op.cit., s. 83, tab. 25; Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, t. 1, cz.2, s. 774, tab. 4, s. 777, tab. 5; Tamże, t. 1, cz. 3, s. 530, tab. 9.

9. Przemysł konfekcyjny

Produkcja konfekcyjna w okresie do końca XIX w. była ściśle związana z rzemiosłem i wytwórczością chałupniczą. Jedynie niektóre zakłady wytwarzające kapelusze i krawaty, już w okresie wcześniejszym (lata 70-te XIX w.) miały charakter fabryczny¹⁰⁹. Z reguły jednak w ówczesnych spisach przedsiębiorstw przemysłowych oraz w statystykach urzędowych zakłady te zaliczone były do przemysłu włókienniczego. Dopiero na początku XX w. w związku z szybkim rozwojem produkcji konfekcyjnej, w spisach zakładów przemysłowych wyodrębniono tę gałąź produkcji. Znaczny wzrost liczby fabrycznych zakładów konfekcyjnych w tym czasie prowadził jednocześnie do zróżnicowania branżowego. Według spisów przedsiębiorstw z lat 1904 i 1913 całość tej gałęzi przemysłu możemy podzielić na 10 branż (tab.57).

W latach 1904-1913 najpoważniejszy udział w wytwórczości konfekcyjnej posiadały zakłady produkujące kapelusze, sztuczne kwiaty i pióra strusie. W ogólnym zatrudnieniu udział ten wynosił od 36,9% w 1904 r. do 30,4% w 1913 r. oraz w globalnej produkcji od 38% do 32% (tab.57). W branży tej, a szczególnie w produkcji kapeluszy i czapek było kilka dużych i wielkich przedsiębiorstw. W Warszawie, która była głównym ośrodkiem przemysłu konfekcyjnego znajdowały się: powstałe w 1898 r. Belgijskie Tow. Akc. Rosyjskiej Manufaktury Filców i Kapeluszy, gdzie w latach 1904-1913 pracowało 250 robotników oraz fabryka kapeluszy Kriegała, Würfelda i Ski istniejąca od 1895 r., która do 1913 r. zatrudniała 175-260 osób¹¹⁰. W Łodzi funkcjonowały również dwie duże firmy: Tow. Akc. Hermana Schlee, powstałe w 1875 r. zatrudniające 400 robotników oraz zakład Karola Goeperta istniejący od 1884 r., gdzie pracowało w latach 1904-1913 187 robotników¹¹¹. Piątym dużym przedsiębiorstwem tej branży było powstałe w 1901 r. Tow. Akc. Częstochowskiej Fabryki Kapeluszy, zatrudniającej w latach 1904-1913 175 osób¹¹².

Struktura branżowa przemysłu konfekcyjnego w Królestwie Polek
w latach 1904 i 1913

B r a n ż a	Robotnicy w tys. osób		Wartość produkcji w tys. rb					
	1904	%	1913	%	1904	%	1913	%
Bielizna	0,2	3,1	1,3	11,3	215	2,3	2050	14,5
Ubrania	1,3	20,0	2,3	20,0	1918	20,9	2768	19,6
Gorsety, krawaty, paski	0,5	7,7	0,8	6,9	600	6,5	610	4,3
Celanteria skórzana	0,4	6,1	1,0	8,7	820	8,9	1210	8,6
Kapelusze, pióra stru- sie, sztuczne kwiaty	2,4	36,9	3,5	30,4	3478	38,0	4520	32,0
Rękawiczki	0,3	4,6	0,3	2,6	280	3,1	370	2,6
Grzebieńce	0,6	9,2	1,2	10,4	800	8,7	1720	12,2
Parasole	0,1	1,5	0,1	0,9	85	0,9	83	0,6
Guziki	0,6	9,2	0,8	6,9	852	9,3	520	3,7
Wyroby szmuklerskie	0,1	1,5	0,2	1,7	105	1,1	260	1,8
	6,5	100,0	11,5	100,0	9153	100,0	14111	100,0

Źródło: S. PKP, 1904 r., PKP, 1913 r., PZPR, 1913 r.

Następne miejsca w strukturze branżowej przemysłu konfekcyjnego zajmowały zakłady odzieżowe, których udział w zatrudnieniu wynosił w latach 1904-1913 20% oraz w globalnej produkcji od 20,9% do 19,6% (tab.57). W tej branży większość zakładów skupiona była również w Warszawie. Do największych należał zakład Bogusława Hersego założony w 1868 r. W końcu XIX w. zatrudnienie wynosiło tam około 200 osób, a w latach 1904-1913 - 400 robotników. Produkcja obejmowała suknie, kostiumy oraz futra¹¹³.

Wśród pozostałych branż przemysłu konfekcyjnego znaczny rozwój należało odnotować w wytwórczości bieliźniarskiej, której udział w zatrudnieniu wzrósł w latach 1904-1913 z 3,1% do 11,3% oraz w produkcji z 2,3% do 14,5%. Ponadto pewien postęp zaznaczył się w rozwoju zakładów galanterii skórzanej oraz w produkcji grzebieni (tab.57).

W wymienionych branżach przeważały niewielkie zakłady, jednakże na początku XX w. rozwinęło się kilka dużych przedsiębiorstw. I tak w wytwórczości bieliźniarskiej na uwagę zasługiwały: fabryka Bracia Lewin w Warszawie istniejące od 1900 r., gdzie w 1913 r. pracowało 200 robotników, oraz zakład Józefa Lewinsona, także w Warszawie, zatrudniający 190 osób. Wśród zakładów galanterii skórzanej dużą firmą była warszawska fabryka Braci Neuman skupiająca w 1913 r. 200 robotników¹¹⁴.

Z kolei w branży grzebieniarskiej w Warszawie funkcjonował jeden duży zakład Sz. Dubrowina, założony w 1901 r., gdzie w 1913 r. pracowało 150 robotników. Natomiast największe przedsiębiorstwa tej branży znajdowały się w Częstochowie. Była to fabryka grzebieni celulozowych Seweryna Landaua założona w 1891 r., zatrudniająca w latach 1904-1913 od 200 do 350 osób oraz zakład Stanisława Weinberga i Ski, uruchomiony w 1885 r., gdzie w latach 1904-1913 pracowało od 300 do 250 robotników. W Częstochowie funkcjonował jeszcze jeden duży zakład branży guzikarskiej, a mianowicie założona w 1881 r. Częstochowska Fabryka Guzików, zatrudniająca w latach 1904-1913 od 220 do 250 pracowników¹¹⁵.

Prześledzenie tempa rozwoju przemysłu konfekcyjnego w latach 1870-1913 jest niemożliwe ze względu na brak danych. Brak informacji statystycznych, jak już wspomniano, wynikał z faktu, iż do końca XIX w. produkcja konfekcji miała charakter rzemieślniczy. W związku z tym możemy jedynie wskazać na dynamikę rozwoju tej gałęzi produkcji na początku XX w. Otóż w latach 1904-1913 liczba zakładów konfekcyjnych zwiększyła się ponad 3,5 raza (z 108 do 393), liczba robotników wzrosła o 76,9% (z 6,5 tys. osób do 11,5 tys. osób), a moc maszyn i silników energetycznych prawie dwukrotnie (z 812 KM do 1465 KM)¹¹⁶.

Nie posiadamy materiałów dla porównania wielkości produkcji i zatrudnienia przemysłu konfekcyjnego Królestwa Polskiego z Rosją. Natomiast w stosunku do pozostałych części ziem polskich, przemysł konfekcyjny Królestwa posiadał przewagę nad tą gałęzią w zaborze austriackim, gdzie w 1910 r. zatrudnienie sięgało 40,8% ogółu robotników w Królestwie Polskim (4,7 tys. i 11,5 tys.)¹¹⁷. Z kolei liczba robotników przemysłu konfekcyjnego Królestwa stanowiła w latach 1907/13 tylko 18,2% (11,5 tys. osób i 63,1 tys. osób) ogółu zatrudnionych w tej gałęzi przemysłu w zaborze pruskim¹¹⁸.

Przemysł konfekcyjny był jedną z "najmłodszych" gałęzi produkcji fabrycznej. Wyrósł z rzemiosła i chałupnictwa, z którym w dalszym ciągu był silnie związany. Jego rozwój był następstwem rosnącego zapotrzebowania na wyroby codziennego użytku (ubrania, bieliznę, krawaty, kapelusze, parasole itp.) oraz niezbędne w produkcji konfekcyjnej dodatki. Zapotrzebowanie to rosło szczególnie szybko ze strony rozwijającej się liczebnie ludności dużych ośrodków miejskich. Stąd też duże i wielkie miasta (Warszawa, Łódź, Częstochowa) były centrami tej produkcji. Przekształcenie ręcznych zakładów konfekcyjnych w zmechanizowane, często typu fabrycznego, było możliwe na początku XX w., w związku z upowszechnieniem energii elektrycznej, jak również maszyn krawieckich, kuśnierskich, rymarskich, szewskich, półczosznicych itp., głównie amerykańskich, angielskich i niemieckich¹¹⁹.

10. Przemysł skórzany

Struktura branżowa przemysłu skórzanego była bardzo zróżnicowana. W okresie do końca XIX w. w materiałach statystycznych do tej gałęzi produkcji obok garbarstwa zaliczano także tzw. przemysł zwierzęcy, a więc przerób tłuszczu zwierzęcego, produkcję mydła i świec, zakłady galanterii skórzanej, przemysł obuwniczy, szczotkarstwo i wyroby z rogu. Na początku XX w. branże tłuszczowa i mydlarska zostały zaliczone do przemysłu chemicznego. Natomiast wyroby galanteryjne do przemysłu konfekcyjnego¹²⁰.

W prezentowanej pracy przemysł skórzany podzielono na następujące branże: garbarstwo, przemysł obuwniczy, pasy i sztuczna skóra oraz szczotkarstwo¹²¹. W całym okresie lat 1884-1913 pierwszą pozycję zajmowała branża garbarska, skupiając od 81,1% do 59,9% ogółu robotników oraz od 94,2% do 83,9% globalnej wartości produkcji. Mimo tak zdecydowanej przewagi tej branży w latach 1884-1913 następował systematyczny spadek jej udziału w ogólnym zatrudnieniu o ponad 21 punktów oraz w produkcji o ponad 10 punktów (tab. 58). Spadek ten był następstwem szybkiego rozwoju branży obuwniczej. Fabryczna produkcja butów w Królestwie Polskim, głównie w Warszawie, pojawiła się dopiero na przełomie XIX i XX w.¹²² W latach 1900-1913 udział branży obuwniczej w ogólnym zatrudnieniu zwiększył się z 7,4% do 32,5%, a w globalnej produkcji z 4,3% do 13,2% (tab. 58).

Poza tym niewielki udział w przemyśle skórzanym miały zakłady produkujące pasy oraz szczotkarstwo. Pierwsza z wymienionych branż najwyższy odsetek robotników skupiła w 1900 r. - 5,6%, podobnie globalnej produkcji 4,9%. Natomiast branża szczotkarska osiągnęła pełną rolę w 1884 r. koncentrując 18,2% robotników oraz w 1900 r. 5,7% globalnej wartości produkcji. Natomiast w 1913 r. udział szczotkarstwa i zakładów produkujących pasy w związku z dynamicznym rozwojem branży obuwniczej, wyraźnie się obniżył. Szczotkarstwo skupiło wtedy 4,9% robotników i 1,7% globalnej produkcji, natomiast za-

kłady wytwarzające pasy 2,6% zatrudnionych oraz 1,2% produkcji (tab.58).

T a b e l a 58

Struktura branżowa przemysłu skórzanego Królestwa Polskiego w latach 1884-1913

Lata	B r a n ż e	Liczba robotników	%	Wartość produkcji w tys.rb	%
1884	Garbarstwo	2455	81,1	6546	94,2
	Obuwie	-	-	-	-
	Pasy i sztucz.skóra	20	0,7	16	0,2
	Szczotkarstwo	552	18,2	385	5,5
	R a z e m	3027	100,0	6947	100,0
1900	Garbarstwo	3515	74,0	11049	85,1
	Obuwie	350	7,4	552	4,3
	Pasy	266	5,6	634	4,9
	Szczotkarstwo	612	13,0	750	5,7
	R a z e m	4743	100,0	12985	100,0
1913	Garbarstwo	5889	59,9	29763	83,9
	Obuwie	3200	32,5	4700	13,2
	Pasy	260	2,6	420	1,2
	Szczotkarstwo	484	4,9	600	1,7
	R a z e m	9833	100,0	35483	100,0

Źródło: UFZ, 1884; SFZ, 1900; PHKP, 1913; FZPR, 1913.

Rozwój przemysłu skórzanego w latach 1870-1913 był dość szybki. W tym okresie liczba zatrudnionych w tej gałęzi produkcji zwiększyła się ponad 6,5 raza. Natomiast moc maszyn i silników energetycznych zainstalowanych w zakładach skórzanych zwiększyła się ponad 21 razy. Wartość produkcji w cenach zmiennych wzrosła ponad piętnastokrotnie (tab.59).

Rozwój przemysłu skórzanego w Królestwie Polskim
w latach 1870-1913

Lata	Wartość pro- dukcji w mln rb	%	Liczba robotn. w tys. osób	%	Liczba KM w tys.	%
1870	2,3	6,5	1,5	15,3	.	-
1879	7,6	21,4	2,4	24,5	0,2	4,7
1884	6,9	19,4	3,0	30,6	.	-
1893	6,1	17,2	3,4	34,7	0,6	14,3
1900	12,9	36,3	4,7	47,9	.	-
1904	17,9	50,4	5,3	54,1	1,2	28,6
1908	20,7	58,3	5,7	58,1	.	-
1913	35,5	100,0	9,8	100,0	4,2	100,0

Źródło: por. tab.1 i tab.14; Statystyczny Jeżegodnik 1913, s. 212.

Znaczny rozwój przemysłu skórzanego, w tym głównie garbarstwa oraz produkcji obuwniczej, szczególnie na początku XX w., był rezultatem powstania w tej gałęzi kilku dużych i wielkich przedsiębiorstw¹²³. W przemyśle garbarskim były to przede wszystkim firmy warszawskie: J.H. Bluncka, zatrudniająca w latach 1900-1913 od 162 do 700 robotników, Bracia Pfeiffer i Temler, gdzie w 1913 r. pracowało 570 robotników, Tow. Akc. "Temler i Schwede", zatrudniająca w latach 1904-1913 od 350 do 300 osób, A. Horn z 300 robotnikami oraz kilka zakładów zatrudniających średnio ponad 100 robotników¹²⁴.

Drugim po Warszawie centrum przemysłu skórzanego był Radom i okolice. W 1910-1913 r. było tam ponad 70 zakładów garbarskich. W tym trzy duże firmy, a mianowicie zakłady J. Borkowskiego w Zamłynie k. Radomia, gdzie pracowało 150 ro-

botników, A. Adlera w Żakowicach k. Radomia zatrudniającej 100 osób oraz przedsiębiorstwo F. Karasa w Radomiu także ze 100 robotnikami¹²⁵.

Z kolei w branży obuwniczej największe zakłady znajdowały się w Warszawie. W 1913 r. było tam 8 przedsiębiorstw zatrudniających przeciętnie ponad 200 robotników. Spośród tej grupy największymi były zakłady W. Leisermana powstałe w 1856 r., gdzie pracowało 400 osób, spółka komandytowa "Syrena" założona w 1909 r., zatrudniająca także 400 robotników oraz Tow. Akc. N. Brochis z 320 pracownikami¹²⁶.

T a b e l a 60

Przemysł skórzany Królestwa Polskiego i Rosji
w latach 1870-1912

Lata	Liczba zakładów			Wartość produkcji w mln rb			Liczba robotników w tys.osób		
	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%
1870	3065	432	14,1	26,1	2,3	8,8	14,4	1,5	10,4
1879	3640	234	6,7	49,9	7,6	15,2	26,3	2,4	9,1
1884	3660	143	3,9	43,6	6,9	15,8	25,6	3,0	11,7
1893	2690	206	7,6	45,1	6,1	13,5	24,0	3,4	14,2
1900	1254	141	11,2	110,9	12,9	11,6	46,6	4,7	10,1
1908	1153	126	10,9	162,8	20,7	12,7	62,8	5,7	9,1
1912	803	128	15,9	-	29,4	-	51,3	7,2	14,0

Źródło: por. tab.1 i tab.14; W. Z a ł ę s k i, Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego, Warszawa 1876, s. 241; Statystyczny Jeżegodnik 1913 i 1914.

W porównaniu z przemysłem skórzanym Rosji, Królestwo Polskie posiadało znaczny udział w globalnej produkcji, zatrudnieniu, jak również w ogólnej liczbie zakładów. Najwyższe wskaźniki udziału w globalnej wartości produkcji całej Rosji, przemysł skórzany Królestwa osiągnął w końcu lat siedemdziesiątych i początku osiemdziesiątych XIX w. - po-

nad 15%. W tym okresie jednocześnie liczba zakładów skórzanych Królestwa Polskiego stanowiła zaledwie od 6,7% do 3,9% ogółu przedsiębiorstw tej gałęzi w Rosji. Świadczy to o wyższej koncentracji produkcji w Królestwie. Z kolei w zatrudnieniu najwyższy procent udziału przemysł polski osiągnął w latach 1893 i 1912 - powyżej 14% (tab.60).

W stosunku do ziem polskich zaboru pruskiego zatrudnienie w Królestwie Polskim stanowiło w 1875 r. 18,2% (1,7 tys. osób i 9,3 tys. osób), a w 1907 r. 43,8% (5,7 tys. osób i 13,0 tys. osób) robotników zakładów skórzanych na tym obszarze¹²⁷. Powyższe dane świadczą o korzystnych zmianach w rozwoju tej gałęzi przemysłu w Królestwie, które w latach 1875-1907 wyraźnie zmniejszyło istniejącą różnicę w wielkości zatrudniania w stosunku do zaboru pruskiego.

Natomiast w porównaniu z zaborem austriackim przemysł skórzany Królestwa posiadał wyraźną przewagę pod względem liczby zatrudnionych. W 1902 r. zakłady skórzane Galicji i Śląska Cieszyńskiego zatrudniały 65,9% (3,1 tys. osób i 4,7 tys. osób), a w 1910 r. tylko 25,7% (1,8 tys. osób i 7,0 tys. osób) ogółu robotników tej gałęzi przemysłu w Królestwie Polskim¹²⁸. Świadczy to o powiększającym się dystansie w rozwoju tej gałęzi przemysłu pomiędzy Królestwem a zaborem austriackim.

11. Przemysł spożywczy

W strukturze przemysłu spożywczego należy wyróżnić następujące branże: młynarstwo, gorzelnictwo, piwowarstwo, cukrownictwo, mleczarstwo, olejarnie, krochmalnie, produkcję wód mineralnych i napojów chłodzących, produkcję octu, musztardy i drożdży, cykorii, słodczy oraz przemysł tytoniowy i piekarniczy.

W całym badanym okresie na 12-13 branż przemysłu spożywczego najpoważniejszą rolę odgrywały cztery - młynarstwo, gorzelnictwo i produkcja wódek, piwowarstwo oraz cukrownictwo. Ogółem skupiały one w latach 1879-1913 od 91,3% do 88,7% za-

Struktura branżowa przemysłu spożywczego w Królestwie Polskim
w latach 1879-1913

Lata	Branże	Licz- ba za- kła- dów	%	Wartość produk- cji w mln rb	%	Robot- nicy w tys. osób	%
1	2	3	4	5	6	7	8
1879	Młyny	200	27,6	3,4	13,6	1,1	4,8
	Gorzelnie i fabr. wódki	267	36,8	4,0	16,0	1,8	7,9
	Browary i słodownie	153	21,1	3,5	14,0	1,2	5,3
	Cukrownie	42	5,8	8,8	35,2	13,9	60,9
	Olejarnie	9	1,2	0,1	0,4		
	Krochmalnie	10	1,4	0,2	0,8		
	Ocet	7	0,9	0,1	0,4	1,0	4,4
	Cykoria	7	0,9	0,3	1,2		
	Napoje chłó- dzące	7	0,9	0,1	0,4		
	Słodycze	3	0,4	0,1	0,4		
	Mleczarnie	3	0,4	-	-		
	Tytoń	17	2,3	4,4	17,6	3,8	16,7
	R a z e m		725	100,0	25,0	100,0	22,8
1900	Młyny	141	20,2	7,9	12,9	2,0	7,9
	Gorzelnie i fabr. wódki	322	46,0	8,4	13,7	2,8	11,0
	Browary i słodownie	110	15,7	7,6	12,4	2,6	10,2
	Cukrownie	49	7,0	30,0	48,9	14,6	57,5
	Olejarnie	7	1,0	0,5	0,8	0,1	0,4
	Krochmalnie	21	3,0	1,1	1,6	0,4	1,5
	Ocet	-	-	-	-	-	-
	Cykoria	8	1,1	0,7	1,1	0,3	1,2
	Napoje chłó- dzące	7	1,0	0,1	0,2	0,3	1,2

Tabela 61 (od.)

1	2	3	4	5	6	7	8
	Słodyczne	12	1,7	1,2	1,9	0,4	1,5
	Mleczarnie	11	1,6	0,5	0,8	0,1	0,4
	Tytoń	7	1,0	2,3	3,8	1,9	7,5
	Piekarnie	5	0,7	1,0	1,6	0,2	0,8
	R a z e m	700	100,0	61,3	100,0	25,4	100,0
1913	Młyny	144	14,9	18,2	12,7	3,8	9,3
	Gorzelnie i	445	46,2	21,1	14,7	4,1	10,0
	Browary i słodownie	181	18,8	14,9	10,4	3,2	7,8
	Cukrownie	52	5,4	67,4	47,0	22,8	55,7
	Olejarnie	7	0,7	0,4	0,3	0,1	0,2
	Krochmalnie	40	4,2	3,2	2,2	1,0	2,4
	Ocet i musz- tarda	9	0,9	0,2	0,1	0,2	0,5
	Cykoria i kawa	15	1,6	2,7	1,9	0,6	1,5
	Napoje chłó- dzące	9	0,9	0,7	0,5	0,2	0,5
	Słodyczne	28	2,9	4,2	2,9	1,6	3,9
	Mleczarnie	7	0,7	1,2	0,8	0,1	0,2
	Tytoń	9	0,9	8,1	5,7	2,1	5,9
	Piekarnie	17	1,8	1,0	0,7	0,8	1,9
		R a z e m	963	100,0	143,3	100,0	40,9

Źródło: por. tab.1.

kładów spożywczych, 78,6% do 84,8% globalnej wartości produk-
cji oraz 78,9% do 82,8% ogólnej liczby robotników (tab.61).

Najwyższy udział w produkcji oraz w zatrudnieniu posiada-
ła przemysł cukrowniczy. Ta branża przetrwała spokojnie na
przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. do-
stała objęta zasadniczymi zmianami techniczno-technologicznymi
(m.in. zastosowanie systemu dyfuzji przy otrzymywaniu m-

ku)¹²⁹. Dalsza systematyczna modernizacja cukrownictwa już po przewrocie technicznym, idąca w kierunku centralizacji maszyn parowych i unowocześniania kotłów oraz mechanizacji większości prac, doprowadziła do powstania najbardziej nowoczesnej, wieloprzemysłowej branży przemysłu spożywczego¹³⁰.

Cukrownictwo skupiające stosunkowo niewielką liczbę zakładów - od 7% w 1900 r. do 5,4% w 1913 r., posiadało najwyższy udział w globalnej wartości produkcji od 35,2% do 48,9% oraz w ogólnym zatrudnieniu od 60,9% do 55,7% (tab.61).

Znaczny rozwój przemysłu cukrowniczego, obok systematycznych zmian techniczno-technologicznych, był uwarunkowany dobrą sytuacją rynkową oraz szybkim postępem uprawy buraka cukrowego w Królestwie Polskim. W latach 1864-1913 areał uprawy buraka zwiększył się ponad czterokrotnie (z 18 tys. ha do 77,8 tys. ha).

Przy czym, mimo pewnego ograniczenia upraw w latach kryzysu agrarnego (1884-1900), następowało ich przesunięcie na gleby lepsze, bardziej wydajne. W sumie więc w latach 1885-1900 mimo obniżenia areału uprawy buraka z 49,4 tys. ha do 47,8 tys. ha, zbiory wzrosły z 691 tys. ton do 808 tys. ton. W okresie do 1913 r. zbiory osiągnęły pułap 1543 tys. ton¹³¹.

Warunki zbytu dla cukrownictwa Królestwa Polskiego, jak już wspomniano, były raczej dobre. Państwo rosyjskie poprzez wysokie cła wwozowe chroniło krajową produkcję przed konkurencją z zewnątrz. Jednocześnie polityka podatkowa państwa od 1881 r. (opłata patentowa oraz podatek akcyzowy od ilości wyprodukowanego cukru krystalicznego) preferowała eksport cukru, udzielając w tym przypadku zwrotu akocyzy. W związku z pojawiającą się nadprodukcją cukru, w 1887 r. powstał w Kijowie syndykat cukrowniczy, do którego przystąpiło 37 z 40 cukrowni z Królestwa. Syndykat ten wprowadził normy przerobu i sprzedaży cukru wewnątrz państwa, narzucając poprzez obniżkę produkcji wysokie ceny rynkowe. Jednocześnie organizacja ta przejęła w swoje ręce eksport nadwyżki produkowanego cukru za granicę¹³².

Po likwidacji syndykatu rząd rosyjski poprzez wydanie 20 listopada 1890 r. prawa o normowaniu produkcji cukru rozpo-

czał bezpośrednią ingerencję w rozwój tej branży przemysłu spożywczego. Odtąd władze państwowe określały ilość cukru przeznaczoną na rynek wewnętrzny i normy dla poszczególnych zakładów. Część produkcji wolna od akcyzy stanowiła żelazną rezerwę, którą rząd zezwalał przeznaczyć do sprzedaży dopiero wtedy, kiedy ceny cukru zaczęły nadmiernie wzrastać. Jak jednak wiadomo urzędnicy państwowi, najczęściej powiązani z cukrownictwem, celowo ustalali ilość cukru przeznaczoną na rynek wewnętrzny poniżej faktycznego zapotrzebowania, co powodowało szybki wzrost cen tego produktu i niezmiennie wysokie zyski przemysłowców. Jednocześnie wszelkie nadwyżki wyprodukowanego cukru można było bez opłaty akcyzy sprzedać za granicę¹³³.

W okresie ogólnoświatowego kryzysu lat 1900-1903, szczególnie ostro ujawnił się kryzys nadprodukcji cukru. Zmusiło to głównych producentów do zawarcia 5 III 1902 r. w Brukseli konwencji regulującej światowe obroty (co wpłynęło bezpośrednio na wielkość produkcji) cukru. Powyższą umowę zawarły: Anglia, Niemcy, Austro-Węgry, Francja, Belgia, Holandia, Włochy, Szwecja i Norwegia - główni producenci cukru w Europie i w skali światowej. Sygnatariusze konwencji zobowiązali się do zniesienia protekcyjnego prawodawstwa wobec cukrownictwa, zaniechania promowania wywozu, unormowania ceł. W stosunku do państw nie będących członkami konwencji brukselskiej, zobowiązano się zastosować specjalnie wysokie cła na import. W ten sposób stamtąd cukier¹³⁴.

Jak wiadomo, Rosja, od której żądano zniesienia protekcyjnego prawodawstwa wobec własnego cukrownictwa, nie przystąpiła do konwencji. Zakamowało to eksport na Zachód, a szczególnie do głównego importera rosyjskiego cukru - Anglii. Mimo tych kłopotów, przemysł cukrowniczy Królestwa Polskiego zdołał dokonać przestawienia kierunku wywozu cukru z zachodu, na północ, na rynki nadbałtyckie (Petersburg, Libawa, Finlandia). Ponadto po wydarzeniach rewolucji 1905-1907, wyraźnie wzrosła krajowa konsumpcja cukru.

Ostatecznie Rosja 19 XII 1907 r. przystąpiła do konwen-

cji brukselskiej, pod warunkiem ograniczenia eksportu na zachód w 1908/1909 r. do 18 mln pudów (ok. 295 tys. ton), a w latach następnych po 12 mln pudów (ok. 196 tys. ton) cukru¹³⁵.

W Królestwie Polskim w pierwszym roku po przystąpieniu Rosji do konwencji brukselskiej (1908/1909) na ogólną produkcję 187600 ton cukru, 26542 t. (14,1%) sprzedano za granicę, 22821 t. (12,2%) do Rosji, a resztę tj. 138237 t. (73,7%) na rynku krajowym¹³⁶. Warto dodać, że w okresie wcześniejszym, przykładowo w 1901/2 r. wywieziono za granicę 26748 t. cukru, co stanowiło ponad 20,6% (129400 ton) ogólnej produkcji. Natomiast wywóz do Rosji wynosił 37 395 t., a więc prawie 29% globalnej produkcji¹³⁷.

W 1911 r., ostatnim przed I wojną światową, za który posiadamy dane, eksport na zachód wyraźnie się zwiększył. Za granicę wywieziono wtedy 54316 t. cukru, tj. 25,8% ogólnej produkcji (210400 t.), a do Rosji jedynie 27584 t., co stanowiło ponad 13% globalnej produkcji¹³⁸.

Tempo produkcji przemysłu cukrowniczego było bardzo wysokie. W latach 1870/71 - 1912/13 produkcja cukru zwiększyła się ponad 11 razy (z 19,3 tys. ton do 221,1 tys. ton). Liczba zakładów w tym czasie wzrosła z 39 do 54. Natomiast zatrudnienie zwiększyło się z 12,3 tys. osób do 22,8 tys. osób, a więc o 85%. W latach 1878-1913 nastąpił także szybki wzrost liczby KM zainstalowanych w cukrownictwie z 3660 KM do 15158 KM, czyli ponad czterokrotnie¹³⁹.

Charakterystyczną cechą przemysłu cukrowniczego w Królestwie Polskim, jak już zaznaczono, był jego wielkoprzemysłowy charakter. Przeciętne zatrudnienie w jednym zakładzie w 1879 r. wynosiło ponad 330 robotników, a w 1913 około 440 robotników (tab.61). Przy czym w 1879 r. najmniejszy zakład w Gucinie pow. ostrołęcki zatrudniał 17 robotników, a największy w Ostrowiu pow. kutnowski 776 osób. Z kolei w 1913 r. najmniejszym zakładem była cukrownia w Tomczynie pow. kutnowski, w której pracowało 117 osób, a największym zakład Tow. Akc. Lubelskich Cukrowni w Lublinie zatrudniającej 1200 robotników¹⁴⁰.

Cukrownictwo Królestwa Polskiego posiadało poważny udział w produkcji tej branży w skali ziem polskich (Wielkopolska, Śląsk, Prusy Królewskie i Księżęce, Galicja i Królestwo Polskie). Według najnowszych badań do początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. cukrownictwo Królestwa zajmowało drugą pozycję po Śląsku. Jednakże w związku z dynamicznym rozwojem tej branży w Wielkopolsce, w latach do 1914 r. Królestwo Polskie znalazło się na miejscu trzecim. Udział Królestwa w globalnej produkcji cukru na ziemiach polskich w okresie do początku XX w. miał tendencję malejącą. I tak w 1874/75 r. wskaźnik udziału wynosił 32,3% (24,6 tys. ton i 76,1 tys. ton), a w 1901/1902 r. 17,8% (83,9 tys. ton i 725,5 tys. ton). Z kolei w ostatnim okresie przed wybuchem wojny udział ten ponownie wzrósł do 20,8% (221,1 tys. ton i 1064,7 tys. ton) w 1912/1913 r.¹⁴¹

W produkcji przemysłu cukrowniczego Rosji Cukrownie Królestwa posiadały także poważny udział. W 1873/74 r. wskaźnik tego udziału wynosił 17,6% (24,6 tys. ton i 139,2 tys. ton), natomiast w latach 1903-1913 średnio ponad 15% (183,9 tys. ton i 1199,2 tys. ton)¹⁴².

Następną branżą przemysłu spożywczego odgrywającą ważną rolę w produkcji spożywczej było gorzelnictwo i produkcja wódek. Skupiała ona największą liczbę zakładów spożywczych od 36,8% do 46,2% oraz zajmowała drugie miejsce po cukrownictwie w globalnej produkcji od 16,3 do 14,7% oraz w zatrudnieniu od 7,9% w 1879 r. do 11% w 1900 r. i 10% w 1913 r. (tab.61).

Gorzelnictwo w Królestwie Polskim było przemysłem opierającym się na dużej liczbie niewielkich zakładów, głównie typu rolniczego. W całym badanym okresie przeważały zakłady będące własnością właścicieli majątków ziemskich¹⁴³.

Poważny wpływ na rozwój gorzelnictwa miała ogólnopolska polityka podatkowa państwa rosyjskiego. W okresie 1870-1913 możemy wyodrębnić dwa okresy, w których obowiązywały odmienne przepisy podatkowe. Okres pierwszy, to lata do 1878 r., kiedy obowiązywała ustawa o akcyzie, wprowadzona w 1878 r.

wie Polskim w 1866 r. Ustawa ta wprowadzała podatek akcyzowy od produkcji wódki, którego wysokość w latach 1866-1901 ulegała zmianie od 4 kop. do 11 kop. od 1 stopnia spirytusu. Ponadto obowiązywał podatek w postaci patentów, które musiały wykupić gorzelnie i zakłady sprzedaży wódki. W wypadku akcyzy ustawa przewidywała zwolnienie części produkcji osiągniętej ponad określoną normę "wypędu" (tj. ponad 32° lub 34° z puda żyta) od tego podatku. Nadwyżki w produkcji zwane "superatą", wolne od akcyzy jak stwierdza ówczesna literatura ekonomiczna, stały się istotnym bodźcem zmian techniczno-technologicznych w ten branży¹⁴⁴.

W okresie od początku lat osiemdziesiątych XIX w. następuje udoskonalenie procesu produkcji poprzez zastosowanie nowoczesnego systemu destylacyjnego (kolumny rektyfikacyjne), co pozwalało na osiąganie nadwyżek produkcyjnych¹⁴⁵. Wkrótce jednak, w 1890 r. rząd rosyjski zniósł zwolnienia od okupu tzw. "superaty" i opodatkował całość produkcji zakładów gorzelnianych. Zapobiegło to zapoczątkowanemu procesowi koncentracji produkcji alkoholu, bowiem w latach 1870-1894 liczba gorzelnii w Królestwie Polskim zmniejszyła się z 1144 do 356. Zmiany wprowadzone w 1890 r. faworyzowały jednocześnie drobne gorzelnie rolnicze wprowadzając specjalne premie (częściowe zwolnienia od akcyzy wynoszące od 2% do 1/2%), których wysokość była odwrotnie proporcjonalna w stosunku do wielkości produkcji¹⁴⁶.

Zasadniczą zmianą w systemie kontroli rządu nad produkcją alkoholu, było wprowadzenie monopolu państwowego w 1898 r. (w części gubernii w Rosji już w 1894 r.). Monopol ten jednak objął tylko handel spirytusem i wódką (łącznie z przygotowaniem wódki zwyczajnej ze spirytusu w tzw. składach monopolowych), produkcję pozostawiając w rękach prywatnych. Jednakże zakłady produkujące wódki gatunkowe musiały nabywać niezbędny spirytus w składach państwowych według cen ustanowionych przez ministra finansów.

Według ustawy z 1898 r. uprzywilejowane w dalszym ciągu pozostały gorzelnie drobne (produkujące do 5 tys. wiader

40° alkoholu), od których skarb państwa kupował całą produkcję oraz zakłady średnie (do 50 tys. wiader alkoholu rocznie), które mogły sprzedać państwu od 50-60% swojej produkcji. Dopiero resztę określonej w danym roku normy zakupu alkoholu przez skarb państwa dzielono między wszystkie gorzelnie, w tym także duże (ponad 50 tys. wiader). Powyższe przepisy faworyzujące drobne i średnie zakłady rolnicze zostały zmienione w 1904 r., od kiedy cała ilość planowanego zakupu spirytusu przez państwo była dzielona między wszystkie gorzelnie. Ponadto po 1905 r. na szerszą skalę prowadzono skażanie spirytusu dla celów przemysłowych. Spirytus skażony był zwolniony od opłaty akcyzowej, w części lub całkowicie. Istotne znaczenie dla rozwoju produkcji miało także premiovanie eksportu alkoholu¹⁴⁷.

Jak już wspomniano rozwój gorzelnictwa i produkcji wódek w Królestwie Polskim był zależny od przedstawionej wyżej polityki podatkowej państwa. W okresie szybkiego wzrostu opłat akcyzowych do 1890 r. nastąpił dość znaczny ubytek liczby drobnych zakładów typu rolniczego, które stosowały przestarzałą technologię produkcji. W latach 1870-1884 liczba gorzelnii zmniejszyła się prawie trzykrotnie. Spadła także wielkość produkcji liczona w wiadrach o około 15% (tab. 62). Również zatrudnienie w całym gorzelnictwie uległo ograniczeniu o około 50% (z 5549 osób w 1870 r. do 2747 osób w 1884 r.)¹⁴⁸. Dopiero polityka premiovania produkcji w małych zakładach wprowadzona od 1890 r., a następnie utrwalona w ustawie z 1898 r. zahamowała proces koncentracji w tej branży. W następnych latach do 1913 r. nastąpił stopniowy wzrost liczby zakładów do 495 w 1911 r. oraz, szczególnie po 1903 r., szybki wzrost produkcji z 5861 tys. wiader w 1898 r. do 14808 tys. wiader w 1910 r. (tab. 62). W tym okresie zwiększyła się także liczba robotników z około 2 tys. w 1897 r. do ponad 4 tys. w 1910 r.¹⁴⁹ Jednakże w całym okresie, jak już wspomniano, produkcja alkoholu odbywała się głównie w niewielkich zakładach zatrudniających przeciętnie poniżej 10 robotników. W 1870 r. produkcja na

Rozwój produkcji gorzelnictwa w Królestwie Polskim
w latach 1870-1912 (zakłady wszystkie)

Lata	Liczba zakładów	%	Wielkość produkcji spirytusu w tys. wiader	%
1870	1144	234,9	3 379	26,9
1873	960	197,1	2 907	23,1
1876	618	126,9	2 748	21,9
1880	463	95,1	2 349	18,7
1884	400	82,1	2 889	23,0
1890	353	72,4	7 980	63,5
1894	356	73,1	7 289	58,0
1898	328	67,3	5 861	46,7
1900	321	65,9	5 965	47,5
1903	360	73,9	7 015	55,9
1905	401	82,3	10 907	86,9
1907	403	82,7	11 733	93,4
1908	433	88,9	12 189	97,1
1909	480	98,5	13 613	108,4
1910	491	100,8	14 808	117,9
1911	495	101,6	14 485	115,4
1912	487	100,0	12 557	100,0

Źródło: Jeżegocznik Ministerstwa Finansow, S. Peterburg 1889, s. 662-663; 1901, s. 694-695; 1906, s. 286; Statistika proizwodstw obłagajemych akcizom za 1900 god, S. Peterburg 1901; Statistika proizwodstw... za 1912 god, S. Petersburg 1914; S. C z a r n o w s k i, O podatkowaniu spirytusu i wpływ jego na gorzelnictwo w Królestwie Polskim, "Ekonomista", 1918, t. I, s. 154-169; Stosunki rolnicze..., op.cit., s. 471; Sprawozdania Warszawskiego Komitetu Giełdowego za 1908 r., Warszawa 1909, s. 12.

1 zakład przypadało około 5 robotników, w 1900 r. ponad 8 osób, a w 1912 ponad 9 osób. W 1879 r. największym zakładem

gorzelnianym była firma Krügera w Niechcicach w pow. piotrkowskim zatrudniająca 70 osób, a w 1913 r. zakład rektyfikacyjny Warszawskiego Tow. Oczyszczenia i Sprzedaży Spirytusu w Dobrej k. Warszawy, gdzie pracowało 100 robotników. Ponadto zakład J. Andreszewskiego "Warszawska Rektyfikacja", zatrudniająca ponad 70 osób¹⁵⁰. Mimo poważnego rozdrobnienia gorzelnie i firmy produkujące alkohol, były w okresie od lat dziewięćdziesiątych zakładami nowoczesnymi. Kiedy w 1876 r. na 1 robotnika przypadało przeciętnie 0,4 KM siły energetycznej zainstalowanej w tej branży, to w 1893 r. już 1,3 KM, a w 1913 1,6 KM (6582 KM i 4100 robotników)¹⁵¹.

Znaczne ilości produkowanego w Królestwie alkoholu wywożono do Rosji oraz eksportowano do Europy Zachodniej. W 1890 r. eksport za granicę wynosił 40% ogólnej produkcji. Natomiast po wprowadzeniu monopolu państwowego obniżył się nawet do 0 w 1901 r. i 1907 r., aby w ostatnich latach przed I wojną światową osiągnąć od 10-14% ogólnej produkcji¹⁵².

Natomiast wywóz do Rosji, na przełomie XIX i XX w. osiągnął wysokość od 15% - 36%, a w latach 1905-1910 od 46% - 54,4% globalnej produkcji¹⁵³.

Pod względem produkcji spirytusu Królestwo Polskie w omawianym okresie zajmowało pierwszą pozycję w skali ziem polskich. Według badań J. Bartysia w 1874 r. udział przemysłu Królestwa w globalnej produkcji spirytusu na ziemiach polskich wynosił 36,8% (338 tys. hektolitrow i 919 tys. hektolitrow), a w 1913 r. już prawie 44% (1126 tys. hektolitrow i 2562 tys. hektolitrow)¹⁵⁴.

Kolejną branżą przemysłu spożywczego, która odgrywała istotną rolę w produkcji, było młynarstwo. W końcu XIX w. i na początku XX w. w tej branży zachodziły zasadnicze zmiany techniczne. Systematycznie rosła liczba nowoczesnych młynów tzw. "amerykańskich", w latach 1878-1908 z 79 do 175 zakładów. Młyny te obok napędu wodnego, coraz częściej stosowały silniki parowe. W 1908 r. 151 młynów posiadało napęd parowy¹⁵⁵.

W ogólnej liczbie młynów, w całym badanym okresie, przeważały wiatraki i młyny wodne. W 1876 r. na ogólną liczbę 5991 zakładów młynarskich, parowych było 76, tj. 1,2%. Dwa-
dzieścia lat później w 1896 r. wśród 7346 młynów, parowych było 108, a więc prawie 1,5% ogólnej liczby. Natomiast w 1908 r. młyny wielkie (parowe), których było 179 stanowiły tylko 3% ogółu (5893) zakładów młynarskich¹⁵⁶.

Tak więc postęp w rozwoju nowoczesnego młynarstwa był bardzo powolny. Warto jednak dodać, że w 1908 r. wspomniane 3% (179 zakładów) ogółu młynów posiadało 44% udział w globalnej produkcji. Wskaźnikiem znacznego postępu w rozwoju nowoczesnego młynarstwa jest moc energetyczna maszyn i silników parowych zainstalowanych w tej branży. Otóż w latach 1878-1913 nastąpił jej wzrost z 1566 KM do 9393 KM, a więc prawie sześciokrotnie¹⁵⁷.

Powolny rozwój młynarstwa w Królestwie Polskim związany był, szczególnie na początku XX w., z konkurencją taniej mąki rosyjskiej, dowożonej w dużych ilościach na rynek Królestwa Polskiego. W związku z tym większość młynów produkowała mąkę na zamówienie, głównie dla ludności wiejskiej¹⁵⁸.

W strukturze branżowej przemysłu spożywczego młynarstwo zajmowało trzecią lub czwartą pozycję. W latach 1879-1913 branża ta skupiała od 27,6% do 14,9% ogółu zakładów, od 13,6% do 12,7% globalnej wartości produkcji oraz od 4,8% do 9,3% zatrudnionych (tab.61).

Duże i nowoczesne młyny skupione były najczęściej w dużych ośrodkach miejskich lub w ich okolicy. Najwięcej młynów tego typu znajdowało się w Warszawie, okolicach Łodzi oraz w Zagłębiu Łąbrowskim. Do największych w 1913 r. należały młyn Karola Michlera w Warszawie powstały w 1889 r., gdzie pracowało 230 robotników, a produkcja roczna wynosiła prawie 33 tys. ton mąki o wartości 4 mln rubli. Drugim wielkim młynem parowym w okolicach Warszawy był zakład St. Kropiwickiego w Młocinach, istniejący od 1862 r., gdzie w 1913 r. zatrudnionych było 110 robotników, roczna produkcja osiągała 11,5 tys. ton mąki o wartości 1,1 mln rb. Trzeci

największy młyn znajdował się we wsi Małobądz pow. będziński, Tow. Akc. Potoka, założony w 1901 r., w którym pracowało w 1913 r. 150 osób (wraz z olejarnią), a wartość produkcji wynosiła 1,2 mln rb ¹⁵⁹.

Następną branżą zajmującą poważną pozycję w produkcji spożywczej Królestwa Polskiego była wytwórczość piwa. W browarnictwie zasadnicze zmiany technologiczno-techniczne zakończyły się na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. Objęły one unowocześnienie procesu składowania, wprowadzenie nowoczesnych narzędzi produkcji oraz stopniowe stosowanie maszyn parowych. Jednakże według danych z 1910 r. wiadomo, że tylko 27,2% browarów korzystało w produkcji z siły mechanicznej. Tak więc przewrót techniczny w piwowarstwie dotyczył głównie stosowania nowoczesnej technologii produkcji (procesy chemiczne), natomiast do końca badanego okresu w większości zakładów dominowała praca ręczna ¹⁶⁰. Moc maszyn parowych zainstalowanych w tej branży w latach 1893-1913 powiększyła się prawie pięciokrotnie z 515 KM do 2545 KM. Jednakże jeszcze w 1913 r. tylko około 33% ogółu browarów korzystało z maszyn parowych ¹⁶¹.

W piwowarstwie, podobnie jak w przemyśle gorzelnianym, istotnym bodźcem postępu technicznego było wprowadzenie w 1866 r. podatku akcyzowego. Jego wysokość określona początkowo na 8 kop. od wiadra do lat dziewięćdziesiątych wzrosła do 30 kop. ¹⁶² Następstwem tego był upadek małych, zacofanych pod względem techniczno-technologicznym browarów. W latach 1876-1913 liczba zakładów piwowarskich zmniejszyła się 2,5 raza. Natomiast liczba robotników w latach 1870-1913 wzrosła ponad dwukrotnie, a produkcja piwa prawie pięciokrotnie. Następowiała systematyczna koncentracja produkcji i zatrudnienia. Kiedy w 1870 r. na 1 browar średnio przypadało ponad 3 robotników, to w 1913 r. już około 16 osób (tab. 83).

Największe zakłady browarskie znajdowały się w dużych ośrodkach miejskich, szczególnie w Warszawie, Łodzi i miastach okręgu socnowiecko-częstochowskiego. W Warszawie naj-

większym i najnowocześniejszym browarem był zakład Tow. Akc. Habermusch i Schiele, założony w 1846 r., gdzie w latach 1904-1913 pracowało od 185 do 250 osób. Firma ta przejęła na własność inny duży browar warszawski W. Kijoka zatrudniający w 1904 r. - 150 robotników. Łącznie w 1913 r. w firmie Habermusch i Schiele pracowało 340 robotników,

T a b e l a 63

Rozwój produkcji piwa w Królestwie Polskim
w latach 1870-1913

Lata	Liczba zakładów	%	Liczba robotników	%	Produkcja w tys. wiader	%
1870	427	220,0	1425	44,5	2540 *	21,2
1876	485	250,0	1676	52,3	6340	53,0
1884	463	238,6	1916	59,8	6820	57,0
1893	305	157,2	1600	50,0	7065	59,1
1904	194	100,0	2735	85,4	8760	73,3
1913	194	100,0	3200	100,0	11957	100,0

* dane szacunkowe.

Źródło: D. B o c i a r s k i, op.cit., s. 51; J. P o z n a ń s k i, op.cit., s. 30; UPZ, 1884; UPZ, 1883; S. K o s z u t s k i, Rozwój ekonomiczny..., s. 266; Stosunki rolnicze..., s. 489, tab. A; KAPFKP za 1904 r.

Następne duże browary warszawskie, to firma E. Reicha zatrudniająca w 1913 r. 175 osób oraz zakład K. Machlejda, gdzie w tym czasie pracowało 120 robotników¹⁶³.

W Łodzi największym przedsiębiorstwem było Tow. Akc. Zakładów Piwarskich K. Anstada, założone w 1868 r., w którym w latach 1904-1913 pracowało od 85 do 100 osób. Następnie zakład Bracia Gehlig, zatrudniający w 1910 r. 92 robotników. Ponadto w okręgu Łódzkim do większych browarów

zatrudniających średnio od kilkunastu do kilkudziesięciu robotników należały: zakład Następcy Spana w Piotrkowie, Wilhelma Bertenbacha także w Piotrkowie, Gustawa Krügera w Niechcicach oraz Gustawa Keilicha w Łodzi¹⁶⁴.

W okręgu sosnowiecko-częstochowskim największymi browarami były: Tow. Akc. Dawid Sercarz w Będzinie, gdzie pracowało w 1913 r. 40 robotników, browar przy zakładach górniczych Tow. Akc. "hr. Renard" w Sielcach, zatrudniający 54 osoby oraz najstarszy browar na tym terenie K. Szwede w Częstochowie, istniejący od 1830 r., gdzie w latach 1904-1913 pracowało od 70 do 100 osób¹⁶⁵.

W porównaniu z pozostałymi ziemiami polskimi produkcja piwa w Królestwie Polskim była niższa aniżeli w zaborze pruskim. W zaborze tym w latach 1875-1912 produkcja piwa wzrosła z 3,5 mln hl do 8 mln hl. W Królestwie w tym czasie wytwórczość zwiększyła się z około 780 tys. hl do 1,3 mln hl, była więc od 4 do 6 razy niższa. W przeliczeniu na głowę ludności produkcja i konsumpcja piwa w Królestwie Polskim była najniższa, bowiem w 1912 r. wynosiła ona 11 l, a w Galicji 17 l, zaborze pruskim 60 l, natomiast w Niemczech 120 l, a w Anglii 140 l¹⁶⁶. Należy zaznaczyć, że wysoka produkcja i konsumpcja piwa w wyżej wymienionych krajach oraz na ziemiach polskich zaboru pruskiego była związana z nawykami i stopniowym przyzwyczajaniem do spożywania tego napoju przez miejscową ludność.

Nie posiadamy pełnych materiałów do porównania produkcji przemysłu piwowarskiego z Rosją. Według danych z początku lat osiemdziesiątych XIX w. możemy stwierdzić, że udział Królestwa Polskiego w przemyśle browarskim Rosji wynosił: w ogólnej liczbie zakładów 26,6%, w globalnej produkcji około 23% oraz w zatrudnieniu 16,6%¹⁶⁷.

Wśród pozostałych branż przemysłu spożywczego znaczną pozycję w produkcji i zatrudnieniu posiadały zakłady tytoniowe. W 1879 r. Franża ta skupiała 2,3% ogółu zakładów, 17,6% globalnej wartości produkcji oraz 16,7% zatrudnionych. Jednak w okresie do 1913 r. możemy zaobserwować stop-

niowy spadek udziału tego przemysłu. Następowala bowiem koncentracja produkcji, z czym związane bylo zmniejszenie liczby zakladow, a poza tym rozwijaly sie takze pozostale branze spozywcze. W 1913 r. udzial przemyslu tytoniowego wynosil: w ogolnej liczbie zakladow 0,9%, w globalnej wartosci produkcji 5,7% oraz w zatrudnieniu 5,9% (tab.61).

Przemysl tytoniowy skupiony byl glownie w Warszawie. W 1870 r. na ogolna liczbe (18 przedsiebiorstw) bylo tam 13 zakladow tej branzy, w ktorych pracowalo 1418 robotnikow. W 1913 r. w tym ośrodku znajdowalo sie 5 najwiekszych zakladow, zatrudniajacych 2055 osob, na ogolna liczbe 9 przedsiebiorstw tytoniowych w Krolestwie. Pozostale firmy funkcjonowaly w gub. lubelskiej (Lublin, Hrubieszow) oraz w gub. suwalskiej¹⁶⁸.

Do najwiekszych zakladow tej branzy nalezaly przedsiebiorstwo Braci Polakiewicz, zalozone w 1862 r., gdzie w latach 1879-1913 pracowalo od 1011 do 700 robotnikow oraz firma "Wobless", ktora powstala w 1889 r., zatrudniajaca w 1913 r. 650 osob. Wielkim przedsiebiorstwem byl takze zaklad "Siliustria" N. Krasuckiego w Lublinie, gdzie w 1913 r. pracowalo 300 robotnikow¹⁶⁹.

Poza wyzej omowionymi piecioma branżami przemyslu spozywczego, pozostalych osiem skupialo od 6,1% w 1879 r. do 13,7% w 1913 r. ogolnej liczby zakladow, 3,6% do 9,4% globalnej wartosci produkcji oraz 4,4% do 11,1% ogolu robotnikow (tab.61). Byly to przede wszystkim niewielkie olejarnie, krochmalnie, occiarnie, wytwornie cykori, napojow chlodzacych, slodyczy, wyrobow mleczarskich oraz pierwsze przemyslowne piekarnie.

Wśród tych branż najwiekszymi przedsiebiorstwami byly wytwornie slodyczy: w Warszawie St. Pruszkowskiego, gdzie w 1913 r. pracowalo 300 robotnikow i Spolka Risa i Piotrowski zatrudniajaca 170 osob oraz przedsiebiorstwo Kazimierza Myszkowskiego w Kaliszu, w ktorym zatrudnionych bylo takze 300 robotnikow¹⁷⁰.

Duzymi przedsiebiorstwami byly takze wytwornie cykori.

W tej branży największe firmy skupione były we Włodzawku, a mianowicie zakład F. Bohm i Ska założony w 1816 r., zatrudniający w 1913 r. 171 osób oraz R. Bone i Ska, powstały w 1900 r., gdzie pracowało 100 robotników¹⁷¹.

T a b e l a 64

Rozwój przemysłu spożywczego w Królestwie Polskim
w latach 1870-1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w mln rb.	%	Liczba robotn. w tys. osób	%	Liczba KM w tys.	%
1870	.	-	32,1	22,4	23,6	67,7	.	-
1879	725	75,3	25,0	17,4	22,8	55,7	5,8 ^z	15,2
1884	1133	117,6	54,6	38,1	27,8	67,9	.	-
1893	1091	113,3	65,7	45,8	27,0	66,0	8,5	22,3
1900	700	72,7	61,3	42,8	25,4	62,1	.	-
1904	774	80,4	83,8	58,5	30,3	74,1	15,4	40,4
1913	963	100,0	143,3	100,0	40,9	100,0	38,1	100,0

* podano za: Ł u k a s i e w i c z, Przewrót techniczny..., s. 398, tab.13.

Źródło: por. tab.1 i tab.14.

Rozwój przemysłu spożywczego ogółem w Królestwie Polskim w latach 1870-1913 charakteryzował się niewielką dynamiką. Liczba robotników w tym czasie zwiększyła się o około 62%. Wartość produkcji w cenach zmiennych wzrosła ponad czterokrotnie. Jedynie moc maszyn i silników energetycznych zainstalowanych w tej gałęzi zwiększyła się ponad 6,5 raza (tab.64). Niskie tempo rozwoju przemysłu spożywczego było następstwem powolnego wzrostu, poza cukrownictwem i górnictwem, przetwórstwa produktów rolnych.

W porównaniu z Rosją przemysł spożywczy Królestwa polskiego

kiego posiadał niewielki udział w produkcji oraz w zatrudnieniu. W latach 1879-1908 wartość produkcji tej gałęzi przemysłu w Królestwie Polskim skupiała jedynie od 5,3% do 7,1% globalnej wartości produkcji spożywczej w Cesarstwie. Natomiast wskaźniki udziału w ogólnej liczbie robotników przemysłu spożywczego były wyższe i wahały się od 11,6% do 9,9% (tab.65). Powyższe dane wskazują na wyższą koncentrację produkcji spożywczej w Rosji aniżeli w Królestwie Polskim.

T a b e l a 65

Porównanie rozwoju przemysłu spożywczego
Królestwa Polskiego i Rosji w latach 1879-1912

Lata	Wartość produkcji w mln rb			Robotnicy w tys. osób		
	Rosja	KP	%	Rosja	KP	%
1879	473,4	25,0	5,3	203,1	22,8	11,2
1884	765,1	54,6	7,1	238,9	27,8	11,6
1893	920,8	65,7	7,1	238,0	27,0	11,3
1908	1231,6	73,5	5,9	356,3	35,6	9,9
1912			-	341,1	35,4	10,4

Źródło: UFZ, 1879 r.; UFZ, 1884 r.; UFZ, 1893 r.;
Statystyczny Jeżegodnik 1913, s. 213; 1914,
s. 210.

W stosunku do pozostałych zaborów Królestwo Polskie zatrudniało w przemyśle spożywczym więcej robotników, aniżeli w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim. W 1910 r. liczba robotników tej gałęzi w zaborze austriackim sięgała 71,7% (22,9 tys. osób i 31,9 tys. osób) ogólnego zatrudnienia w zakładach spożywczych w Królestwie Polskim¹⁷².

W stosunku do zaboru pruskiego sytuacja była odwrotna. W latach 1875 i 1907 w przemyśle spożywczym Królestwa Polskiego pracowało od 85,2% (27,6 tys. osób i 32,4 tys. osób) do 55,2% (35,6 tys. osób i 64,5 tys. osób) ogólnu robotni-

ków przemysłu spożywczego w zaborze pruskim (Śląsk, Wielkopolska i Pomorze Gdańskie)¹⁷³. Powyższe dane świadczą ponadto o szybszym rozwoju produkcji spożywczej w zaborze pruskim aniżeli w Królestwie Polskim.

12. Przemysł Królestwa Polskiego na tle porównawczym

Rozwój wszystkich gałęzi przemysłu łącznie w latach 1870-1913 przedstawiono przy uwzględnieniu ilości zakładów, liczby robotników, liczby KM oraz jako kryterium pomocnicze wzięto pod uwagę wartość produkcji w cenach zmiennych.

Liczba zakładów przemysłowych (zatrudniających przeciętnie 5 robotników i więcej) w latach 1879-1913 zwiększyła się prawie dwukrotnie. Zatrudnienie w okresie 1870-1913 wzrosło ponad sześciokrotnie. Natomiast moc maszyn i silników energetycznych zainstalowanych w całym przemyśle zwiększyła się w tym czasie ponad pięćdziesięciokrotnie (tab.66). Według badań J. Łukasiewicza wartość produkcji przemysłu Królestwa Polskiego (w cenach stałych) w badanym okresie wzrosła ponad dziewięciokrotnie¹⁷⁴. Tymczasem według cen zmiennych globalna wartość produkcji zwiększyła się ponad 14 razy (tab.66).

W porównaniu z przemysłem całej Rosji, jak wykazano w poprzednich podrozdziałach, udział Królestwa Polskiego był bardzo zróżnicowany, w zależności od gałęzi oraz poszczególnych branż produkcji. Nie posiadamy pełnych danych dla przemysłu (łącznie z górnictwem i hutnictwem) Cesarstwa rosyjskiego, w związku z czym musimy się ograniczyć do obszaru Rosji w granicach ZSRR. Otóż według obliczeń na podstawie danych S.G. Strumilina dla tego obszaru i materiałów dla Królestwa zebranych w prezentowanej pracy możemy stwierdzić, że w latach 1887-1913 udział przemysłu Kongresówki w globalnej wartości produkcji wahał się w granicach od 17,4% w 1893 r. do 22,7% w 1904 r., aby następnie ulec zmniejszeniu do 18,8% w 1913 r. Natomiast w ogólnym zatrudnieniu udział przemysłu

Królestwa Polskiego w okresie do 1907 r. wzrastał z 1% do 20,5%, a następnie obniżył się do 17,5% w 1913 r. (tab.67).

T a b e l a 66

Rozwój przemysłu Królestwa Polskiego
w latach 1870-1913

Lata	Licz- ba za- kładów	%	Wartość produk- cji w mln rb	%	Robot- nicy w tys. osób	%	Licz- ba KM w tys.	%
1870	.	-	63,9	7,1	63,9	15,4	8,0	1,9
1879	2060	52,3	114,2	12,7	91,6	22,2	13,5	3,3
1884	2490	63,2	179,5	19,9	120,4	29,2	35,7	8,8
1893	2717	68,9	232,0	25,8	156,7	38,0	73,4	18,1
1900	2761	70,1	405,4	45,1	254,1	61,6	200,0	49,2
1904	3586	91,0	596,2	66,4	319,9	77,5	213,4	52,5
1913	3940	100,0	897,7	100,0	412,4	100,0	406,2	100,0

Źródło: por. tab.1 i tab.14.

W stosunku do pozostałych zaborów udział przemysłu Królestwa Polskiego możemy przedstawić jedynie na podstawie kryterium zatrudnienia. I tak w stosunku do zaboru austriackiego (Galicja i Śląsk Cieszyński) przemysł Królestwa posiadał wyraźną przewagę. Kiedy w 1900 r. w tym zaborze pracowało 73,8% (187,6 tys. osób i 254,0 tys. osób) ogółu robotników przemysłowych Królestwa Polskiego, to w 1910 r. już tylko 57,8% (231,7 tys. osób i 400,9 tys. osób)¹⁷⁵.

Z kolei w porównaniu z zaborem pruskim (Śląsk, Wielkopolska i Pomorze Gdańskie) przemysł Królestwa Polskiego skupiał mniejszą liczbę robotników. W 1875 r. stosunek zatrudnienia w przemyśle Królestwa do zaboru pruskiego wynosił 31,8% (85,6 tys. osób i 268,8 tys. osób), a w 1907 r. 57,7% (361,4 tys. osób i 626,1 tys. osób) ogółu robotników przemysłowych tego

Przemysł Królestwa Polskiego w porównaniu z Rosją
(w granicach ZSRR) w latach 1887-1913

Lata	Wartość produkcji = mln rb			Robotnicy w tys. osób		
	Rosja	KP	Udział KP w %	Rosja	KP	Udział KP w %
1887	965	185	19,1	995	130	13,0
1893	1332	232	17,4	1196	157	13,1
1900	2253	405	17,9	1604	254	15,8
1904	2620	596	22,7	1659	320	19,3
1907	3041	590	19,4	1757	361	20,5
1913	4763	898	18,8	2357	412	17,5

Źródło: por. tab.1 i tab.14; Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, t. I, cz. 2, s. 150, tab. 17; Statystyczne świadectwo po obrabatywajuszcej fabryczno-zawodowej przemysłowości Rosyjskiej Imperii za 1908 god., red. . E. W a r z a r, S. Peterburg 1912; S. G. S t r u m i l i n, Oczerki ekonomiczkiej istorii Rossii, Moskwa 1960, s. 501, 510, 513.

T a b e l a 68

Zatrudnienie w przemyśle ziem polskich
w latach 1890/95 - 1907/10 (w tys. osób)

Lata	Zatrudnienie ogółem	Zabór pruski	%	KP	%	Zabór austr.	%	Białostoc- czyzna	%
1890/95	941,0	591,0	62,8	180,2	19,1	158,7	16,8	11,1	1,2
1907/10	1270,4	626,1	49,3	400,9	31,6	231,7	18,2	11,7	0,9

Źródło: Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, t. I, cz. 1, s. 34, tab. 3; s. 190, tab. 7; s. 105, tab. 13; s. 530, tab. 9, s. 51, tab. 7. Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, t. I, cz. 2, s. 777, tab. 9; s. 130, tab. 17 - przy obliczeniach danych dla zaboru pruskiego i austriackiego pominięto dane o budowlanej przemyśle.

zaboru¹⁷⁶. Powyższe dane wskazują na poważne zmniejszenie dysytansu ze strony Królestwa Polskiego, co jednocześnie świadczy o większej dynamice rozwoju przemysłu Kongresówki w stosunku do zaboru pruskiego.

Biorąc pod uwagę cały obszar ziem polskich (zabór austriacki, zabór pruski, Białostoczczyznę i Królestwo Polskie) w latach 1890/95 - 1907/10 przemysł Królestwa Polskiego zajmował drugą pozycję po zaborze pruskim. Królestwo skupiało w latach 1894-1910 od 19,1% do 31,6% ogółu robotników przemysłowych, zabór pruski w latach 1895-1907 od 62,8% do 49,3%, zabór austriacki w latach 1890-1910 od 16,8% do 18,2%, natomiast Białostoczczyzna od 1,2% do 0,9% (tab.68). Powyższe dane wskazują, iż w przemyśle Królestwa Polskiego w badanym okresie miała miejsce najwyższa dynamika przyrostu zatrudnienia w skali ziem polskich. Wysokim tempem rozwoju na przełomie XIX i XX w. charakteryzował się także przemysł zaboru austriackiego. Udział Królestwa Polskiego w ogólnym zatrudnieniu zwiększył się w tym czasie o ponad 12 punktów, w zaborze austriackim o 1,4 punkta. Natomiast udział przemysłu zaboru pruskiego, mimo zajmowania w dalszym ciągu pierwszej pozycji w skali trójzaborowej, obniżył się o ponad 13 punktów i spadł poniżej 50% (tab.68).

Interesująco przedstawia się porównanie rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim z takimi krajami Europy Środkowej, jakimi były Węgry oraz Czechy. Obydwa kraje wchodzące w skład monarchii Austro-Węgier, pod względem wielkości zaludnienia stanowiły obszary porównywalne z Królestwem Polskim¹⁷⁷.

W latach 1884-1913 zatrudnienie w przemyśle węgierskim zwiększyło się ponad czterokrotnie ze 104,3 tys. osób do 448 tys. osób. Natomiast moc energetyczna wzrosła w tym czasie ponad dziesięciokrotnie z 76,9 tys. KM do 800,2 tys. KM¹⁷⁸.

W Królestwie Polskim w tych latach liczba robotników przemysłowych zwiększyła się 3,5 raza ze 117,9 tys. osób do 412,4 tys. osób. Moc energetyczna maszyn i silników zainsta-

lowanych w przemyśle wzrosła z kolei ponad trzynastokrotnie z 31 tys. KM do 406,2 tys. KM¹⁷⁹. Powyższe dane wskazują na przewagę Węgier nad Królestwem Polskim pod względem tempa wzrostu zatrudnienia, a przede wszystkim pod względem poziomu mechanizacji produkcji. W przemyśle węgierskim bowiem w latach 1884-1913 wielkość mocy energetycznej w przeliczeniu na 1 robotnika zwiększyła się z 0,73 KM do 1,78 KM. Tymczasem w Królestwie Polskim w tym czasie powyższe wskaźniki wynosiły w 1884 r. - 0,26 KM i w 1913 r. - 0,98 KM. Tak więc mimo wysokiego tempa mechanizacji w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1884-1913, jej poziom na 1 zatrudnionego w stosunku do Węgier był niższy od 2,8 raza do 1,8 raza.

W przemyśle Czech w latach 1880-1910 liczba robotników zwiększyła się prawie 1,5 raza (z 664,6 tys. osób do 991,1 tys. osób). Natomiast w Królestwie Polskim w tym czasie wzrost zatrudnionych w przemyśle był ponad trzykrotny (ze 118,8 tys. osób do 400,9 tys. osób)¹⁸⁰. Mimo wyższej dynamiki przyrostu zatrudnienia w Królestwie Polskim, liczba robotników przemysłowych na tym obszarze w 1880 r. stanowiła tylko 17,8%, a w 1910 r. 40,4% ogółu zatrudnionych w przemyśle czeskim. Przemysł Czech charakteryzował się znacznym przyrostem mechanizacji produkcji. W latach 1880-1900 moc urządzeń energetycznych zwiększyła się ponad 4,5 raza (ze 123,4 tys. KM do 565 tys. KM). W tym czasie w przemyśle Królestwa Polskiego wzrost mocy urządzeń energetycznych był bardzo wysoki i wynosił 11,5 raza (z 17,4 tys. KM do 200 tys. KM)¹⁸¹. Liczba KM w przemyśle Królestwa w latach 1880-1900 stanowiła od 14,1% do 35,4% ogólnej liczby KM w przemyśle czeskim. Jednakże w przeliczeniu na 1 robotnika poziom mechanizacji przemysłu Czech i Królestwa Polskiego jest zbliżony. W Czechach na 1 robotnika w latach 1880-1900 przypadało od 0,18 KM do 0,70 KM, natomiast w Królestwie Polskim w latach od 1879-1900 od 0,19 KM do 0,78 KM.

W badaniach porównawczych nad uprzemysłowieniem różnych krajów europejskich, interesujące propozycje metodyczna przedstawił historyk czeski J. Furs. Zaproponował on 88-letni

dwie metody badań nad opóźnieniem w stosowaniu w przemyśle napędu mechanicznego. Pierwsza polega na obliczeniu wskaźnika asynchronicznego opóźnienia wyrażonego różnicą ilości lat między krajami mniej i bardziej rozwiniętymi przy zastosowaniu przelicznika ilości KM na 1 tys. mieszkańców. Druga metoda polega z kolei na wykazaniu różnicy w ilości KM/1000 mieszkańców między różnymi krajami w danym roku, którą cytowany autor nazywa współczynnikiem syntetycznym opóźnienia¹⁸².

Na podstawie propozycji J. Purša przedstawiono współczynnik asynchroniczny opóźnienia w latach w wykorzystaniu energii parowej w przemyśle Królestwa Polskiego w stosunku do 5 krajów europejskich. Rezultaty są interesujące, otóż Królestwo Polskie w okresie 20 lat (1893-1913) zniwelowało opóźnienie w stosunku do Anglii z 79 lat do 46 lat. Natomiast w porównaniu z intensywnie rozwijającym się przemysłem Niemiec, po zmniejszeniu opóźnienia w latach 1893-1900 z 33 do 31 lat, w ostatnim roku przed wybuchem I wojny światowej opóźnienie wzrosło do 34 lat. W stosunku do przemysłu francuskiego różnica wynosiła w 1893 r. 24 lata, w 1900 została zniwelowana do 12 lat, aby w 1913 wzrosnąć do 17 lat.

W porównaniu z przemysłem Czech, opóźnienie Królestwa Polskiego w 1900 r. zmniejszyło się z 23 do 16 lat, a w 1913 ponownie wzrosło do 23 lat.

Najmniejszy dystans dzielił przemysł Królestwa Polskiego od Austrii, w 1893 r. było to 12 lat, w 1900 r. już tylko 7 lat, ale w 1913 ponownie 11 lat tab.69. Jedynie w stosunku do przemysłu Rosji, Królestwo Polskie posiadało wyższą przewagę. Otóż liczbę ponad 8 KM/1000 mieszkańców przemysł rosyjski osiągnął dopiero w 1900 r., a więc opóźnienie Rosji w stosunku do Królestwa wynosiło 7 lat. Natomiast w 1913 r. przemysł rosyjski posiadał wskaźnik 17,8 KM/1000 mieszkańców, a więc mniej aniżeli Królestwo Polskie w 1900 r. (tab.69). Tak więc dystans na korzyść przemysłu Kongresówki wyraźnie się zwiększył do ponad 13 lat¹⁸³.

Powyższe dane wskazują na dużą dynamikę mechanizacji przemysłu Królestwa Polskiego w końcu XIX w., potwierdzając

Wskaźnik asynchroniczny opóźnienia w wykorzystaniu napędu parowego w przemyśle Królestwa Polskiego w stosunku do innych krajów europejskich w latach 1893, 1900, 1913 (Km/1000 mieszkańców)

Królestwo Polnie	Wielka Brytania	Niemcy	Różnica w latach	Francja	Różnica w latach	Czechy	Różnica w latach	Austria	Różnica w latach
1893r.	1814r.	1860r.	79	1869r.	24	1870r.	23	1881r.	12
8,3	7,9	8,7		8,7		8,4		8,6	
1900r.	1842r.	1869r.	58	1888r.	12	1884r.	16	1893r.	7
20,0	20,1	20,7		20,2		20,6		20,5	
1913r.	1867r.	1879r.	46	1896r.	17	1890r.	23	1902r.	11
33,5	33,6	34,0		32,8		34,0		32,2	

Źródło: dane dla Królestwa Polskiego - UEZ, 1893 r.; SESOPH, 1893 r.; Skli, K u m a n i e c k i, opacit., s. 6-7, tab. 4; dane dla innych krajów - J. P i r š, Průmyslová revoluce, Praha 1973, s. 631-633, tab. 11; M. B e r n a r d, La révolution industrielle dans les pays Tchèque au XIXe siècle, "Annales d'économie, Sociétés, Civilisation" 1965, nr 5, s. 996.

dotychczasowe badania. Jednocześnie są one dodatkowym dowodem uzasadniającym tezy o wyraźnym zwolnieniu tempa rozwoju przemysłu Królestwa na początku XX wieku, co powiększało dystans w stosunku do krajów Europy Zachodniej i Środkowej.

Przypisy do rozdziału III -

¹ W. D ł u g o b o r s k i, Górnictwo i hutnictwo do 1918 r., [w:] Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1970, s. 137; J. P a z d u r, Górnictwo rud żelaza, [w:] Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich, red. J. P a z d u r, Katowice 1961, s. 81 - autor podaje, że w 1911 r. wydobycie rud krajowych wynosiło już tylko 37% produkcji z 1900 r.; E. R o s e, Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną, Poznań 1918 r., s.145; A. J e - z i e r s k i, Handel zagraniczny Królestwa Polskiego 1815-1914, Warszawa 1967, s. 135-136.

² WAPR, OIROG, sygn. 12, nb.

³ D ł u g o b o r s k i, op.cit., s. 179, tab.13; I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r., [w:] Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1970 r., s. 104, tab.3; W. P u ś, Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870-1900. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju, ZNUL, seria I, nr 5, Łódź 1976, s. 83-88, tab. 25-28; K. B a d z i a k, Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900-1918, ZNUL, Seria I, nr 60, Łódź 1979, s. 50, tab.1; A. J e - z i e r s k i, S.M. Z a w a d z k i, Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów, Warszawa 1966, s. 196.

⁴ J. J a r o s, Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnosląskim do 1914 r., Wrocław 1965, s. 44-45; autor dynamikę produkcji węgla kamiennego przedstawił na podstawie wielkości wydobycia w tonach.

⁵ J. Ł u k a s i e w i c z, Dynamika rozwoju przemysłu na ziemiach polskich. Indeks produkcji przemysłowej w latach 1870-1913, [w:] Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej w rolniczych krajach Europy. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1977, s. 101-112.

⁶ D ł u g o b o r s k i, op.cit., s. 161-162.

⁷ J a r o s, op.cit., s. 44-45.

⁸ SSSGPR za 1893 i 1900 r.; R o s e, op.cit., s. 143 - obliczenia własne.

⁹ Statystyczny Jeżegodnik na 1913 god, t. II, S. Peterburg 1913, s. 130; Statystyczny Jeżegodnik na 1914 god, S. Peterburg 1914, s. 144.

¹⁰ SSSGPR za 1893 i 1900 r.; Historia kultury materialnej Polski w zarysie, red. B. B a r a n c w s k i, J. B a r t y ś, T. S o ł c z a k, t. VI, Wrocław 1979, s. 103.

¹¹ SSSGPR, 1900 r., s. 275-278.

¹² J e z i e r s k i, op.cit., s. 136.

¹³ P a z d u r, op.cit., s. 81.

¹⁴ Tamże, s. 87-89.

¹⁵ S.G. S t r u m i l i n, Czerki ekonomiczeskiej istorii Rossii, Moskwa 1960, s. 505, tab. 104.

¹⁶ J. P a z d u r, E. P i e t r a s z e k, Górnictwo rud metali nieżelaznych, [w:] Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich, op.cit., s. 103; SSSGPR, 1900 r., s. 216-217; SSSGPR, 1904 r., s. 258-259.

¹⁷ D ł u g o b o r s k i, op.cit., s. 150; Statystyczny Jeżegodnik, op.cit., s. 163, tab. XXXIV.

- ¹⁸ J. Dębicki, Przemysł cynkowy, Warszawa 1927, s.16.
- ¹⁹ Statystyczny Jeżegodnik, op.cit., s. 162.
- ²⁰ GPR, 1882, s. 282; SSSGPR, 1886, s. LVIII; J. Łukasiewicz, Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego, 1852-1886, Warszawa 1963, s. 226-228.
- ²¹ KAPFKP, 1904, nr 702, 706.
- ²² Z. Fuśtuła, Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882-1900), Warszawa 1968, s. 23, 26-29.
- ²³ Tamże, s. 24.
- ²⁴ GPR, 1879; GPR, 1880; GPR, 1881.
- ²⁵ Fuśtuła, op.cit., s. 30
- ²⁶ Tamże, s. 40, tab.VII; Statystyczny Jeżegodnik na 1914 god, S.Peterburg 1914, s. 193-194.
- ²⁷ Sprawozdanie Warszawskiego Komitetu Giełdowego za 1908 r., Warszawa 1909, r. 13; Jeżierski, op.cit., s. 138.
- ²⁸ E. Tomaszewski, Przemysł hutniczy w Królestwie Kongresowym, [w:] Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu, t.3, cz.2, Warszawa 1919, s.5 - obliczenia własne.
- ²⁹ Rośe, op.cit., s. 147 - obliczenia własne.
- ³⁰ I. Pietrzak-Pawłowska, Królestwo Polskie w początkach imperializmu (1900-1905), Warszawa 1955, s. 128-132; Z. Fuśtuła, Monopoli w metalurgicznej promyślennosci Carstwa Polskiego i ich uczestje w "Prodame-tie", "Istoriczeskije Zapiski", t.62, Moskwa 1958, s. 116-125; Sprawozdanie Warszawskiego Komitetu Giełdowego za 1911 rok, Warszawa 1912, s. 23.
- ³¹ Tomaszewski, op.cit., s. 7.

³² H. T e n n e n b a u m, Bilans handlowy Królestwa Polskiego, Warszawa 1916, s. 217-222; A. D z i k, Hutnictwo żelazne w Polsce, Warszawa 1931, s. 20.

³³ Statystycznej Jeżegodnik 1913, s.163, tab.XXXIV;1914, s.175, tab.LXXVI.

³⁴ KAPFKP, s.161-236.

³⁵ Por. P u s t u ł a, Początki..., s.141-142, tab.XXXI; T. P r u s s, Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864-1914, Warszawa, s.29.

³⁶ Na fakt istnienia dużej liczby drobnych zakładów metalowych już w końcu XIX w. zwracał uwagę P u s t u ł a, Początki..., s.138.

³⁷ Obliczono na podstawie danych z tab.36.

³⁸ P u s t u ł a, Początki..., s. 31-43; Sprawozdanie Warszawskiego Komitetu Giełdowego, op.cit., s.27.

³⁹ P u s t u ł a, Początki..., s.60, WAPWW, SPJGW, sygn. 326, k.13; sygn.719, s. 1-13.

⁴⁰ WAPWW, SPJGW, sygn.284, k.48; Sprawozdanie Zarządu Tow. Fabryki Łachin i Odlewów K. Rużki i Ska za dwudziesty rok finansowy 1912/1913, Warszawa 1914, s. 10-11; A. W i e r z b i c k i, Wspomnienia i dokumenty (1877-1920); Warszawa 1957, s.189; P u s t u ł a, Początki..., s.60.

⁴¹ R o s e, op.cit., s. 156.

⁴² Obliczono na podstawie: A. K r z y ż a n o w s k i, K. K u m a n i e c k i, Statystyka Polski, Kraków 1915, s.202, tab.207; W. S z u l c, Położenie klasy robotniczej w Wielkopolsce w latach 1871-1914, Poznań 1970, s. 64, tab.14; S. M i c h a ł k i e w i o z, Struktura przestrzenna i gęstościowa przemysłu i rzemiosła na Śląsku, [w:] Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materia-

ly, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1977, s. 171; J. P o z n a ń s k i, Proizvoditelnyje siły Carstwa Polskogo, S.Peterburg 1880, s. 45, tab.4; Statystyczny Jeżegodnik 1913, op.cit., s. 208.

43 Obliczono na podstawie: Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, red. S. K a l a b i ń s k i, t.I, cz.3, Warszawa 1978, s.321, tab.15, s.530, tab.9; Z. P i e t k i e - w i c z, Stan przemysłu w Królestwie Polskim według danych z r.1910, Warszawa 1912, s.44; SPZ, 1900 r.

44 S. M i s z t a l, Przemysł chemiczny w latach 1864 - 1918-1939, [w:] Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w., Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1970, s.359.

45 UPZ, 1893 r.

46 PHKP, 1913 r.

47 Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu - Księga jubileuszowa, Warszawa 1936, s.21-27; W. P u ś, Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu w latach 1911-1919; [w:] 60 lat Zakładów Włókien Sztucznych "Wistom", red. B. W a c h o w s k a, Łódź 1971, s. 16-17; M i s z t a l, op.cit., s.368; PHKP, 1913 r., nr 11700.

48 WAPW, SFICW, sygn. 563, k. 1-4.

49 AGAD, WKP, sygn. 81, k. nlb; Stosunki rolnicze Królestwa Polskiego, red. S. J a n i c k i, Warszawa 1918, s.506.

50 WAPZ, PIS, sygn. 15959, k.-nlb; E. T r e p k a, Wielki przemysł chemiczny, [w:] Prace Polskiej Komisji Ekonomicznej w Petersburgu, t.3, cz.1, Warszawa 1919, s.39.

51 P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Królestwo Polskie..., s.35; O. W y s z o m i r s k a, Przemysł i klasa robotnicza ziemi radomsko-kieleckiej 1870-1914, Warszawa 1970, s. 124; "Gazeta Kielecka" 1900, nr 47, s.2.

52 P r u s s, op.cit., s. 166; T r e p k a, op.cit., s.97.

53 WAPWW, SFIGW, sygn. 692, k. 3-8; PHKP, 1913 r., nr 4014.

54 WAPŁ, PIS, sygn. 15959, k.nlb; SFZ, 1900 r.; PHKP, 1913 r., nr 4107.

55 E. T r e p k a, Sztuczne barwniki organiczne, w: Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu, t.3, cz.1, Warszawa 1919, s.116; W. P u ś, S. P y t l a s, Dzieje LZPB im. Obrońców Pokoju "Uniontex" (d. Zjednoczonych Zakładów K.Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827-1977, Warszawa-Łódź 1979, s. 80-81.

56 P r u s s, op.cit., s. 164.

57 WAPŁ, SFIGP, sygn. 1682, k. 1-88; WAPŁ, PIS, sygn. 15969, k. 2-3.

58 T r e p k a, Wielki przemysł..., s. 96, 100.

59 Swod otchetow fabrycznych inspietorow za 1911 god, S. Peterburg 1912, s. XXXII.

60 Michalkiewicz, op.cit., s. 171; S z u l c, op.cit. s. 64, tab.14; K r z y ż a n o w s k i, K u m a n i e c k i, op. cit., s. 202, tab. 207; P o z n a n s k i, op.cit., s. 45, tab. 3-4.

61 Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, t. I, cz. 3, s. 321, tab. 15; s. 530, tab. 9, P i e t k i e w i o z, op. cit., s. 51.

62 W. S o m m e r, Rozwój przemysłu cementowego, wapiennego, kredowego i gipsowego na ziemiach polskich, w: Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu, t. 3, cz. 1, Warszawa 1919, s. 146.

63 WAPR, RGUPG, sygn. 53, k. 2; PHKP, 1913 r., nr 3370.

64 WAPR, RGUPG, sygn. 55, k. 3; PHKP, 1913 r., nr 3368; E. K o w e c k a, Wytwórnice i produkcja ceramiki szlachetnej w regionie bandomiersko-kieleckim w XIX wieku, Wrocław 1968, s. 43-44.

⁶⁵ WAPWV, SFIGW, sygn. 1156, k. 1-18; sygn. 1160, k.1-6; PHKP, 1913 r., nr 3326, 3317, 3325, 3319.

⁶⁶ S z u l c, op.cit., s. 64, tab. 14; M i c h a l k i e - w i c z, op.cit., s. 170, tab. 26; P o z n a ń s k i, op.cit. s. 45, tab. 5; Statystyczny Jęzgodnik 1913, op.cit., s. 208.

⁶⁷ Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, t. I, cz. 3, s. 321, tab. 15; s. 530, tab. 9; P i e t k i e w i c z, op. cit., s. 48; por. tab. 44.

⁶⁸ Stosunki rolnicze..., s. 446-448.

⁶⁹ Z. W i ę c k o, Lasy i przemysł drzewny w Polsce, Warszawa 1960, s. 143; P r u s s, op.cit., s. 181-183.

⁷⁰ WAPL, SFIGP, sygn. 2328, k.nlb; sygn. 2343, k. 17; P r u s s, op.cit., s. 181.

⁷¹ WAPL, SFIGP, sygn. 2330, k. 141-142; PHKP, 1913 r., nr 9643, 9655.

⁷² WAPR, RGUG, sygn. 48, k. 4.

⁷³ S z u l c, op.cit., s. 64, tab. 14; M i c h a l k i e - w i c z, op.cit., s. 171; K r z y ż a n o w s k i, K u m a - n i e c k i, op.cit., s. 204, tab. 207; P o z n a ń s k i, op.cit., s. 45.

⁷⁴ Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, t. I, cz. 3, s. 321, tab. 15; s. 530, tab. 9; P i e t k i e w i c z, op. cit., s. 58.

⁷⁵ P r u s s, op.cit., s. 187.

⁷⁶ Tamże, s. 191.

⁷⁷ J. S i n i a r s k a - C z a p l i c k a, Historia papierni w Jeziornie do r. 1939, Łódź 1958 (maszynopis pracy magisterskiej w Bibliotece UŁ), s. 34-36; po wykupieniu Zakładu w Jeziornie, akcjonariusze zlikwidowali stary zakład w Mirkowie pow. wieluński i przewieźli do Jeziornej całe

urządzenie techniczne oraz wszystkich fachowców wraz z rodzinami; t a ż, Kronika papierni w Jeziornie 1760-1960, Jeziorna 1961, s. 58; t a ż, Historia papierni w Jeziornie do r. 1939, "Przemysł Papierniczy" 1958, nr 6, s. 189-190.

78 WAPWW, SFIGW, sygn. 334, k. 6; PHKP, 1913 r. nr 10006.

79 WAPWW, SFIGW, sygn. 262, k. 43; KAPFKP, 1904 r., nr 3079.

80 SFZ, 1900 r., nr 10002.

81 WAPK, RGK, Wydz. Adm., Referat II, sygn. 297, sk. 123-130; PHKP, 1913 r., nr 10029.

82 WAPK, SFIGK, sygn. 4, nlb; FZPR, 1913 r.

83 WAPK, SFIGK, sygn. 19, k. 1-9; W y s z o m i r s k a, op.cit., s. 96; PHKP, 1913 r., nr 10028.

84 SFZ, 1900 r.; PHKP, 1913 r., nr 10014.

85 UPZ, 1879 r.; PHKP, 1913, nr 10015.

86 SFZ, 1900 r.; PHKP, 1913 r., nr 10023.

87 UPZ, 1879 r.; WAPŁ, SFIGP, sygn. 2328, k. 53.

88 WAPR, RGUG, sygn. 55, k. 3; PHKP, 1913 r., nr 10035.

89 KAPFKP, 1904 r., nr 3263; PHKP, 1913 r., nr 10541;
P r u s s a, op.cit., s. 191-192.

90 WAPŁ, SFIGP, sygn. 2328, k. 11; FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., nr 10625, 10628, 10642.

91 M i c h a l k i e w i c z, op.cit., s. 171; S z u l c, op.cit., s. 64, tab. 14; K r z y ż a n o w s k i, K u m a n i e c k i, op.cit., s. 202-204, tab. 207; Statisticzeskij Jeżegodnik 1913, s. 213, tab. XLVI.

92 Jeżegodnik Rossii 1905, s. 332; Statisticzeskij Jeżegodnik 1914, s. 210; K r z y ż a n o w s k i, K u m a n i e c k i, op.cit., s. 198, tab. 204; s. 200, tab. 205; s. 201, tab. 206; Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, t. I, cz. 3, s. 530, tab. 9.

- 93 P u ś, op.cit., s. 37-57; B a d z i a k, op.cit., s. 69-77.
- 94 B a d z i a k, op.cit., s. 50-51.
- 95 UPZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.
- 96 B a d z i a k, op.cit., s. 77.
- 97 O t c e t N. P. I l l i n a i M. P. Ł a n g o w o g o p o i s s l e d o w a n i u f a b r i c z n o j p r o m y s z l e n n o s t i w C a r s t w i e P o l s k o m, S. P e t e r b u r g 1888, s. 88-89; WAPŁ, SFICP, sygn. 2031, k. 3-16; sygn. L/3260 mikrofilm, k. 2-10.
- 98 PHKP, 1913 r., nr 11702.
- 99 B a d z i a k, op.cit., s. 51.
- 100 P u ś, op.cit., s. 102, tab. 30; dane te posłużyły do sporządzenia indeksu produkcji przemysłu włókienniczego w latach 1870-1913 na ziemiach polskich - por. Ł u k a s i e - w i c z, Dynamika..., s. 110.
- 101 W. R u s i Ń s k i, Zarys historii gospodarczej powszechnej. Warszawa 1970, s. 333-338; P i e t r z a k - P a w ł o w - s k a, Przewrót przemysłowy..., s. 67.
- 102 W. J a c u n s k i, Przewrót przemysłowy w Rosji, "Zeszyty Historyczne", Warszawa 1954, s. 87; K. A. P a z i t - n o w, Oczerki historii tekstylnej przemysłowości dorewolucyjonej Rosji, Moskwa 1955, s. 127.
- 103 B a d z i a k, op.cit., s. 53.
- 104 Wyrywkowe dane dotyczące wielkości zużycia wełny w Królestwie Polskim wykorzystano przy konstruowaniu indeksu produkcji przemysłowej na ziemiach polskich w latach 1870-1913 - por. Ł u k a s i e w i c z, Dynamika..., s. 106.
- 105 P u ś, op.cit., s. 13, tab. 2; por. tab. 53.
- 106 P u ś, op.cit., s. 106, tab. 35.

¹⁰⁷ B a d z i a k, op.cit., s. 53.

¹⁰⁸ Fabryczno-zawodowska przemysłowość i handel w Rosji, S. Petersburg 1893, s. 13; R o s e, op.cit., s. 131; P u ś, op.cit., s. 14, tab. 3; R u s i ń s k i, op.cit., s. 336; Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich, [w:] Prace Polskiej Rady Ekonomicznej w Petersburgu, t. 3, cz. 2, s. 72, tab. V.

¹⁰⁹ Por. UPZ, 1879 r.; UPZ, 1884 r. - firmy kapelusznicze - Schlle, Meinke i Ska w Łodzi; Reinicke i Weight w Warszawie i E. Loth także w Warszawie.

¹¹⁰ WAPW, SFIGW, sygn. 1244, k. 5-11; KAPFKP, 1904 r., nr 4210, 4250; PHKP, 1913 r., nr 14792, 14911.

¹¹¹ WAPŁ, SFIGP, sygn. L/2556 (mikrofilm), k. 1-10; sygn. 122, k. 1-7; KAPFKP, 1904 r., nr 4318; 4340; PHKP, 1913 r., nr 15079.

¹¹² WAPŁ, SFIGP, sygn. L/3301 (mikrofilm), k. 1-5; KAPFKP, 1904 r., nr 4351; PHKP, 1913 r., nr 15083.

¹¹³ P r u s s, op.cit., s. 206; PHKP, 1913 r., nr 13345.

¹¹⁴ PHKP, 1913 r., nr 13049, 13050, 14729.

¹¹⁵ KAPFKP, 1904 r., nr 4353, 4355, 4356; PHKP, 1913 r., nr 15215, 15223, 15285.

¹¹⁶ Obliczono na podstawie: KAPFKP, 1904 r.; PHKP, 1913 r.

¹¹⁷ Dane dla Galicji i Śląska Cieszyńskiego - por. K r z y ż a n o w s k i, K u m a n i e c k i, op.cit., s. 200, tab. 205; Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, t. I, cz. 3, s. 530, tab. 9.

¹¹⁸ Dane dla zaboru pruskiego: K r z y ż a n o w s k i, K u m a n i e c k i, op.cit., s. 204, tab. 207; M i c h a ł k i e w i c z, op.cit., s. 171, tab. 26; J. J e ż o w s k i, Rozwój i rozmieszczenie przemysłu na Dolnym Śląsku w okresie

kapitalizmu, Wrocław 1961, s. 149, tab. 42 - autor tylko dla Dolnego Śląska za 1907 r. podaje liczbę 72788 robotników przemysłu odzieżowego. Jednak tak wysoka liczba, jak sam autor wyjaśnia, była spowodowana tym, że spis przemysłowy obejmował obok zakładów przemysłowych, także rzemieślnicze, chałupnicze i tzw. przemysł domowy. W związku z tym dla naszych porównań brano pod uwagę dane S. M i c h a l k i e w i c z a dla całego Śląska oraz dla Wielkopolski i Prus Królewskich, informacje zawarte w "Statystyce Polski" - K r z y ż a n o w - s k i e g o i K u m a n i e c k i e g o, gdzie zakłady zatrudniające poniżej 6 robotników zostały wyodrębnione.

¹¹⁹ Historia kultury materialnej Polski, t. VI, s. 231-233.

¹²⁰ S. K o s z u t s k i, Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu 1870-1900, Warszawa 1905, s. 273-274; PHKP, 1913 r., nr 8001-8245.

¹²¹ P r u s s, op.cit., s. 152-159, 203, tab. 78, s.208, tab. 80; - autor przemysł obuwniczy zalicza do produkcji konfekcyjnej, jednakże według współczesnego podziału gałęziowego przemysłu, produkcję obuwia należy zaliczyć do przemysłu skórzanego - por. Rocznik Statystyczny przemysłu 1945-1965, Warszawa 1967, s. 8, tab. 1; S. M i s z t a l, Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860-1965, Warszawa.1970, s. 15.

¹²² P r u s s, op.cit., s. 204.

¹²³ Stosunki rolnicze..., s. 504-505.

¹²⁴ Tamże, s. 159, tab. 51; FZPR, 1913 r., PHKP, 1913 r.

¹²⁵ WAPR, KCR, sygn. 2980, k. 4-7; FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r.

¹²⁶ P r u s s, op.cit., s. 204-205; FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., nr 14221, 14145.

¹²⁷ J e ż o w s k i, op.cit., s. 117, tab. 29; s. 149, tab. 42; K r z y ż a n o w s k i, K u m a n i e c k i, op.cit. s. 171, tab. 26; P o z n a ń s k i, op.cit., s. 53, tab. 3; Statystyczny Jeżegodnik 1913.

¹²⁸ K r z y ż a n o w s k i, K u m a n i e c k i, op.cit., s. 198, tab. 204; s. 200, tab. 205; s. 201, tab. 206; Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, t. I, cz.3, s. 530, tab. 9; P i e t k i e w i c z, op.cit., s. 54; ponadto por. tab. 59 w niniejszej pracy.

¹²⁹ J. Ł u k a s i e w i c z, Przewrót przemysłowy w przetwórstwie płodów rolnych Królestwa Polskiego, "Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego", t. 8, Warszawa 1966, s. 259-260; t e n ż e, Przewrót techniczny..., s. 82-91, 153-157, 276-289, 371-374.

¹³⁰ Dzieje cukrownictwa w Polsce, red. Cz. Ł u c z a k, Poznań 1981, s. 71-85.

¹³¹ J. Ł u k a s i e w i c z, Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku, Warszawa 1968, s. 148-149, 157; Dzieje cukrownictwa..., s. 99, tab. 22.

¹³² S. P l e w i ń s k i, Przemysł cukrowniczy w latach 1907-1910, "Ekonomista" 1911, t. III, s. 23-24; P i e t r z a k - p a w ł o w s k a, Królestwo Polskie ..., s. 146-147.

¹³³ P l e w i ń s k i, op.cit., s. 25-26; Dzieje cukrownictwa..., s. 106.

¹³⁴ "Gazeta Cukrownicza" XX, 1903, s. 305; P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Królestwo Polskie..., s. 150; J. S o ł d a c z u k, Międzynarodowe kartele cukrownicze, Warszawa 1956, s. 66-67.

¹³⁵ Dzieje cukrownictwa..., s. 107.

- ¹³⁶ Sprawozdanie Warszawskiego Komitetu Giełdowego za 1908 r., Warszawa 1909, s. 14-15.
- ¹³⁷ T e n n e n b a u m, op.cit., s. 60 - obliczenia własne.
- ¹³⁸ Tamże, s. 60; Dzieje cukrownictwa..., s. 122, tab. 36 - obliczenia własne.
- ¹³⁹ D. B o c i a r s k i, Rys statystyczny przemysłu Królestwa Polskiego, "Biblioteka Warszawska" 1873, t. II, s. 51, tab. 59; Dzieje cukrownictwa..., s. 122, tab. 36; dane odnośnie liczby KM opracowano na podstawie: Ł u k a s i e w i c z, Przewrót techniczny..., s. 279; FZPR, 1913 r.
- ¹⁴⁰ UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.
- ¹⁴¹ Dzieje cukrownictwa..., s. 122, tab. 36.
- ¹⁴² W. Z a ł ę s k i, Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego, Warszawa 1876, s. 157; Stosunki rolnicze..., s. 457, tab. B; S t r u m i l i n, op.cit., s. 495, tab. 101.
- ¹⁴³ R. C h o m a ć - K l i m e k, Sprawa uprzemysłowienia majątków ziemskich Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w., "Acta Universitatis Lodziensis", S.I, z. 43, 1979, s. 70.
- ¹⁴⁴ S. G z a r n o w s k i, Opodatkowanie spirytusu i wpływ jego na gorzelnictwo w Królestwie Polskim, "Ekonomista", 1918, T. I, s. 152-153; Stosunki rolnicze..., s. 463.
- ¹⁴⁵ Ł u k a s i e w i c z, Przewrót przemysłowy..., s. 257; Stosunki rolnicze..., s. 466, tab. E - na początku XX w. 92,5% gorzelni Królestwa Polskiego posiadało nowoczesne systemy destylacyjne, a tylko 7,5% tzw. aparaty Pistoriusza pochodzące z I połowy XIX w.
- ¹⁴⁶ G z a r n o w s k i, op.cit., s. 155.
- ¹⁴⁷ Tamże, s. 161-165; Stosunki rolnicze..., s. 471.

- 148 Z a ł ę s k i, op.cit., s. 188; K o s z u t s k i, op.cit., s. 264.
- 149 Tamże, s. 264, P i e t k i e w i c z, op.cit., s. 21.
- 150 Obliczono na podstawie tab. 61 oraz Z a ł ę s k i, op.cit., s. 188; UFZ, 1879 r.; PHKP, 1913 r., nr 5511; WAPW. SFIGW, sygn. 383. k. 3-5.
- 151 Ł u k a s i e w i c z, Przewrót przemysłowy..., s. 127; dla 1913 r. obliczono na podstawie FZPR, 1913 r.
- 152 C z a r n o w s k i, op.cit., s. 167, tab. 9.
- 153 T e n n e n b a u m, op.cit., s. 66.
- 154 Historia kultury materialnej..., s. 251, tab. 45.
- 155 Ł u k a s i e w i c z, Przewrót przemysłowy..., s. 252-155; J. B a r t y ś, Zmiany w technice urządzeń miążących od XVII do początków XX wieku, "Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego", t. 12, z. 1, Warszawa 1970, s. 178; A. D z i k, Młynarstwo w Polsce, Warszawa 1928, s. 10-12.
- 156 T. S o b c z a k, Rola młynarstwa w ekonomice Królestwa Polskiego oraz Rzeczypospolitej Polskiej okresu międzywojennego, "Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego", T. 12, z. 1, s. 209, tab. 5.
- 157 Historia kultury materialnej..., s. 239; dane w KM - Ł u k a s i e w i c z, Przewrót przemysłowy..., s. 253; dla 1913 r. - FZPR, 1913 r.
- 158 D z i k, Młynarstwo..., s. 12-14.
- 159 FZPR, 1913 r.; P r u s s, op.cit., s. 146, tab. 46.
- 160 Ł u k a s i e w i c z, Przewrót przemysłowy..., s. 258; Stosunki rolnicze..., s. 491, tab. G.
- 161 Obliczono na podstawie: UFZ, 1893 r.; FZPR, 1913 r.
- 162 Stosunki rolnicze..., s. 487-188. ,

163 P r u s s a, op.cit., s. 143; Historia kultury materialnej..., s. 254.

164 WAPŁ, PIS, sygn. 15959, nlb; WAPŁ, SFIGP, sygn. 2329, k. 1, 5.

165 WAPŁ, SFIGP, sygn. 2329, k.nlb; KAPFKP, 1904 r., nr 1945, 1947, 1951; PHKP, 1913 r., nr 5647, 5648, 5649.

166 Historia kultury materialnej..., s. 254-256; por. tab. 63 - przeliczając objętość wiadra na hektolitry, przyjęto, że 1 wiadro zawierało 12,3 litra płynu.

167 Obliczono na podstawie: UPZ, 1884 r.

168 B o c i a r s k i, op.cit., s. 29; FZPR, 1913 r.

169 WAPWW, SFIGW, sygn. 627, k. 1-6; P r u s s a, op.cit., s. 142-143; UPZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

170 PHKP, 1913 r., nr 5928, 5930, 5997; FZPR, 1913 r.

171 PHKP, 1913 r., nr 6159, 6160; FZPR, 1913 r.; WAPWW, SFIGW, sygn. 252, k. 40-41.

172 Obliczono na podstawie: K r z y ż a n o w s k i, K u m a n i e c k i, op.cit., s. 200, tab. 205; Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, T. 1, cz. 3, op.cit., s. 530, tab. 9; Statystyczny Jeżegodnik 1913, s. 190-193.

173 Obliczono na podstawie: M i c h a l k i e w i c z, op.cit., s. 171, tab. 26; S z u l c, op.cit., s. 64, tab. 14; Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, T. 1, cz. 3, s. 204, tab. 17; P o ż n a ń s k i, op.cit., s. 33; Statystyczny Jeżegodnik 1913, s. 212.

174 Ł u k a s i e w i c z, Dynamika..., s. 111, tab.VII.

175 Dane dla zaboru austriackiego - por. Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, T. I, cz. 3, s. 305, tab. 13; s. 530, tab. 9, dla Królestwa Polskiego - por. tab. 67; P i é t k i e w i c z, op.cit., s. 69.

¹⁷⁶ Dane dla Królestwa Polskiego - por. Ł u k a s i e - w i c z, *Frzewrót techniczny...*, s. 309; *Polska klasa robotnicza, Zarys dziejów*, T. I, cz. 2, s. 150, tab. 17; dla zaboru pruskiego - por. M i c h a ł k i e w i c z, *op.cit.*, s. 171, tab. 26; *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, T.I, cz. 3, s. 187, tab. 4; s. 188, tab. 6 - przy obliczeniach danych dla zaboru pruskiego pominięto branżę budowlaną, która w Królestwie Polskim nie występowała w wykazach przemysłowych. Ponadto należy zaznaczyć, że dane dla zaboru pruskiego zawierają łącznie informacje statystyczne dla przemysłu oraz rzemiosła.

¹⁷⁷ Ludność Czech w latach 1880-1910 wzrosła z 8231 tys. osób do 10090 tys. osób - por. P. H o r s k á, *K otázce sociálního vývoje Českých zemí na prelomu 19. a 20. století*, "Sborník historický", T.29, Praha 1982, s. 126, tab. 2; Ludność Węgier w latach 1870-1913 zwiększyła się z 13 664 tys. osób do 18 737 tys. osób - por. L. K a t u s, *Economic growth in Hungary during the age of dualism (1867-1913). A quantitative analysis, [w:] Social-economic researches on the history of east-central Europe*, Budapest 1970, s. 88, tab. 1; Liczba ludności Królestwa Polskiego wynosiła w 1870 r. - 6079 tys. osób, w 1880 r. - 7105 tys. osób, w 1910 r. - 12129 tys. osób i w 1913 r. - 13058 tys. osób - por. A. K r z y ż a n o w s k i i K. K u m a n i e c k i, *op.cit.*, s. 6-7, tab. 4; dla 1913 r. inne dane - 12119 tys. osób podaje: E. S z u l c, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920, s. 214, tab. XV.

¹⁷⁸ K a t u s, *op.cit.*, s. 103-104, tab. 31.

¹⁷⁹ Obliczono na podstawie UFZ, 1884 r.; CPR, 1884 r.; FZPR, 1913 r.

¹⁸⁰ Dane dla Czech - H o r s k á, *op.cit.*, s. 157, tab. 11, s. 160, tab. 14; dane dla Królestwa Polskiego - Ł u k a -

s i e w i c z, Przewrót techniczny..., s. 309; P i e t -
k i e w i c z, op.cit., s. 69.

¹⁸¹ Dane dla Czech - J. P u r š, Průmyslová revoluce. Vy-
voj pojmu a koncepcie, Praha 1973, s. 476, tab. 3; T e n ż e,
Asynchroniczne upowszechnienie energetyki parowej w krajach
Europy, [w:] Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji te-
chnicznej. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a - P a -
w ł o w s k a, Wrocław 1977, s. 80, tab. 11; dane dla Kró-
lestwa Polskiego - UPZ, 1879 r.; GPR, 1879 r.; W. R u s i ń-
s k i, Rozwój gospodarczy ziem polskich, Warszawa 1963,
s. 309.

¹⁸² Por. P u r š, Průmyslová..., s. 471-478; T e n ż e,
Asynchroniczne upowszechnienie..., s. 75.

¹⁸³ Dane dla Rosji - P u r š, Průmyslová..., s. 632-633,
tab. 1.

R o z d z i a ł I V

STRUKTURA WIELKOŚCI I KONCENTRACJA PRODUKCJI

W latach 1870-1913 w przemyśle Królestwa Polskiego zachodziły zasadnicze procesy przeobrażeń wielkokapitalistycznych. Obejmowały one przede wszystkim dynamiczny wzrost ilościowy produkcji (w głównych gałęziach przemysłu), który był następstwem zakończenia przewrotu technicznego oraz dalszych przemian techniczno-technologicznych.

Jak wykazano w poprzednich rozdziałach, rozbudowa przemysłu powodowała zmiany w strukturze przestrzennej i gałęziowo-branżowej. Wzrost produkcji i zatrudnienia dokonujący się w dogodnych warunkach rynkowych (protekcjonizm celny, zamówienia rządowe), prowadził do szybkich przeobrażeń w strukturze wielkościowej i własnościowej zakładów przemysłowych. Z kolei zmiany te powodowały dynamiczne procesy koncentracji siły roboczej, kapitału i produkcji.

Problemy zmian struktury wielkościowej oraz zagadnienia koncentracji produkcji i centralizacji kapitału opracowano w odniesieniu do całego przemysłu, jak również odrębnie w poszczególnych jego gałęziach.

Podstawowym źródłem do analizy tych problemów były cytowane już w rozdziale pierwszym skorowidze, spisy, wykazy i książki adresowe zakładów przemysłowych oraz publikowane materiały inspekcji fabrycznej¹. Natomiast w odniesieniu do zagadnień struktury własnościowej i centralizacji kapitału wykorzystano publikowane sprawozdania i bilanse towarzystw akcyjnych. Ponadto szeroko korzystano ze źródeł archiwalnych, głównie ze spółów inspekcji fabrycznej oraz inspekcji skarbowych.

1. Struktura wielkości zakładów w przemyśle (ogółem)
w latach 1879-1913

Przy opracowaniu zagadnień struktury wielkości przedsiębiorstw wprowadzono podział zakładów na 7 grup, biorąc pod uwagę kryterium zatrudnienia (do 20 robotników, 21-50, 51-100, 101-200, 201-500, 501-1000, ponad 1000 robotników). Kierowano się przy tym dotychczasowymi ustaleniami w literaturze dotyczącej dziejów przemysłu, głównie w pracach ośrodka warszawskiego i Łódzkiego³. Wprowadzono jednak pewne modyfikacje w stosunku do pierwszej grupy, zatrudniającej średnio najmniejszą liczbę robotników. Otóż na miejscu grupy 5-15 robotników wprowadzono grupę - do 20 robotników. Kierowano się przy tym kryteriami stosowanymi przez inspekcję fabryczną w latach 1901-1913⁴. Do pierwszej grupy zaliczono zakłady przemysłowe zatrudniające przeciętnie od 5-20 robotników, jedynie w odniesieniu do przemysłu spożywczego i drzewnego kwalifikowano do tej grupy także firmy, w których pracowało 4 robotników.

Analizę struktury wielkości zakładów przemysłowych przeprowadzono, podobnie jak w poprzednich rozdziałach, w sześciu przekrojach chronologicznych (1879, 1884, 1893, 1900, 1904 i 1913). Podstawowymi miernikami zachodzących zmian były: liczba zakładów, wartość produkcji, liczba robotników oraz liczba KM.

Zmiany w strukturze wielkości zakładów w całym przemyśle (wraz z górnictwem i hutnictwem) w latach 1879-1913 wskazują na znaczne przekształcenia wielkokapitalistyczne. Otóż w tym czasie udział zakładów zatrudniających do 20 robotników w ogólnej liczbie przedsiębiorstw obniżył się o ponad 24 punkty z 71,6% do 47,4%. Udział tej grupy w globalnej produkcji zmniejszył się ponad trzykrotnie z 16,2% w 1879 r. i 19,8% w 1884 r. do 5% w 1913 r. W ogólnym zatrudnieniu zanotowano spadek ponad dwukrotny z 11,5% do 5,1%. Natomiast w ogólnej liczbie KM w latach 1884-1913 w tej grupie zakładów nastąpił prawie dwukrotny wzrost udziału z 2,4% do 4,7% (tab.70). Ten ostatni wskaźnik świadczy o stopniowym upowszechnieniu, szczególnie na początku XX w. urządzeń energetycznych, także w zakładach małych.

Tabela 70

Struktura wielkości zakładów w przemyśle (łącznie z Górnictwem i hutnictwem) Królestwa Polskiego w latach 1879-1913
(w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	71,6	16,2	11,5	.
	1884	74,5	19,8	10,8	2,4
	1893	68,8	18,9	8,4	4,6
	1900	51,2	5,2	5,6	.
	1904	52,7	6,1	5,6	2,7
	1913	47,4	5,0	5,1	4,7
21-50	1879	12,5	9,3	8,4	.
	1884	11,8	9,3	8,2	3,2
	1893	13,6	7,0	7,2	5,2
	1900	22,6	7,4	8,0	.
	1904	22,7	9,1	8,5	3,6
	1913	24,3	7,6	7,9	4,7
51-100	1879	6,9	10,2	10,1	.
	1884	5,3	6,3	8,0	3,6
	1893	7,3	8,2	8,6	6,2
	1900	10,5	7,2	8,2	.
	1904	10,5	9,3	8,9	5,8
	1913	11,5	9,0	8,6	3,4
101-200	1879	3,7	11,8	11,3	.
	1884	3,3	7,7	10,0	5,3
	1893	3,9	5,8	9,0	6,1
	1900	6,5	10,1	10,1	.
	1904	6,2	11,0	10,9	7,9
	1913	7,3	10,6	10,7	7,0

1	2	3	4	5	6
201-500	1879	3,6	14,9	22,2	.
	1884	3,5	18,9	24,9	22,1
	1893	4,2	16,8	21,6	22,0
	1900	5,9	20,2	20,6	.
	1904	5,1	20,3	20,3	15,2
	1913	5,8	19,7	19,4	16,3
501-1000	1879	1,2	18,3	17,5	.
	1884	1,0	13,0	13,2	24,1
	1893	1,6	18,8	18,2	13,0
	1900	1,9	13,2	14,3	.
	1904	1,6	12,5	12,7	10,2
	1913	2,2	15,9	14,8	12,7
powyżej 1000	1879	0,4	19,3	18,9	.
	1884	0,5	25,0	24,8	33,0
	1893	0,7	24,5	27,0	43,9
	1900	1,3	36,7	33,2	.
	1904	1,2	31,6	33,1	54,6
	1913	1,5	32,2	33,5	49,2

Źródło: por. tab. 1.

W pozostałych grupach zakładów przemysłowych, poza wyżej omówioną, zachodził proces stopniowego wzrostu ich udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw. I tak w grupie drugiej (21-50 robotników) nastąpił prawie dwukrotny wzrost z 12,5% do 24,3%. Warto wspomnieć, że w liczbach bezwzględnych wzrost liczby przedsiębiorstw tej grupy był prawie czterokrotny (z 240 do 959 zakładów)⁵. Udział zakładów zatrudniających 21-50 robotników w globalnej wartości produkcji w badanym okresie obniżył się nieznacznie z 9,3% do 7,6%, w ogólnym zatrudnieniu podobnie z 8,4% do 7,9%, a więc zaledwie o 0,5 punkta (tab. 70).

W następnej grupie zakładów średnich (51-100 robotników) udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw zwiększył się z 6,9% do 11,5%, a więc o ponad 4,5 punkta. W liczbach bezwzględnych ilość zakładów tej grupy wzrosła ponad 3,4 raza (ze 132 do 451 firm)⁶. Jednocześnie ze znacznym wzrostem udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw następował nieznaczny spadek udziału tej grupy w globalnej produkcji o 1,2 punkta oraz w zatrudnieniu o 1,5 punkta. Natomiast udział w ogólnej mocy energetycznej utrzymał się prawie na niezmiennym poziomie, obniżając się z 5,6% do 5,4% (tab. 70).

W kolejnej grupie zakładów dużych (101-200 robotników), należy odnotować podobne tendencje zmian. Udział w ogólnej liczbie firm przemysłowych zwiększył się dwukrotnie z 3,7% do 7,3%. W liczbach bezwzględnych wzrost ten był czterokrotny (z 72 do 288 zakładów). W grupie tej po znaczącej spadku udziału w globalnej produkcji w latach 1879-1893 z 11,8% do 5,8%, w okresie następnym do 1913 r. nastąpił wzrost udziału do 10,6%. W ogólnej liczbie robotników nastąpił również nieznaczny spadek o 0,6 punkta. Podobnie w latach 1884-1913 obniżył się udział zakładów tej grupy w ogólnej mocy energetycznej maszyn i silników zainstalowanych w przemyśle o 2,5 punkta (tab. 70).

Następna grupa przedsiębiorstw dużych (201-500 robotników) charakteryzowała się w latach 1879-1913 powolniejszym tempem zmian jej udziału w całym przemyśle. Udział w ogólnej liczbie zakładów zwiększył się o ponad 2 punkty, natomiast w globalnej produkcji nastąpił zdecydowany wzrost z 14,9% w 1879 r. do 20,3% w 1904 r. i 19,7% w 1913 r. W ogólnym zatrudnieniu obserwujemy z kolei na początku lat osiemdziesiątych wzrost udziału prawie o 3 punkty, a następnie stopniowy spadek do 1913 r. o 5,5 punkta, z 24,9% do 19,4%. Wydaje się, że najwyższy wskaźnik udziału w 1884 r. był następstwem kryzysu ekonomicznego, który w tym czasie doprowadził do bankructwa wielu drobnych i średnich zakładów, głównie włókienniczych. W związku z tym udział przedsiębiorstw dużych i silników proporcjonalnie wzrastał. W analizowanej grupie podobnie w latach 1884-1913 nastąpił wyraźny spadek udziału w ogólnej liczbie KM, z 22,1% do 16,3% (tab. 70).

Kolejna grupa przedsiębiorstw wielkich (501-1000 robotników) w okresie do 1913 r. wyraźnie zwiększyła swój udział w ogólnej liczbie zakładów z 1,2% do 2,2%, a więc prawie dwukrotnie. Bezwzględny wzrost liczby tych zakładów był ponad 3,5-krotny (z 24 do 86 firm)⁹. Jednakże w omawianej grupie przedsiębiorstw, po pewnym wzroście udziału w globalnej produkcji z 18,3% w 1879 r. do 18,8% w 1893 r., zanotowano następnie znaczny spadek tego wskaźnika do 12,9% w 1904 r. i 15,9% w 1913 r. Podobna sytuacja miała miejsce w ogólnym zatrudnieniu. Tutaj także po pewnym wzroście udziału w latach 1879-1893 z 17,5% do 18,2%, w następnym okresie wystąpił spadek do 12,7% w 1904 r. i 14,8% w 1913 r. Z kolei udział tej grupy w ogólnej liczbie KM w latach 1884-1913 zmniejszył się prawie dwukrotnie z 24,1% do 12,7% (tab.70).

W grupie przedsiębiorstw największych (powyżej 1000 robotników) w latach 1879-1913 nastąpił wzrost wszystkich wskaźników udziału. Przede wszystkim udział w ogólnej liczbie zakładów zwiększył się ponad 3,5 raza. W liczbach bezwzględnych wzrost ilościowy tych przedsiębiorstw był ponad siedmiokrotny (z 8 do 58 zakładów)¹⁰. Udział tej grupy w globalnej produkcji zwiększył się w latach 1879-1900 o 17 punktów z 19,3% do 36,7%, a następnie do 1913 r. obniżył się nieco do 32,2%. Z kolei w ogólnym zatrudnieniu udział przedsiębiorstw największych systematycznie wzrastał, z 18,9% do 33,5%. Podobnie w ogólnej liczbie KM zakłady tej grupy zwiększyły swój udział z 33% w 1884 r. do 54,6% w 1904 r. oraz 49,2% w 1913 r. (tab.70).

Wyżej analizowane zmiany w strukturze wielkości przemysłu Królestwa Polskiego nie doprowadziły jednak do bezwzględnej koncentracji ponad 50% globalnej produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich (powyżej 500 robotników). Ogółem w latach 1879-1913 udział tych przedsiębiorstw w produkcji zwiększył się z 37,6% do 48,1%, natomiast w ogólnej liczbie robotników z 36,4% do 48,3%. Jedynie udział tej grupy zakładów w ogólnej mocy energetycznej już od 1884 r. przekroczył 50% i odpowiednio wynosił: w 1884 r. - 57,1%, 1893 r. - 56,9%, 1904 r. - 64,8% i w 1913 r. - 61,9% (tab.70).

Z kolei spadek znaczenia zakładów małych i średnich (do

100 robotników), był stosunkowo niewielki. Otóż udział tej grupy w ogólnej liczbie przedsiębiorstw przemysłowych zmniejszył się w latach 1879-1913 z 91,8% do 83,2%, w globalnej produkcji z 35,7% do 21,6%, w zatrudnieniu z 30% do 21,6%. Natomiast w ogólnej liczbie KŁ udział tych grup wyraźnie się zwiększył z 11,2% w 1884 r. do 14,8% (tab.70).

Następne dwie grupy zakładów dużych (101-500 robotników) charakteryzowały się stosunkowo niewielkimi zmianami ich udziału w całym przemyśle Królestwa Polskiego. Najważniejszy wzrost wskaźnika udziału miał miejsce w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 7,3% w 1879 r. do 13,1% w 1913 r. Pewne zwiększenie udziału miało także miejsce w globalnej produkcji z 26,7% do 30,3%. Natomiast w ogólnym zatrudnieniu udział tych grup obniżył się o ponad trzy punkty z 33,9% do 30,1% oraz w ogólnej mocy energetycznej o ponad osiem punktów z 31,8% do 23,3% (tab.70).

W porównaniu z przemysłem Rosji w latach 1901-1912, zmiany w strukturze wielkości przemysłu w Królestwie Polskim były powolniejsze. W przemyśle rosyjskim (bez górnictwa i hutnictwa) w latach 1901-1912, zakłady małe i średnie (do 100 robotników) zatrudniały od 24,4% do 20,1% ogółu zatrudnionych, zakłady duże (101-500 robotników) skupiały od 28,9% do 26,6%, natomiast przedsiębiorstwa wielkie powyżej 500 robotników od 46,7% do 53,3% ogólnej liczby robotników¹¹.

Tymczasem w Królestwie Polskim w tym czasie w całym przemyśle przetwórczym (bez górnictwa i hutnictwa) zakłady małe i średnie skupiały od 23,9% do 25,5% ogółu robotników, zakłady duże zatrudniały od 32,1% do 29,4% pracowników przemysłu, a przedsiębiorstwa wielkie od 43,9% do 45,1% ogólnej liczby robotników¹².

Powyższe dane świadczą o szybszych procesach koncentracji produkcji i zatrudnienia na początku XX w. w wielkich przedsiębiorstwach w przemyśle rosyjskim w stosunku do Królestwa Polskiego. Potwierdza to tezę o zwolnieniu tempa rozwoju przemysłu Królestwa w tym okresie w związku z silną konkurencją przemysłu rosyjskiego (głównie górniczo-hutniczego, metalowego i włókienniczego)¹³.

Analiza przeobrażeń w strukturze wielkości całego przemy-

słu Królestwa Polskiego w poważnym stopniu niweluje, czy wręcz uniemożliwia ukazanie różnic w dynamice oraz rozmiarach tych przemian. Wydaje się bowiem, że dopiero analiza struktury wielkości zakładów w kolejnych gałęziach przemysłu może wskazać na zaawansowanie i zasięg koncentracji produkcji i zatrudnienia, jak również może dać pełniejszy obraz procesu uprzemysłowienia Królestwa Polskiego.

2. Zmiany w strukturze wielkości poszczególnych gałęzi przemysłu

Przemysł wydobywczy

W przemyśle wydobywczym, gdzie w ogólnej wartości produkcji i w zatrudnieniu dominowało górnictwo węgla kamiennego, w latach 1879-1913 zachodziły dynamiczne zmiany w strukturze wielkości zakładów.

Proces zmian widoczny był szczególnie w grupie największych przedsiębiorstw, gdzie udział w ogólnej liczbie zakładów zwiększył się ponad czterokrotnie z 0,9% do 4,1%, w globalnej produkcji zanotowano wzrost wskaźnika udziału ponad pięciokrotny z 16,1% do 90,8%, w zatrudnieniu sześciokrotny z 10,6% do 65,7% oraz w ogólnej liczbie KM ponad siedmiokrotny z 9,8% w 1884 r. do 74,0% w 1913 r. Pozostałe grupy zakładów w latach 1879-1913 zdecydowanie straciły swój udział, szczególnie w produkcji, zatrudnieniu i mocy energetycznej. Natomiast w ogólnej liczbie przedsiębiorstw udział poszczególnych grup zakładów nie wykazywał tendencji stałych (rosnącej lub malejącej). I tak w grupie zakładów małych (do 20 robotników), jej udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw w latach 1879-1900 zwiększył się z 38,1% do 77,8%, aby następnie do 1913 r. obniżyć się do 67,8%. Mimo takich wahań w liczbie zakładów, udział tej grupy w globalnej produkcji i zatrudnieniu wyraźnie się zmniejszał (tab. 71).

Tabela 71

Struktura wielkości zakładów w przemyśle wydobywczym
Królestwa Polskiego w latach 1879-1913
(w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	38,1	1,1	5,1	.
	1884	49,5	0,5	3,6	0,3
	1893	24,1	0,2	1,0	0,2
	1900	77,8	3,6	10,7	0,2
	1904	52,7	0,7	2,4	0,1
	1913	67,8	.	3,5	.
21-50	1879	23,8	1,9	6,8	.
	1884	16,2	1,6	5,9	0,9
	1893	10,1	0,3	1,7	0,7
	1900	6,6	1,2	2,9	0,1
	1904	12,1	0,5	1,9	.
	1913	13,6	0,2	3,4	0,2
51-100	1879	14,3	3,9	9,2	.
	1884	9,9	2,0	7,2	4,4
	1893	22,8	2,6	7,7	1,2
	1900	3,5	0,9	3,4	0,4
	1904	4,8	0,6	1,8	0,2
	1913	5,4	0,6	3,1	0,6
101-200	1879	7,6	13,7	9,4	.
	1884	10,8	7,7	16,0	23,2
	1893	16,5	2,7	9,7	0,5
	1900	3,5	2,9	6,4	1,3
	1904	11,5	2,9	7,9	0,5
	1913	3,2	2,4	4,1	0,3

1	2	3	4	5	6
201-500	1879	10,5	30,4	27,7	.
	1884	9,0	30,0	31,0	29,6
	1893	13,9	14,6	17,6	34,0
	1900	4,9	6,9	19,6	5,8
	1904	9,1	7,0	10,1	1,6
	1913	4,1	2,9	10,0	10,2
501-1000	1879	4,8	32,9	31,1	.
	1884	3,6	36,9	25,1	31,8
	1892	5,0	8,6	12,7	3,3
	1900	2,0	21,0	18,5	32,7
	1904	3,0	11,5	11,2	10,2
	1913	1,8	3,1	10,2	14,5
powyżej 1000	1879	0,9	16,1	10,6	.
	1884	0,9	21,2	11,2	9,8
	1893	7,6	70,9	49,6	60,2
	1900	1,7	63,5	38,5	59,4
	1904	6,7	76,8	64,3	87,4
	1913	4,1	90,8	65,7	74,0

Źródło: GPR, 1879 i 1884 r.; SSSGPR, 1893, 1900, 1904; FZPR, 1913 r.

Zmienna liczba zakładów małych i średnich w przemyśle wydobywczym była następstwem małej stabilności tego typu przedsiębiorstw. Powstawały one najczęściej w okresach dobrej koniunktury, aby następnie w okresach zmniejszenia popytu na węgiel lub rudę, czy też w rezultacie kryzysu ekonomicznego zniknąć z powierzchni życia gospodarczego. Tego typu sytuacje charakterystyczne były dla drobnych kopalni węgla w Zagłębiu Dąbrowskim¹⁴.

Ogółem proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w wielkich zakładach górniczych w latach 1879-1913 był bardzo zaawansowany. Otóż, mimo iż w tym czasie zakłady małe i śred-

nie (do 100 robotników) zwiększyły swój udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw o 16,6 punkta z 76,2% do 86,8%, to jednak ich udział w produkcji obniżył się z 6,9% do 0,8%, a więc ponad ośmiokrotnie. Spadek udziału w ogólnym zatrudnieniu także był poważny z 21,1% do 10,0% (tab.71).

Zakłady duże (101-500 robotników) w latach 1879-1913 także straciły znaczącą pozycję. W ogólnej ilości przedsiębiorstw spadek ten wynosił ponad 10 punktów, z 18,1% do 7,3%, w globalnej produkcji nastąpiło gwałtowne obniżenie udziału z 44,1% do 5,3%, a więc ponad ośmiokrotnie. W ogólnej liczbie robotników zanotowano spadek udziału z 37,1% do 14,1%. Podobnie w ogólnej mocy energetycznej w latach 1884-1913, udział tej grupy obniżył się z 52,8% do 10,5% (tab.71).

Jedynie grupa zakładów wielkich (ponad 500 robotników) osiągnęła zdecydowany wzrost wszystkich wskaźników. I tak w globalnej produkcji nastąpił wzrost udziału z 4% do 93,9%, w ogólnym zatrudnieniu z 41,7% do 75,9%, a w ogólnej mocy energetycznej z 41,6% w 1884 r. do 88,5% w 1913 r. (tab.71).

Na podstawie powyższej analizy można stwierdzić, że przemysł wydobywczy Królestwa Polskiego w latach 1879-1913 przeszedł zasadnicze przeobrażenia wielkoprzemysłowe. Decydującą rolę w produkcji w końcu omawianego okresu odgrywały wielkie przedsiębiorstwa górnicze, skupiające często kilka zakładów.

Do największych przedsiębiorstw górniczych (węgiel kamienny) należało m.in. Towarzystwo Francusko-Włoskie Łąbrowskich Kopalni Węgla, założone w 1878 r. przez Bank Francusko-Włoski, które w latach 1893-1913 zatrudniało od 2181 do 2674 robotników¹⁵. Największym producentem węgla w Zagłębiu Łąbrowskim było powstałe w 1890 r. Sosnowieckie Towarzystwo Kopalni Węgla i Zakładów Hutniczych, gdzie w latach 1893-1913 pracowało od 4178 do 4957 osób¹⁶.

Kolejnym wielkim przedsiębiorstwem było Warszawskie Towarzystwo Kopalni Węgla i Zakładów Hutniczych, założone w 1874 r., gdzie w latach 1893-1913 pracowało od 1630 do 3738 robotników¹⁷.

W końcu XIX w. finansowana przez bank Credit Lyonnais grupa kapitalistów francuskich wykupiła większość udziałów

w Gwarectwie Hrabia Renard w Sosnowcu. W związku z tym w okresie do 1913 r. poważnie wzrosło zatrudnienie i produkcja w kopalniach Tow. Akc. Hrabia Renard. Ogółem w latach 1893-1913 liczba robotników w kopalniach tego towarzystwa wzrosła z około 1950 do 3200 osób¹⁸.

Wielkim przedsiębiorstwem górniczym, systematycznie rozbudowywanym, było Tow. Akc. "Saturn", założone przez przemysłowców Łódzkich. W latach 1900-1913 liczba zatrudnionych w kopalniach tej spółki zwiększyła się z około 1600 do 2400 robotników¹⁹.

Poza górnictwem węgla, do wielkich zakładów wydobywczych należały jeszcze: kopalnie rudy żelaza w pow. częstochowski Tow. Akc. Metalowych Zakładów B. Hantke, gdzie w 1913 r. pracowało 1500 robotników; ponadto spośród kilku kopalń rudy cynku, kopalnia "Ulisses" należąca do Franko-Ruskiego Towarzystwa Górniczego, zatrudniająca w 1913 r. 842 górników²⁰.

Przemysł hutniczy

W przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego, jak wykazały to już badania Z. Pustuły (dla lat 1882-1900), w interesującym nas okresie zachodziły szybkie przeobrażenia struktury wielkościowej zakładów²¹. W latach 1879-1913 ogólna liczba przedsiębiorstw hutniczych zmniejszyła się prawie pięciokrotnie (z 61 do 13 łącznie huty żelaza i stali oraz huty cynku). W tym czasie liczba robotników wzrosła ponad dwukrotnie (z 8,1 tys. do 18,9 tys. osób)²².

W strukturze wielkości spośród siedmiu grup zakładów, do końca XIX w. zanikają małe huty zatrudniające do 20 robotników. W następnym okresie do 1913 r. przestają funkcjonować zakłady hutnicze, w których pracowało mniej niż 100 robotników (tab. 72). Koncentracją produkcji i zatrudnienia w wielkich przedsiębiorstwach przebiegała bardzo dynamicznie. Już w 1893 r. w zakładach zatrudniających przeciętnie ponad 1000 robotników pracowało 49,1% ogółu pracowników. Skupiały one ponadto 69,5% produkcji oraz 67,5% KM. Grupa ta stanowiła

tylko 8,3% (3 zakłady) ogółu przedsiębiorstw (tab.72).

W latach następnych udział zakładów tej grupy we wszystkich wskaźnikach systematycznie wzrastał. W 1913 r. przedsiębiorstwa te (6 zakładów), stanowiły już 46,1% ogółu firm, w których pracowało 84% ogółu hutników. Zakłady tej grupy skupiały ponadto 92,1% globalnej produkcji oraz 96,1% ogólnej liczby KM. Łącznie dwie grupy zakładów wielkich (ponad 500 robotników) w latach 1879-1913 koncentrowały: od 6,6% do 61,5% ogółu przedsiębiorstw, od 55,8% do 98,7% globalnej wartości produkcji, od 35,3% do 91,4% ogółu robotników oraz (od 1884 r.) od 57,3% do 98,1% mocy energetycznej (tab.72).

Powyższe dane świadczą o tym, że w hutnictwie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w. dokonały się zasadnicze przeobrażenia wielkoprzemysłowe. O rozwoju tej gałęzi przemysłu decydowały w tym czasie wielkie, nowoczesne przedsiębiorstwa.

W 1913 r. wśród trzynastu zakładów hutniczych osiem należało do grupy przedsiębiorstw wielkich. Do największych należała huta Tow. Akc. "Huta Bankowa", w której w latach 1879-1913 zatrudnienie wzrosło z około 600 do 3704 robotników²³. Zakład ten po unieruchomieniu w 1872 r. został sprzedany w 1876 r. generałom rosyjskim Aleksiejowi Plemiannikowowi i Antonowi Riesenkaempfiowi, którzy już w 1887 r. wydzierżawili przedsiębiorstwo na 36 lat francuskiej spółce Société Anonyme des Forges et Aciéries de Huta Bankowa. W 1908 r. po okresie dwuletnich starań firma francuska przejęła przedsiębiorstwo na własność²⁴.

Kapitałiści francuscy w okresie dzierżawienia Huty Bankowej zbudowali w zasadzie nowy, nowoczesny pod względem technicznym zakład. Na początku XX w. przedsiębiorstwo to posiadało m.in. 3 wielkie piece i w stalowni 11 pieców martenowskich²⁵.

Drugim pod względem wielkości i zatrudnienia wielkim zakładem hutniczym było Towarzystwo Wielkich Pieców i Zakładów Ostrowieckich, które powstało w 1886 r. z wykupionej w 1881r. Huty Klimkiewiczów. W latach 1882-1913 w przedsiębiorstwie tym pracowało od 664 do 3600 robotników²⁶. W końcu omawiane-

go okresu Zakłady Ostrowieckie posiadały 2 wielkie piece oraz 5 pieców martenowskich²⁷.

T a b e l a 72

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym
Królestwa Polskiego w latach 1879-1913
(w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	Wzrost
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	29,5	2,4	2,3	.
	1884	30,4	2,0	1,9	4,3
	1893	13,9	0,2	0,3	0,8
	1900	5,9	.	0,1	0,2
	1904	-	-	-	-
	1913	-	-	-	-
21-50	1879	18,0	4,3	5,6	.
	1884	13,0	2,6	3,3	1,9
	1893	11,1	0,9	1,2	0,6
	1900	11,8	0,5	0,8	0,5
	1904	16,7	.	0,8	0,1
	1913	-	-	-	-
51-100	1879	18,0	6,9	10,1	.
	1884	23,2	10,1	12,6	8,9
	1893	16,7	2,5	3,9	2,7
	1900	23,5	1,4	3,2	1,5
	1904	4,2	.	0,4	0,2
	1913	-	-	-	-

Tabela 72 (cd.)

1	2	3	4	5	6
101-200	1879	11,5	11,5	13,7	.
	1884	10,1	12,0	10,0	4,9
	1893	19,4	3,8	8,2	2,9
	1900	14,7	1,3	4,1	1,3
	1904	20,8	2,7	3,8	0,9
	1913	15,4	0,4	2,0	0,6
201-500	1879	16,4	19,0	33,0	.
	1884	14,5	15,1	28,6	22,7-
	1893	22,2	7,8	21,1	10,8
	1900	23,5	14,1	14,7	11,7
	1904	33,3	14,1	16,5	6,9
	1913	23,1	0,9	6,6	1,3
501-1000	1879	6,6	55,8	35,3	.
	1884	7,2	34,6	31,5	41,8
	1893	8,3	15,2	16,1	14,7
	1900	2,9	4,8	4,0	3,4
	1904	4,2	2,1	3,1	0,3
	1913	15,4	6,6	7,4	2,0
powyżej 1000	1879	-	-	-	-
	1884	1,4	23,6	12,1	15,5
	1893	8,3	69,5	49,1	67,5
	1900	17,7	77,9	73,0	81,4
	1904	20,8	81,1	75,4	91,6
	1913	46,1	92,1	84,0	96,1

Źródło: por. tab. 69.

Trzecim, wielkim zakładem hutniczym było Tow. Akc. Starachowickich Zakładów Górniczych, powstałe w 1875 r. Do tego przedsiębiorstwa należały trzy zakłady hutnicze - "Starachowice", "Nietuliska" i "Michałów" oraz trzy kopalnie rudy żel-

luznej. W 1909 r. Zakłady Starachowickie zostały unieruchomione decyzją ogólnorosyjskiego syndykatu "Prodamet", którego były członkiem wraz z ośmioma największymi przedsiębiorstwami hutniczymi Królestwa Polskiego²⁸. W latach 1882-1909 w Zakładach Starachowickich pracowało od 1167 do 2500 robotników²⁹. A końcu omawianego okresu przedsiębiorstwo to posiadało jeden wielki oraz dwa martenowskie piece³⁰.

Ponadto do największych zakładów hutniczych należały: huta "Katarzyna" w Sosnowcu, założona w 1888 r. przez górnośląską spółkę Vereinigte Königs-und Laurahütte A.G., gdzie w latach 1893-1913 pracowało od 1176 do 2000 robotników³¹, huta "Czystałowa" Tow. Akc. B. Hantke, zatrudniająca w 1913 r. również 2000 pracowników oraz huta "Zawiercie" należąca do Tow. Akc. Sosnowieckich Fabryk Rur i Żelaza, gdzie pracowało także 2000 robotników³².

Przemysł metalowo-maszynowy

Zmiany w strukturze wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym, w porównaniu z górnictwem i hutnictwem, były stosunkowo powolne. W ogólnej liczbie przedsiębiorstw tej gałęzi przemysłu w całym okresie dominowały zakłady małe (do 20 robotników i 21-50 robotników). Stanowiły one od 6% w 1879 r. do 54,5% ogółu przedsiębiorstw w 1913 r. (tab.73). Jednak skupiały tylko od 13,6% do 10,1% globalnej wartości produkcji, od 16,1% do 12,2% ogółu robotników i od 17,2% do 9,3% mocy energetycznej (tab.73).

Mimo poważnego rozdrobnienia zakładów w tej gałęzi przemysłu³³, w okresie do 1913 r. zachodziły stopniowe procesy koncentracji zatrudnienia i produkcji w przedsiębiorstwach wielkich (ponad 500 robotników). Skupiały one od 39% do 44,9% globalnej produkcji oraz od 27,2% do 41% ogółu zatrudnionych, jak również od 42,6% do 44,4% ogólnej liczby KM. Jednakże udział zakładów wielkich w całym okresie 1879-1913 w produkcji, zatrudnieniu oraz ilości mocy energetycznej nie przekroczył 50% (tab.73). Powyższa sytuacja była następstwem systema-

tycznego wzrostu liczby zakładów średnich (51-100 robotników) oraz zakładów dużych (101-500 robotników). W latach 1879-1913 ilość zakładów średnich zwiększyła się ponad sześciokrotnie (z 15 do 99), a ich udział w globalnej produkcji utrzymywał się na prawie niezmiennym poziomie od 10,9% do 12,3%, w zatrudnieniu poobornie 12,8% oraz w KM od 11,1% do 10,2% (tab.73).

T a b e l a 73

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym Królestwa Polskiego w latach 1879-1913 (w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	44,0	5,9	6,9	7,8
	1884	52,4	6,6	8,6	9,6
	1893	58,0	7,9	11,5	8,6
	1900	30,3	1,9	3,2	.
	1904	48,4	4,4	6,3	3,5
1913	15,8	1,4	2,0	1,5	
21-50	1879	23,0	7,7	9,2	9,4
	1884	23,8	11,5	13,9	7,7
	1893	22,3	9,4	15,3	18,1
	1900	28,5	5,8	8,6	.
	1904	22,0	8,4	9,7	8,0
1913	38,7	8,7	10,2	7,8	
51-100	1879	15,0	10,9	12,8	11,1
	1884	14,0	13,2	17,5	18,9
	1893	10,1	13,1	14,4	10,7
	1900	20,1	10,6	13,6	.
	1904	11,7	9,5	10,8	16,7
1913	21,2	12,3	12,8	10,2	

Tabela 73 (cd.)

1	2	3	4	5	6
101-200	1879	8,0	11,6	13,3	11,7
	1884	3,7	8,1	10,0	9,5
	1893	3,8	6,9	11,5	6,5
	1900	8,8	7,4	11,8	.
	1904	9,0	15,4	17,7	17,2
	1913	10,7	12,9	12,4	13,0
201-500	1879	8,0	24,9	29,6	16,4
	1884	4,9	30,5	38,5	26,6
	1893	4,6	37,3	32,7	27,6
	1900	8,4	21,7	27,2	.
	1904	6,2	23,2	27,7	24,5
	1913	8,1	19,8	21,6	23,1
501-1000	1879	1,0	6,9	6,7	3,9
	1884	0,6	7,7	5,9	9,0
	1893	1,2	25,4	14,6	23,1
	1900	2,1	13,0	13,0	.
	1904	2,1	17,5	17,9	14,6
	1913	3,8	17,8	20,4	20,6
powyżej 1000	1879	1,0	32,1	21,5	39,7
	1884	0,6	22,3	15,6	18,7
	1893	-	-	-	-
	1900	1,8	39,6	22,6	.
	1904	0,6	21,6	9,8	16,0
	1913	1,7	27,1	20,6	23,8

Zródło: por. tab. 1.

Liczba przedsiębiorstw dużych w badanym okresie zwiększyła się z 16 do 80 zakładów, a więc ponad pięciokrotnie. Udział tych przedsiębiorstw w globalnej produkcji był stosunkowo wy-

soki i wynosił od 36,5% w 1879 r. do 38,6% w 1904 r. oraz 32,7% w 1913 r. Podobnie znaczny udział posiadała ta grupa przedsiębiorstw w ogólnym zatrudnieniu, od 42,9% w 1879 r. do 45,4% w 1904 r. i 34% w 1913 r. Zakłady duże skupiały ponadto stosunkowo wysoki odsetek ogólnej liczby KM. W 1879 r. było to 28,1%, w 1904 r. 41,7%, a w 1913 r. - 36,1% (tab.73).

W przemyśle metalowo-maszynowym, mimo powolniejszego procesu koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich (ponad 500 robotników) aniżeli w hutnictwie, właśnie w tej grupie przedsiębiorstw w latach 1879-1913 nastąpił największy wzrost ich liczby, a mianowicie trzynastokrotny z 2 do 26 firm³⁴.

Wśród tej grupy zakładów do największych należały: Zakłady Tow. Akc. Sosnowieckich Fabryk Rur i Żelaza, które powstały jako spółka akcyjna w 1897 r. w istniejącego od 1881 r. przedsiębiorstwa "O. Hulschinsky i Synowie" w Sosnowcu, będącego filią zakładów niemieckich w Gliwicach. W latach 1893-1913 w zakładach tych pracowało od około 600 do 4500 robotników (w 1913 r. łącznie z hutą "Zawiercie")³⁵.

Kolejnym wielkim przedsiębiorstwem było Tow. Akc. Pitner W. i K. Gamper, powstałe w 1880 r. również przy udziale kapitału niemieckiego. Posiadało ono dwa zakłady produkujące kotły parowe, blachę i konstrukcje metalowe w Sosnowcu i Dąbrowie Górniczej. W latach 1893-1913 zatrudniały od 450 do 2000 robotników³⁶.

Wielkim przedsiębiorstwem produkującym wyroby metalowe emaliowane było Tow. Akc. "Wulkan" w Warszawie istniejące od 1881 r. W latach 1884-1913 liczba robotników wzrosła tam ze 172 do 2000 osób³⁷.

Następnym przedsiębiorstwem warszawskim odgrywającym dużą rolę w przemyśle maszynowym było Tow. Akc. Przemysłowych Zakładów Mechanicznych "Lilpop, Rau and Loewenstein", założone w 1873 r. na bazie zakładu istniejącego od 1818 r. W zakładach tej firmy produkowano maszyny, wagony kolejowe i inne urządzenia, zatrudniając w latach 1884-1913 od 1371 do 1900 robotników³⁸.

Kolejnym wielkim zakładem metalowym było Tow. Akc. Fabryki Machin i Odlewów "K. Rudzki i Ska" w Warszawie, założone w 1892 r. Przedsiębiorstwo to produkujące odlewy żelazne i stalowe, konstrukcje metalowe, budujące ponadto wodociągi i mosty, posiadało poza Warszawą własną filię w Mińsku Mazowieckim. W latach 1893-1913 zatrudnienie w tej firmie wzrosło z 536 do 1900 robotników³⁹.

Czwartym zakładem metalowym w Warszawie, zatrudniającym w 1913 r. ponad 1 tys. robotników, było Tow. Akc. Borman, Szweide i Ska, utworzone w 1900 r. Przedsiębiorstwo to wytwarzało maszyny i urządzenia dla przemysłu spożywczego (cukrownictwo, gorzelnictwo itp.). W latach 1900-1913 omawiane zakłady skupiały od 830 do 1200 robotników⁴⁰.

Wśród ośmiu największych przedsiębiorstw przemysłu metalowo-maszynowego w Królestwie Polskim, należy jeszcze wymienić Tow. Akc. J. John w Łodzi, produkujące urządzenia transmisyjne, maszyny i odlewy żelazne. W latach 1869-1913 zatrudnienie w tym zakładzie wzrosło z 60 do 1500 robotników. Dynamiczna rozbudowa przedsiębiorstwa nastąpiła na początku XX w., bowiem jeszcze w 1900 r. pracowało tam 488 osób, a w 1904 r. 500 robotników⁴¹.

Wreszcie ostatnim przedsiębiorstwem tej grupy były Zakłady Tow. Akc. Przemysłu Metalurgicznego w Rosji, zbudowane w 1898 r. w Radomsku (Noworadomsk) przez kapitał francuski związany z grupą finansistów francuskich, którzy wydzierżawili w 1877 r. Hutę Bankową. W zakładach w Radomsku, gdzie wytwarzano konstrukcje żelazne, drut żelazny i stalowy, gwoździe i akosoria dla kolejnictwa, pracowało w 1913 r. 1100 robotników⁴².

Przemysł chemiczny

W przemyśle chemicznym zmiany w strukturze wielkości zakładów były powolne. W okresie do końca XIX w. w tej gałęzi produkcji nie było zakładów dużych (201-500 robotników) i wielkich (ponad 500 robotników). Pierwsze trzy przedsiębiorstwa duże pojawiły się dopiero w 1900 r. Natomiast w 1904 r. jeden

zakład w grupie przedsiębiorstw wielkich (501-1000 robotników). W 1913 r. w tej grupie były dwa zakłady. Natomiast do końca omawianego okresu w przemyśle chemicznym nie było zakładów zatrudniających ponad 1000 robotników⁴³ (tab.74).

W strukturze wielkościowej przemysłu chemicznego do 1884 r. dominowały zakłady drobne i małe (do 50 robotników) skupiające od 66,1% do 69,2% globalnej produkcji, 64,1% do 62,8% ogółu robotników oraz od 69,2% do 56,2% siły mechanicznej w KM. Zakłady tych grup w skali całej gałęzi stanowiły w tym czasie od 94,9% do 94,4% ogółu przedsiębiorstw chemicznych (tab.74).

W okresie od 1893 r. grupą dominującą są zakłady średnie (51-200 robotników), które skupiają od 56,4% do 47% produkcji globalnej, 50,2% do 41,4% ogółu zatrudnionych oraz 73,7% do 34,6% KM (tab.74).

Natomiast zakłady duże, w latach 1900-1913 zatrudniały od 27,5% do 21,1% ogółu robotników, skupiały 32% do 20,4% globalnej wartości produkcji oraz prawie 50% KM (tab.74).

Tymczasem zakłady wielkie posiadały w latach 1904-1913 od 30% do 11,5% produkcji globalnej, 33,1% do 18,5% ogółu zatrudnionych oraz od 30,6% do 6,9% mocy energetycznej (tab.74).

Niski stopień koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich wynikał z faktu, że przemysł chemiczny w omawianym okresie był stosunkowo "młodą" gałęzią produkcji. Rozwój nowoczesnych branż tej gałęzi przemysłu, które charakteryzowały się wysoką koncentracją (nawozy sztuczne, włókna sztuczne, barwniki) rozpoczął się bowiem dopiero na przełomie XIX i XX w.

Przedsiębiorstwa wielkie, jak już wspomniano, w przemyśle chemicznym pojawiły się dopiero na początku XX w. W 1904 r. była to jedynie Gazownia Warszawska, założona w 1855 r. przez Niemieckie Kontynentalne Towarzystwo Gazowe w Dessau. W latach 1904-1913 zatrudnienie w tym zakładzie wynosiło 500-1000 robotników⁴⁴.

W 1913 r. obok Gazowni Warszawskiej drugim wielkim przedsiębiorstwem była Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabia, gdzie pracowało 800 robotników⁴⁵.

Struktura wielkości zakładów w przemyśle chemicznym
Królestwa Polskiego w latach 1879-1913
(w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	82,8	41,7	36,1	-
	1884	84,0	41,0	34,3	35,8
	1893	72,6	26,0	22,0	8,6
	1900	42,8	7,3	8,2	.
	1904	55,7	15,7	12,3	9,4
	1913	40,6	9,4	7,1	2,5
21-50	1879	12,1	24,4	28,0	69,2
	1884	10,4	28,2	28,5	20,4
	1893	15,9	17,6	27,8	17,7
	1900	25,4	17,4	14,7	.
	1904	21,4	16,5	15,0	31,8
	1913	25,9	11,7	11,9	6,1
51-100	1879	3,4	32,8	19,9	30,8
	1884	4,7	18,9	28,1	21,9
	1893	10,6	52,9	40,7	73,7
	1900	17,5	20,0	26,0	.
	1904	16,4	27,6	26,0	21,3
	1913	18,2	28,4	21,8	19,0
101-200	1879	1,7	1,1	16,0	.
	1884	0,9	11,9	9,1	21,9
	1893	0,9	3,5	9,5	.
	1900	9,5	23,3	23,6	.
	1904	4,9	10,2	13,6	6,9
	1913	9,1	18,6	19,6	15,6

Tabela 74 (cd.)

1	2	3	4	5	6
201-500	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	4,8	32,0	27,5	.
	1904	-	-	-	-
	1913	4,9	20,4	21,1	49,9
501-1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	1,6	30,0	33,1	30,6
	1913	1,3	11,5	18,5	6,9
powyżej 1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	-	-	-	-
	1913	-	-	-	-

Źródło: por. tab. 1.

Grupa zakładów dużych (201-500 robotników) w przemyśle chemicznym zaczęła odgrywać znaczną rolę dopiero od 1900 r. W tym roku funkcjonowały trzy zakłady duże, a mianowicie wspomniana już Gazownia Warszawska, gdzie pracowało 456 robotników, gazownia w Czystem k. Warszawy zatrudniająca 255 robotników oraz zakłady Łowickiego Tow. Przetworów Chemicznych i Nawozów Sztucznych z 299 pracownikami⁴⁶.

W 1913 r. w grupie przedsiębiorstw dużych było już siedem zakładów. Były to: Pabianickie Tow. Akc. Przemysłu Chemicznego

założone przy udziale kapitału szwajcarskiego w 1899 r., produkujące leki i barwniki, gdzie w 1913 r. pracowało 425 robotników⁴⁷; Gazownia Łódzka zatrudniająca 350 osób⁴⁸, wspomniane już zakłady nawozów sztucznych w Łowiczu, gdzie pracowało 350 robotników⁴⁹; Tow. Akc. Częstochowskiej Fabryki Zapalek "Sachs i Piensch" zatrudniająca 300 pracowników⁵⁰; zakłady w Winniocy k. Warszawy produkujące klej i żelatynę, skupiające 220 robotników⁵¹; przedsiębiorstwo Tow. Akc. "Elektryczność" w Ząbkowicach, gdzie wytwarzano chlorek wapnia, sodę, karbid, zatrudniająca 300 osób⁵² oraz fabryka kosmetyków "Fornarina" w Warszawie, gdzie pracowało 240 robotników⁵³.

Przemysł mineralny

W przemyśle mineralnym zmiany w strukturze wielkościowej zakładów przebiegały stosunkowo powoli. Zakłady małe (20 robotników) w okresie do początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. były najliczniejsze, stanowiły bowiem ponad 60% ogółu przedsiębiorstw. Jednocześnie skupiały one znaczny odsetek produkcji - od 34,6% do 21,9% oraz zatrudnienia - 19,8% do 15%. Były to głównie cegielnie. Jednakże od początku XX w. ich rola wyraźnie się zmniejszyła. Bowiem udział tej grupy w ogólnej liczbie zakładów do 1913 r. spada do 22,8%, w produkcji do 4,6% oraz w ogólnym zatrudnieniu do 4,2% (tab. 75).

Wśród pozostałych grup zakładów wyraźny wzrost udziału nastąpił w grupie przedsiębiorstw dużych (201-500 robotników). W latach 1879-1913 zakłady te stanowiły od 2,2% do 8,8% (a w 1904 r. 11,5%) ogółu firm mineralnych. Jednocześnie ich udział w globalnej produkcji wzrósł z 13,2% do 42,4% w 1904 r. i 34,9% w 1913 r., w ogólnym zatrudnieniu zakłady te skupiały od 18,6% do 52,6% w 1904 r. i 35,7% w 1913 r. robotników. Ponadto udział przedsiębiorstw dużych w ogólnej liczbie KM w całym okresie 1879-1913 był bardzo wysoki i wynosił od 69,2% do 54,4% (tab. 75).

W przemyśle mineralnym do końca badanego okresu nie było przedsiębiorstw zatrudniających średnio ponad 1000 robotników.

Tabela 75

Struktura wielkości zakładów w przemyśle mineralnym
Królestwa Polskiego w latach 1879-1913
(w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	60,9	23,2	16,3	-
	1884	67,5	34,6	19,8	-
	1893	62,8	21,9	15,0	2,8
	1900	44,2	8,1	9,3	.
	1904	32,8	8,7	5,1	14,9
	1913	22,8	4,6	4,2	1,6
21-50	1879	21,1	21,7	20,0	-
	1884	17,8	14,7	16,8	-
	1893	17,8	12,8	14,5	4,0
	1900	31,2	14,1	18,0	.
	1904	37,7	28,5	18,8	16,2
	1913	40,4	14,6	15,0	7,6
51-100	1879	9,8	27,8	21,3	-
	1884	4,2	5,8	8,5	-
	1893	8,4	13,7	15,7	3,3
	1900	10,8	13,2	13,4	.
	1904	13,1	12,7	13,7	13,8
	1913	14,7	13,3	12,4	5,3
101-200	1879	6,0	19,1	23,8	30,8
	1884	6,8	22,4	27,5	.
	1893	6,8	16,6	24,4	12,3
	1900	5,8	14,5	13,5	.
	1904	4,9	7,7	9,0	11,2
	1913	11,4	20,9	18,6	25,0

Tabela 75 (cd.)

1	2	3	4	5	6
201-500	1879	2,2	13,2	18,6	69,2
	1884	3,7	22,5	27,4	.
	1893	4,2	35,0	30,4	77,6
	1900	6,9	40,0	34,8	.
	1904	11,5	42,4	52,6	43,2
	1913	8,8	34,5	35,7	54,8
501-1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	1,1	10,1	11,0	.
	1904	-	-	-	-
	1913	1,9	12,1	19,1	4,8
powyżej 1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	-	-	-	-
	1913	-	-	-	-

Źródło: por. tab. 1.

Natomiast w pierwszej grupie zakładów wielkich (501-100 robotników), dopiero w 1900 r. pojawiły się trzy przedsiębiorstwa, a w 1913 r. było ich sześć⁵⁴. Jednak ich udział w ogólnej ilości zakładów był niewielki i wynosił od 1,1% do 1,9%, podobnie w globalnej produkcji 10,1% do 12,1%, w ogólnej liczbie zatrudnionych 11% do 14,1% oraz w liczbie KM - 4,8% (tab.75).

W grupach zakładów dużych i wielkich w przemyśle mineralnym dominowały huty szkła, cementownie oraz przedsiębiorstwa ceramiczne. Do największych hut szkła w Królestwie Polskim należały: huta Tow. Akc. Reich i Ska w Zawierciu założona w 1884r.,

gdzie w latach 1884-1913 zatrudnienie wzrosło z 50 do 830 robotników⁵⁵. Następnie huta szkła H. Levego w Dąbrowie, pow. łukowski, gub. lubelska założona w 1901 r., gdzie w 1913 r. pracowało 600 osób⁵⁶. Ponadto huta szkła J.W. Sawickiego w Pelcowinie k. Warszawy, powstała w 1889 r., gdzie w latach 1893-1913 zatrudniano od 140 do 520 robotników⁵⁷.

Wśród cementowni do największych zakładów należały: Tow. Akc. "Klucze" w Kluczach pow. olkuski, założona w 1894 r., gdzie w latach 1890-1913 pracowało od 261 do 600 robotników⁵⁸. Następnie cementownia Tow. Akc. "Wysoka" w pow. będzińskim, powstała w 1884 r., gdzie zatrudniano w latach 1893-1913 od 297 do 450 osób⁵⁹. Cementownia Tow. Akc. "Ogrodzieniec" k. Zawiercia, zbudowana w 1899 r., gdzie w latach 1904-1913 pracowało od 150 do 350 robotników⁶⁰. Dużym przedsiębiorstwem była także najstarsza cementownia w Królestwie Polskim "Grodziec" S. Ciechanowskiego założona w 1857 r. W latach 1870-1913 w zakładzie tym zatrudniano od 200 do 300 robotników⁶¹.

Wśród przedsiębiorstw ceramicznych do największych należały: zakład płytek ceramicznych i glazury Tow. Akc. Dziewulski i Lange w Opocznie, gdzie w latach 1893-1913 pracowało od 236 do 830 robotników⁶². Ponadto zakład porcelany w Ćmielowie, pow. opatowski, należący do ks. A. Druckiego-Lubeckiego, gdzie w latach 1879-1913 zatrudniano od 62 do 700 osób⁶³. Dużym zakładem produkującym płytki ceramiczne była również firma Tow. Akc. "Marywil" w Radomiu, założona w 1896 r., w 1913 r. pracowało tam 326 robotników⁶⁴. Do grupy dużych przedsiębiorstw należały także zakłady produkujące wyroby fajansowe we Włocławku. A mianowicie firma L. Czamańskiego, gdzie w 1913 r. pracowało 350 osób, zakład Teichfelda i Asterbluma zatrudniającej 360 robotników⁶⁶ oraz przedsiębiorstwo J. Teichfelda z 250 pracownikami⁶⁷.

Przemysł drzewny

W przemyśle drzewnym w latach 1879-1913 zachodziły stopniowe zmiany wielkościowe. Jednakże w ogólnej liczbie zakładów do końca badanego okresu największy odsetek przedsiębiorstw skupiały dwie piarwsze grupy (do 20 robotników i od 21-50 robotników). W 1879 r. było to 88,8%, a w 1913 r. 83,8% ogółu zakładów. Udział tych grup w globalnej produkcji w tym czasie zdecydowanie się obniżył z 65,4% do 31%, podobnie w zatrudnieniu z 45,2% do 30,1%. Natomiast pod względem wykorzystania siły energetycznej w latach 1893-1913 zakłady małe skupiały od 71,6% do 56,5% ogólnej ilości KM (tab.76). Powyższe dane świadczą o powszechnym stosowaniu w małych przedsiębiorstwach drzewnych (tartaki, stolarnie) na przełomie XIX i XX w. silników energetycznych.

Wśród pozostałych zakładów drzewnych znaczny wzrost udziału nastąpił w grupie przedsiębiorstw średnich (51-100 robotników), w ogólnej liczbie firm z 5,6% do 12% w 1904 r. oraz w globalnej produkcji z 8% w 1879 r. do 15% w 1913 r. Z kolei w następnej grupie (101-200 robotników) postępował proces spadku udziału w globalnej produkcji z 26,6% w 1879 r. do 15,4% w 1913 r. oraz w ogólnym zatrudnieniu z 38,9% do 11,3%. Podobne zjawisko miało miejsce w grupie przedsiębiorstw dużych (201-500 robotników). Po pewnym wzroście udziału w produkcji w latach 1884-1893 z 16% do 24,3%, w kolejnych latach nastąpił wyraźny spadek do 12,3% w 1913 r. W ogólnym zatrudnieniu spadek ten był ponad ówakrotny z 31,3% do 15% (tab.76).

Powyższe tendencje były rezultatem pojawienia się od 1893r. grupy przedsiębiorstw wielkich, których liczba w okresie do 1913 r. zwiększyła się z jednego do pięciu zakładów. Ich udział w globalnej produkcji zwiększył się w latach 1893-1913 z 6,1% do 29,5% w 1904 r. i 26,3% w 1913 r. oraz w ogólnym zatrudnieniu z 13,6% do 37,1% w 1904 r. i 32,8% w 1913 r. (tab. 76). Mimo wzrostu znaczenia przedsiębiorstw wielkich, do końca badanego okresu nie odgrywały one dominującej roli w przemyśle drzewnym.

T a b e l a 76

Struktura wielkości zakładów w przemyśle drzewnym
Królestwa Polskiego w latach 1879-1913
(w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	Km
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	76,1	54,9	30,5	-
	1884	77,3	35,8	27,1	-
	1893	71,3	28,2	20,5	52,5
	1900	58,7	23,7	16,4	.
	1904	49,4	12,5	7,7	12,3
	1913	57,5	15,4	15,0	32,2
21-50	1879	12,7	10,5	14,7	-
	1884	14,4	17,3	17,7	-
	1893	19,2	19,7	18,2	19,1
	1900	26,3	21,9	18,5	-
	1904	24,1	16,1	12,2	10,1
	1913	26,3	15,6	15,1	24,3
51-100	1879	5,6	8,0	15,9	-
	1884	3,0	6,4	8,2	-
	1893	2,7	5,5	5,2	8,1
	1900	8,9	14,2	15,1	.
	1904	12,0	10,3	10,3	8,7
	1913	8,0	15,0	10,8	12,2
101-200	1879	5,6	26,6	38,9	-
	1884	3,0	24,7	16,7	-
	1893	2,7	16,1	11,2	8,7
	1900	2,8	11,2	10,1	.
	1904	8,4	15,2	18,7	13,7
	1913	4,3	15,4	11,3	8,5

1	2	3	4	5	6
201-500	1879	-	-	-	-
	1884	2,3	16,0	30,3	-
	1893	3,4	24,3	31,3	6,2
	1900	2,3	15,0	17,7	.
	1904	3,6	16,4	14,0	18,0
	1913	2,3	12,3	15,0	4,7
501-1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	0,7	6,1	13,6	5,4
	1900	0,9	14,0	22,2	.
	1904	1,2	13,1	10,6	10,9
	1913	1,3	20,1	24,3	13,8
powyżej 1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	1,2	16,4	26,5	27,3
	1913	0,3	6,2	8,5	3,3

Źródło: por. tab. 1.

Największymi przedsiębiorstwami tej gałęzi produkcji były zakłady meblarskie. Przede wszystkim firma Tow. Akc. "Wojciechów" w Kamieńsku, pow. piotrkowski, gdzie w latach 1904-1913 pracowało od 1500 do 1400 robotników⁶⁸. Następnie zakłady mebli giętych Bracia Thonet w Radomsku, zatrudniające w latach 1893-1913 od 678 do 930 osób⁶⁹. Przedsiębiorstwo meblarskie Józefa i Jakuba Kohna, także w Radomsku, gdzie w tym czasie zatrudnienie wynosiło od 498 do 1000 robotników⁷⁰. Następnie zakład mebli wiedeńskich J. Kohna i Ski w Radomiu, gdzie w 1913 r. pracowało 1000 osób⁷¹. Ostatnim zakładem tej grupy

było przedsiębiorstwo budowlano-stolarskie Tow. Akc. J. W. Martens i A. Daab w Warszawie, gdzie liczba zatrudnionych w latach 1900-1913 wzrosła z 271 do 1000 robotników¹².

Przemysł papierniczo-poligraficzny

Przemysł papierniczo-poligraficzny charakteryzował się również powolnymi przemianami w strukturze wielkości zakładów. W zasadzie w całym okresie do 1913 r. dominowały zakłady średnie (5-100) oraz duże (101-200 i 201-500) skupiając w latach 1879-1913 od 60,7% do 53,7% globalnej produkcji, od 74,5% do 49% ogółu robotników oraz od 100% do 55,8% ogólnej ilości mocy energetycznej (tab.77). Natomiast zakłady małe (zatrudniające do 50 robotników) posiadały zdecydowaną przewagę w ogólnej liczbie zakładów. W latach 1879-1913 te dwie grupy skupiały od 71,5% do 79,1%, a więc nastąpił wyraźny wzrost ich liczby. Wzrost ten był rezultatem szybkiego rozwoju na początku XX w. drobnych zakładów poligraficznych. Jednakże udział tych grup w globalnej produkcji wyraźnie się zmniejszał z 39,3% do 18,8%. Z kolei w ogólnym zatrudnieniu po spadku udziału w latach 1879-1893 z 25,5% do 19,4%, w latach następujących w związku ze wspomnianym już rozwojem firm poligraficznych nastąpił wyraźny wzrost wskaźnika udziału do 30,7% w 1913 r. (tab.77).

Zakłady wielkie w przemyśle papierniczym stanowiły niewielki odsetek w ogólnej liczbie zakładów od 3,7% w 1884 r. do 1,2% w 1913 r. W liczbach bezwzględnych ilość przedsiębiorstw tej grupy wzrosła z jednego w 1884 r. do 4 w 1904 r., a następnie spadła do 3 w 1913 r. (po unieruchomieniu zakładu Tow. Akc. "Soczewka" w pow. gostynińskim). Udział przedsiębiorstw wielkich w globalnej produkcji i zatrudnieniu był dość znaczny, jednakże nigdy nie przekroczył 50%. W latach 1884-1913 grupa zakładów wielkich skupiała od 34,8% do 27,5% ogólnej wartości produkcji oraz od 25,2% do 20,3% ogółu robotników tej gałęzi produkcji. Jedynie w ogólnej liczbie udział przedsiębiorstw wielkich wyraźnie się zwiększył z 33,9% w 1884 r.

do 83,3% w 1904 r., a następnie po przerwaniu produkcji w Soczewce obniżył się ponownie do 35,5% (tab.77).

T a b e l a 77

Struktura wielkości zakładów w przemyśle papierniczo-
-poligraficznym Królestwa Polskiego w latach 1879-1913
(w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	57,2	16,9	12,4	-
	1884	63,0	5,5	7,2	0,6
	1893	43,4	5,1	6,4	2,3
	1900	44,9	5,8	9,4	.
	1904	38,7	5,4	5,6	2,3
	1913	49,4	6,3	12,6	2,3
21-50	1879	14,3	22,4	13,1	.
	1884	3,7	2,3	1,6	.
	1893	30,2	8,5	13,0	8,7
	1900	32,3	11,8	16,4	.
	1904	44,1	18,9	27,1	6,1
	1913	29,7	12,5	18,1	6,4
51-100	1879	19,0	28,6	31,9	-
	1884	7,4	5,4	5,5	1,9
	1893	9,4	4,9	7,9	2,0
	1900	7,0	6,0	8,2	.
	1904	9,7	13,2	12,4	4,8
	1913	10,0	10,7	12,9	4,9

Tabela 77 (cd.)

1	2	3	4	5	6
101-200	1879	9,5	32,1	42,6	100,0
	1884	11,1	15,2	19,0	11,1
	1893	9,4	27,3	21,1	26,7
	1900	7,9	13,6	15,4	.
	1904	3,2	7,6	7,1	3,5
	1913	6,0	17,2	16,6	3,9
201-500	1879	-	-	-	-
	1884	11,1	37,5	41,5	52,5
	1893	3,8	18,8	16,7	17,3
	1900	6,3	40,4	32,5	.
	1904	2,1	8,8	12,2	.
	1913	3,6	25,8	19,5	42,0
501-1000	1879	-	-	-	-
	1884	3,7	34,1	25,2	33,9
	1893	3,8	34,8	34,9	43,0
	1900	1,6	22,4	18,1	.
	1904	1,1	13,2	13,1	3,9
	1913	0,8	14,1	11,6	20,1
powyżej 1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	-	-	-	-
	1913	0,4	13,4	8,7	15,4

Zródło: por. tab. 1.

W grupie wielkich przedsiębiorstw papierniczych (w przemyśle poligraficznym takich nie było) należy wymienić Tow. Akc. Mirkowskiej Fabryki Papieru w Jeziornie k. Warszawy, gdzie w latach 1879-1913 liczba zatrudnionych wzrosła ze 180 do 1200

osób⁷³. Zakłady Tow. Akc. "Soczewka", gdzie w latach 1184-1904 pracowało od 485 do 600 robotników⁷⁴. Dwa przedsiębiorstwa C. A. Moesa we wsi Werbka i Sławnów w pow. olkuskim, gdzie w latach 1879-1913 zatrudnienie wzrosło ze 162 do 900 osób⁷⁵. Wielkim zakładem była fabryka celulozy założona w 1899 r. we Włocławku przez I. Cassirera, gdzie w latach 1900-1913 pracowało od 394 do 700 robotników⁷⁶. Ponadto, przejściowo wielkim przedsiębiorstwem była papiernia w Podmirkowie pow. wieluński, należąca do założonego w 1874 r. Tow. Akc. Mirkowskiej Fabryki Papieru, która uległa likwidacji w 1887 r., kiedy park maszynowy przeniesiono do Jeziorna. W 1884 r. w Podmirkowie pracowało 568 robotników⁷⁷.

Przemysł włókienniczy

Przemysł włókienniczy skupiający największą część globalnej produkcji oraz zatrudnienia w Królestwie Polskim, charakteryzowaną się w całym badanym okresie znaczną koncentracją produkcji w wielkich przedsiębiorstwach. Charakterystyczną cechą zmian w strukturze wielkościowej jest spadek udziału w produkcji i zatrudnieniu pierwszych trzech grup zakładów małych i średnich. Natomiast systematycznie rosła rola przedsiębiorstw dużych (201-500 robotników) i wielkich.

Otóż w grupach zakładów małych (do 50 robotników) w latach 1879-1913 nastąpił spadek udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 81,3% do 47,7%, w globalnej produkcji z 17,7% do 5,2%, w ogólnym zatrudnieniu z 19,3% do 5,7% (tab.78).

Podobnie, chociaż w mniejszej skali, następował spadek udziału zakładów średnich (51-100 robotników). W globalnej wartości produkcji z 11,6% do 7,2%, zatrudnieniu z 11% do 7,1%. W grupie tej zaznaczył się natomiast znaczny przyrost udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 10,6% do 21,3% oraz w ilości KM z 0,3% do 6,1% (tab.78). Powyższe dane świadczą o postępującym procesie mechanizacji produkcji w tej grupie zakładów. Warto podać, że w latach 1879-1913 liczba KM w tych zakładach wzrosła z 10 KM do 9283 KM⁷⁸.

Struktura wielkości zakładów w przemyśle włókienniczym
 Królestwa Polskiego w latach 1879-1913
 (w %))

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	Km
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	62,5	8,8	10,2	-
	1884	51,7	5,0	5,3	0,9
	1893	36,0	3,1	3,3	1,3
	1900	18,8	0,8	1,3	.
	1904	27,4	1,9	1,9	0,2
	1913	15,5	0,7	1,1	0,6
21-50	1879	18,8	8,9	9,3	-
	1884	25,0	8,4	8,1	4,3
	1893	26,6	6,2	5,8	5,8
	1900	34,8	4,5	6,2	.
	1904	30,3	6,1	5,7	1,8
	1913	31,8	4,5	4,6	3,1
51-100	1879	10,6	11,6	11,0	0,3
	1884	10,0	5,1	6,7	2,5
	1893	16,9	9,0	8,7	8,7
	1900	18,9	8,0	7,8	5,8
	1904	18,9	8,0	7,8	5,8
	1913	21,3	7,2	7,1	6,1
101-200	1879	4,6	11,9	10,1	6,5
	1884	6,2	7,6	8,5	4,1
	1893	8,8	7,6	8,9	7,5
	1900	11,3	8,2	8,6	.
	1904	9,7	9,1	8,5	8,0
	1913	13,2	9,0	8,9	8,8

1	2	3	4	5	6
201-500	1879	1,9	9,2	9,2	6,8
	1884	4,3	14,6	12,3	1,5
	1893	6,0	13,3	13,6	13,5
	1900	8,8	16,0	14,6	.
	1904	7,8	19,5	16,1	13,3
	1913	9,6	16,1	14,5	10,9
501-1000	1879	0,8	16,8	8,8	20,4
	1884	1,2	12,7	8,1	0,4
	1893	3,8	23,7	18,2	12,3
	1900	4,1	16,3	14,5	.
	1904	2,9	13,8	11,7	11,0
	1913	4,2	15,4	12,5	14,5
powyżej 1000	1879	0,8	32,8	41,4	65,9
	1884	1,6	46,4	51,0	86,3
	1893	1,9	37,1	41,5	50,9
	1900	3,3	48,7	47,8	.
	1904	3,0	41,8	48,3	61,9
	1913	4,4	47,1	51,3	59,3

Źródło: por. tab. 1.

W pierwszej grupie Zakładów dużych (101-200 robotników) mimo czterokrotnego wzrostu udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 4,6% w 1879 r. do 13,2% w 1913 r., nastąpił nieznaczny spadek udziału w produkcji z 11,9% do 9% oraz w zatrudnieniu z 10,1% do 8,9%. Nastąpił także spadek wskaźnika udziału w ogólnej ilości mocy energetycznej z 6,5% do 5,5% (tab. 78).

W kolejnej grupie zakładów dużych (201-500 robotników) wystąpiła tendencja systematycznego wzrostu. I tak w ogólnej liczbie przedsiębiorstw udział tej grupy zwiększył się w la-

tach 1879-1913 z 1,9% do 9,6% (w liczbach bezwzględnych z 9 do 66 zakładów), w globalnej wartości produkcji z 9,2% do 16,1% (w 1904 r. nawet 19,3%), w zatrudnieniu z 9,2% do 14,5% oraz w ogólnej ilości mocy energetycznej w KM z 6,8% do 10,9% (w 1893 r. - 13,5% - tab.78).

W całym okresie 1879-1913 wzrosły wskaźniki udziału obu grup zakładów wielkich. W ogólnej ilości przedsiębiorstw był to wzrost ponad pięciokrotny z 1,6% do 8,6% (w liczbach bezwzględnych z 8 do 59 firm). Zdecydowanie zwiększył się udział tych zakładów w globalnej produkcji z 49,6% do 62,5%, w zatrudnieniu od 50,2% do 63,8%. Natomiast obniżył się udział tej grupy w ogólnej liczbie KM z 86,3% do 73,8% (tab.78). Powyższe dane wskazują na postępujący proces mechanizacji produkcji na początku XX w. w zakładach średnich i małych.

Wśród przedsiębiorstw wielkich na szczególną uwagę zasługuje grupa zakładów największych (powyżej 1000 robotników). Jej udział w produkcji był bardzo wysoki w całym okresie. W latach 1879-1913 zwiększył się z 32,3% do 47,1%. W zatrudnieniu udział tej grupy był jeszcze większy, a mianowicie od 41,4% do 51,3%. Natomiast w ogólnej ilości mocy energetycznej przedsiębiorstwa największe zdecydowanie dominowały, skupiając od 65,9% w 1879 r., 86,3% w 1894 r. i 59,1% w 1913 r. (tab.78).

Liczba przedsiębiorstw największych zwiększyła się w latach 1879-1913 ponad siedmiokrotnie z 7 do 30 zakładów. Były to przede wszystkim wielkie kombinaty tekstylne skupione głównie w okręgu łódzkim, sosnowiecko-częstochowskim oraz Żyrardów i Żarki.

W 1879 r. wśród czterech największych zakładów dwa znajdowały się w Łodzi, były to: przedsiębiorstwo K. Scheiblera, zatrudniające 4600 robotników oraz zakłady I.K. Poznańskiego, gdzie pracowało 1126 osób⁷⁹. Jednym z tych przedsiębiorstw był kombinat lniarski w Żyrardowie skupiający 5000 robotników⁸⁰. Ponadto zakłady bawełniane Tow. Akc. "Zawiercie" w Zawierciu zatrudniające 1216 osób⁸¹.

W 1913 r. wśród trzydziestu największych przedsiębiorstw tekstylnych dwadzieścia firm funkcjonowało w okręgu łódzkim.

Były to m.in. zakłady bawełniane: Tow. Akc. K. Scheibler zatrudniająca w tym czasie 7334 robotników⁸²; Tow. Akc. I.K. Poznański, skupiająca 7000 osób⁸³; Tow. Akc. Krusche i Ender w Pabianicach, gdzie pracowało 4500 robotników⁸⁴; Tow. Akc. L. Geyer w Łodzi zatrudniająca także 4500 robotników⁸⁵; Tow. Akc. Heinzel i Kunitzer w Łodzi skupiająca 3200 robotników⁸⁶; Tow. Akc. L. Grohman w Łodzi, gdzie pracowało 2420 robotników⁸⁷; Tow. Akc. Sz. Rosenblatt w Łodzi zatrudniająca 3000 osób⁸⁸; przedsiębiorstwa wełniane: Tow. Akc. R. Kindlera w Pabianicach skupiająca w 1913 r. 2400 robotników⁸⁹; Tow. Akc. Allart, Russo i Ska w Łodzi, gdzie pracowało 2000 osób⁹⁰; firma Tow. Akc. J. Heinzel w Łodzi, zatrudniająca 1800 robotników⁹¹. Pozostałe dziesięć największych zakładów w okręgu łódzkim spośród ogólnej ilości dwudziestu, przeciętnie zatrudniało poniżej 2 tys. robotników. Były to wśród przedsiębiorstw bawełnianych: zakłady R. Bidermana, Campego i Albrechta, K. Steinerta, w Łodzi; ponadto firma Tow. Akc. Schlösserowskiej Przędzalni i Tkalni w Ozorkowie oraz zakłady Teodora Endera w Moszczeniocy. Wśród zakładów wełnianych do tej grupy należy zaliczyć: zakłady Tow. Akc. Bennich, Tow. Akc. M.A. Winer w Łodzi i Zduńskiej Woli, Tow. Akc. M. Silbersteina, firma J. Richtera i zakłady Tow. Akc. P.W. Schweikerta w Łodzi⁹².

W 1913 r. spośród trzydziestu największych zakładów włókienniczych, osiem przedsiębiorstw znajdowało się w okręgu sosnowiecko-częstochowskim. Były to m.in.: kombinat bawełniany Tow. Akc. "Zawiercie" w Zawierciu, zatrudniająca w 1913 r. 6050 robotników⁹³; przedsiębiorstwo jutowe Tow. Akc. "La Częstochovienne", gdzie pracowało 4670 osób⁹⁴; Tow. Akc. Częstochowskiej Jutowej i Konopnej Manufaktury, skupiająca 2500 robotników⁹⁵; zakłady wełniane K. Schöna w Sosnowcu, zatrudniająca 2000 osób⁹⁶ oraz przedsiębiorstwo wełniane Spółki Motte, Meillassoux i Cauliez w Częstochowie, gdzie również pracowało 2000 robotników⁹⁷. Pozostałe trzy przedsiębiorstwa tej grupy zatrudniały przeciętnie poniżej 2 tys. robotników. Były to: zakłady wełniane H. Dietla w Sosnowcu, także wełniana firma Peltzera i Synów w Częstochowie oraz zakłady jutowe "Warta", także w Częstochowie⁹⁸.

Ostatnie dwa największe przedsiębiorstwa tekstylnie to Zakłady Żyrardowskie, które w 1913 r. zatrudniały około 9000 osób⁹⁹, a także zakład wełny czesankowej Briggisa i Poselta w Markach k. Warszawy, gdzie pracowało 1750 robotników¹⁰⁰.

Przemysł skórzany

Zmiany w strukturze wielkościowej przemysłu skózanego były stosunkowo powolne. Dopiero w końcu badanego okresu pojawił się jeden wielki zakład. Było to przedsiębiorstwo garbarskie w Warszawie, spółka Bracia Pfeiffer i Temler, gdzie w latach 1879-1913 liczba robotników wzrosła ze 100 do 570 osób¹⁰¹. Ten jeden wielki zakład w 1913 r. skupiał 19,1% globalnej produkcji, 5,8% ogółu zatrudnionych oraz 25% mocy energetycznej w KM (tab.79).

Poważny udział w całym okresie posiadały grupy zakładów małych (do 50 robotników). Skupiały one w latach 1879-1913 od 95,9% do 78% ogółu przedsiębiorstw, 43,4% do 22,2% globalnej produkcji, 51,8% do 34,1% zatrudnionych oraz od 6,2% do 15,4% ogólnej mocy energetycznej (tab.79). Ten ostatni wskaźnik świadczy o rozwoju mechanizacji produkcji w małych zakładach skórzanych.

W grupie zakładów średnich (51-100 robotników) nastąpił zdecydowany wzrost udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 2,9% do 11,3%. W globalnej produkcji udział tej grupy zakładów nieznacznie się zwiększył z 18,1% do 21,2%. W ogólnym zatrudnieniu zaznaczył się z kolei niewielki spadek z 20,9% do 16,9%, podobnie w ogólnej ilości KM z 24,2% do 20,5% (tab.79).

Najpoważniejszą rolę w przemyśle skózanym odgrywały zakłady duże (101-500 robotników). W badanym okresie mimo stosunkowo niewielkiego udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw - od 1,2% do 10,1%, skupiały od 30,5% do 37,5% globalnej wartości produkcji, 27,4% do 43,2% ogółu robotników oraz od 69,6% do 35,1% ogólnej liczby KM (tab.79).

Poza wymienionym przedsiębiorstwem Braci Pfeiffer i Temlera, wśród zakładów dużych na uwagę zasługują: garbarnia J.C.

Bluncka w Warszawie, gdzie w latach 1893-1913 pracowało od 90 do 500 osób¹⁰²; garbarnia Tow. Akc. Temler i Szwede, zatrudniająca w latach 1873-1913 od 326 do 300 robotników¹⁰³; zakłady obuwnicze W. Leisermana w Warszawie, gdzie w 1913 r. pracowało 400 osób¹⁰⁴; spółka obuwnicza "Syrena" w Warszawie, zatrudniająca także 400 robotników¹⁰⁵, a także Tow. Akc. W. Brochis również z branży obuwniczej, skupiające 320 zatrudnionych¹⁰⁶.

Tabela 79

Struktura wielkości zakładów w przemyśle skórzanym
Królestwa Polskiego w latach 1879-1913
(w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KW
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	92,6	32,8	37,9	-
	1884	76,9	20,5	21,9	.
	1893	82,0	26,0	29,5	10,3
	1900	53,9	14,9	17,7	.
	1904	57,4	9,7	19,0	3,7
	1913	40,1	7,4	11,6	3,9
21-50	1879	3,3	10,6	13,9	6,2
	1884	11,9	15,7	19,5	.
	1893	11,2	17,9	26,1	29,6
	1900	30,5	20,2	27,8	.
	1904	29,0	20,0	26,7	17,6
	1913	37,9	14,8	22,5	11,5
51-100	1879	2,9	18,1	20,9	24,2
	1884	6,3	13,2	18,4	.
	1893	4,4	18,5	19,5	27,6
	1900	9,2	21,9	19,0	.
	1904	8,4	22,3	19,2	21,9
	1913	11,3	21,2	16,9	20,5

Tabela 79 (cd.)

1	2	3	4	5	6
101-200	1879	0,8	22,9	14,0	44,7
	1884	3,5	17,1	21,2	.
	1893	1,4	6,0	10,5	9,3
	1900	5,0	18,1	18,9	.
	1904	3,2	10,1	13,4	14,9
	1913	5,6	11,7	15,6	11,9
201-500	1879	0,4	15,6	13,4	24,9
	1884	1,4	33,5	19,0	.
	1893	0,9	31,6	14,4	23,2
	1900	1,4	24,9	16,6	.
	1904	2,0	37,9	21,7	41,9
	1913	4,5	25,8	27,6	23,2
501-1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	-	-	-	-
	1913	0,6	19,1	5,8	29,0
powyżej 1000	1879	-	-	-	-
	1884	-	-	-	-
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	-	-	-	-
	1913	-	-	-	-

Źródło: por. tab. 1.

Przemysł spożywczy

W przemyśle spożywczym przeobrażenia w strukturze wielkości zakładów wśród wszystkich gałęzi produkcji były najbardziej powolne. W całym okresie 1879-1913 zakłady grupy pierwszej (do 20 robotników) utrzymały dominujący udział w ogólnej ilości przedsiębiorstw od 87,7% do 81,5%. Mimo znacznego spadku udziału w globalnej produkcji z 33,5% w 1879 r., a nawet 52,8% w 1893 r. do 17,8% zakłady tej grupy zwiększyły swój udział w zatrudnieniu z 15% do 16,7%. Ponadto wielokrotnie zwiększył się ich udział w ogólnej mocy energetycznej z 2,1% w 1884 r. do 33,9% w 1913 r. (tab.80). Ten ostatni wskaźnik potwierdza tezę o nowoczesności produkcji w gorzelnictwie Królestwa Polskiego, bowiem to właśnie zakłady tej branży stanowiły większość wśród przedsiębiorstw omawianej grupy¹⁰⁷.

Łącznie dwie grupy zakładów małych (do 50 robotników) skupiały od 91,7% do 89,3% ogółu przedsiębiorstw, od 4% do 28,1% produkcji, od 18,6% do 22,5% zatrudnionych oraz w latach 1884-1913 od 10,6% do 45,6% ogólnej ilości KM (tab.80).

Grupa zakładów średnich (51-100 robotników) w całym okresie odgrywała niewielką rolę. Skupiała ona od 1,4% do 2,8% ogółu firm, 4,4% do 4,8% globalnej produkcji, od 3,3% do 5,3% zatrudnionych oraz od 1,9% do 4,2% KM (tab.80).

Poważnie zwiększyły się natomiast wskaźniki udziału zakładów dużych. W latach 1879-1913 skupiały one od 5,2% do 6,1% ogółu przedsiębiorstw, 25,8% do 40,3% globalnej produkcji, 41,4% do 43,1% ogólnej liczby robotników oraz od 54,9% do 34,8% KM (tab.80). Powyższe dane wskazują, że grupy zakładów dużych w badanym okresie w przemyśle spożywczym odgrywały główną rolę w produkcji i zatrudnieniu.

W grupach przedsiębiorstw wielkich zaszły niewielkie zmiany. Udział w ogólnej liczbie zakładów wahał się od 1,7% w 1875 r. do 1,8% w 1913 r., w globalnej produkcji udział tych przedsiębiorstw był niezmienny i wynosił 26,8%, w ogólnym zatrudnieniu nastąpił z kolei znaczny spadek udziału z 36,7% do 29%, podobnie w ogólnej ilości KM z 32,6% do 15,4% (tab. 80).

Struktura wielkości zakładów w przemyśle spożywczym
 Królestwa Polskiego w latach 1879-1913
 (w %)

Grupy wielkości zakładów	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
do 20	1879	87,7	33,5	15,0	.
	1884	91,0	46,7	19,4	2,1
	1893	91,4	52,8	20,5	18,8
	1900	77,7	19,5	16,6	.
	1904	78,9	20,1	15,7	24,1
	1913	81,5	17,8	16,7	33,9
21-50	1879	4,0	9,5	3,6	.
	1884	3,4	9,9	3,9	3,5
	1893	2,9	6,8	3,6	7,4
	1900	10,6	14,4	9,0	.
	1904	9,8	(15,4	7,9	14,4
	1913	7,8	10,3	5,8	11,7
51-100	1879	1,4	4,4	3,3	.
	1884	1,2	3,9	3,7	1,9
	1893	1,2	4,1	3,5	3,7
	1900	3,0	6,9	5,6	.
	1904	2,8	9,1	5,8	4,8
	1913	2,8	4,8	5,3	4,2
101-200	1879	1,4	5,7	6,5	.
	1884	0,6	2,5	3,4	6,7
	1893	0,5	1,4	2,1	1,7
	1900	3,9	19,7	15,4	.
	1904	3,1	15,5	11,7	15,8
	1913	1,9	8,2	6,7	7,7

1	2	3	4	5	6
201-500	1879	3,8	20,1	34,9	.
	1884	2,7	21,0	39,5	48,2
	1893	2,9	18,8	38,7	40,1
	1900	3,7	29,0	33,1	.
	1904	4,1	25,9	37,8	29,8
	1913	4,2	32,1	36,4	27,1
501-1000	1879	1,4	15,4	27,2	.
	1884	0,8	9,1	18,6	16,9
	1893	1,1	16,1	31,6	28,3
	1900	1,1	10,5	20,3	.
	1904	1,3	14,0	21,1	11,1
	1913	1,7	23,4	26,1	13,8
powyżej 1000	1879	0,3	11,4	9,5	.
	1884	0,3	6,8	11,5	15,7
	1893	-	-	-	-
	1900	-	-	-	-
	1904	-	-	-	-
	1913	0,1	3,4	2,9	1,6

Źródło: por. tab. 1.

Spadek wskaźników w ogólnej liczbie robotników i KM był następstwem ograniczenia zatrudnienia w latach 1879-1913 w warszawskich zakładach tytoniowych. Firma "Unjon", która w 1879r. zatrudniała 1152 osoby, została unieruchomiona, natomiast w zakładzie Braci Polakiewicz, gdzie w 1879 r. pracowało 1011 robotników nastąpił spadek zatrudnienia do 700 osób w 1913r.^{10A}

Do zakładów wielkich w przemyśle spożywczym, poza wymienionymi firmami tabacznymi należały głównie cukrownie. Ogółem w latach 1879-1913 liczba zakładów wielkich w przemyśle spożywczym wzrosła z 12 do 18 przedsiębiorstw. Wielkimi zakładami

cukrowniczymi były m.in.: cukrownia Tow. Akc. w Zemborzycach pod Lublinem, powstała w 1894 r., gdzie w latach 1900-1913 liczba robotników wzrosła z 300 do 1200 osób¹⁰⁹. Cukrownia "Strzyżów" w pow. hrubieszowskim, założona w 1899 r., gdzie w latach 1904-1913 pracowało od 858 do 700 osób¹¹⁰; cukrownia Tow. Akc. "Józefów", w pow. błońskim, uruchomiona w 1865r., zatrudniająca w latach 1879-1913 od 529 do 738 (w 1908 r.) i 700 robotników¹¹¹; cukrownia "Częstocice" w pow. opatowskim, założona w 1825 r., gdzie pracowało w latach 1879-1913 od 202 do 700 robotników¹¹²; cukrownia "Elżbietów" w gub. siedleckiej, zatrudniająca od 406 do 649 osób¹¹³; cukrownia "Cstarowy" Warszawskiego Tow. Fabryk Cukru, w pow. kutnowskim założona w 1847 r., gdzie w latach 1884-1913 pracowało od 1060 do 631 robotników¹¹⁴; cukrownia "Guzów" F. Sobańskiego uruchomiona w 1827 r., a zatrudniająca w latach 1879-1913 od 617 do 550 osób (w 1901/1902 - 738 robotników)¹¹⁵; cukrownia "Młodzieszyn Fabryczny" k. Sochaczewa, założona w 1851r., w której pracowało w latach 1879-1913 od 316 do około 650 osób¹¹⁶; cukrownia "Michałów" w pow. błońskim, powstała w 1852 r., zatrudniająca w latach 1879-1913 od 287 do 750 robotników¹¹⁷; cukrownia "Czersk" w pow. grójeckim, założona w 1868 r., gdzie pracowało w latach 1879-1913 od 200 do 600 osób¹¹⁸; cukrownia "Dobrzelin" w pow. kutnowskim, powstała w 1868 r., która w omawianych latach zatrudniała od 725 do 950 robotników¹¹⁹. Ponadto w 1913 r. jeszcze pięć cukrowni zatrudniało przeciętnie ponad 500 robotników. Były to: cukrownia "Kraciniec" w pow. ciechanowskim, "Klemensów" w pow. krasnostawskim, "Poturzyn" w pow. tomaszowskim, gub. lubelskiej, "Szreniawa" w pow. pinczowskim oraz "Lyszkowice" w pow. łowickim¹²⁰.

Przemysł konfekcyjny

Jak już wspomniano w rozdziale trzecim niniejszej pracy, w okresie do końca XIX w. przemysł konfekcyjny, częściowo związany z rzemiosłem oraz z wódkarstwem, a w spichu i sta-

tystykach urzędowych był najczęściej zalozony do przemysłu włókienniczego. W związku z tym nie posiadamy dla całego okresu 1879-1913 odpowiednich materiałów dla opracowania struktury wielkościowej tej gałęzi produkcji. Możliwe to było jedynie dla lat 1904 i 1913. W tym okresie charakterystyczną cechą przemysłu konfekcyjnego jest poważna rola zakładów małych (do 50 robotników), które skupiały od 69,4% do 88,3% ogółu firm, od 22,1% do 27,3% globalnej produkcji, 24,4% do 41% zatrudnionych oraz od 2,8% do 5,1% KM. Rola zakładów średnich (51-100 robotników) w latach 1904-1913 wyraźnie się obniżyła. W ogólnej ilości przedsiębiorstw z 15,7% do 5,6%, w produkcji z 20,6% do 14,1%, w ogólnym zatrudnieniu z 20,5% do 14,4% oraz pod względem udziału w ilości mocy energetycznej z 14,4% do 9,9%. W omawianych latach najpoważniejszą rolę odgrywały zakłady duże (101-500 robotników). Stanowiły one od 14,9% do 6,1% ogółu przedsiębiorstw oraz skupiały od 57,3% do 58,6% globalnej produkcji, 55,1% do 44,6% robotników i 82,8% do 85% KM¹²¹.

W przemyśle konfekcyjnym w badanym okresie nie było przedsiębiorstw wielkich, zatrudniających przeciętnie ponad 500 robotników.

Inne rodzaje przemysłu

W grupie innych rodzajów przemysłu znalazły się zakłady, których ze względu na przyjęte kryteria klasyfikacji nie włączono do wyżej omówionych gałęzi produkcji. Do grupy tej zaliczono zakłady produkujące powozy, instrumenty muzyczne, zabawki dziecięce, wyroby ortopedyczne i inne. W latach 1879-1913 ogólna liczba tego typu zakładów zwiększyła się z 22 do 72 firm. W strukturze wielkościowej przeważały grupy zakładów małych (do 50 robotników), które stanowiły od 95,5% do 77,7% ogółu przedsiębiorstw. Skupiały one od 90,2% do 27,3% globalnej produkcji, od 84,2% do 39,6% robotników oraz w 1913 r. ich udział w ogólnej ilości KM wynosił 26,7%. Powyższe dane wskazują na znaczny spadek udziału małych firm w produkcji i za-

trudnieniu, co świadczy o postępującym procesie koncentracji także w tych rodzajach przemysłu.

Rola zakładów średnich (51-100 robotników) była stosunkowo niewielka. W latach 1879-1913 stanowiły one od 4,5% do 11,1% ogółu firm, skupiając od 9,8% do 11% produkcji, 15,8% do 14,4% zatrudnionych oraz w 1913 r. 6,9% Kł.

Na początku XX w. w tych działach przemysłu powstało kilka zakładów dużych (101-200 robotników). W 1913 r. mimo niewielkiego udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw - 11,1%, zakłady te decydowały o globalnej produkcji, skupiając 61,5% jej wartości, 46% ogółu zatrudnionych oraz 66,4% mocy energetycznej¹²².

W omawianych rodzajach przemysłu, w całym okresie 1879-1913 nie było przedsiębiorstw dużych (201-500 robotników) i wielkich (powyżej 500 robotników). W 1913 r. do największych należały zakłady wytwarzające instrumenty muzyczne: firma W. Stowasser i Synowie w Warszawie, gdzie pracowało 150 robotników oraz zakład "Sirena-Rekord", także w Warszawie, produkująca obok instrumentów także płyty gramofonowe, w której zatrudnionych było 120 osób¹²³. Ponadto dużym przedsiębiorstwem była firma zabawarska w Przedborzu Józefa Machuderskiego, zatrudniająca w 1913 r. 200 robotników¹²⁴.

Analiza zmian w strukturze wielkości zakładów w poszczególnych gałęziach przemysłu w latach 1879-1913 wykazała, że najbardziej dynamicznie przeobrażenia te zachodziły w przemyśle hutniczym, gdzie w 1913 r. przedsiębiorstwa wielkie skupiały 98,7% globalnej produkcji, 91,4% robotników oraz 98,1% Kł. Na drugiej pozycji znajdował się przemysł wydobywczy, gdzie w końcu omawianego okresu wielkie zakłady koncentrowały 93,9% produkcji, 75,7% zatrudnienia i 88,9% mocy energetycznej. Wreszcie na trzecim miejscu uplasował się przemysł włókienniczy. W 1913 r. wielkie przedsiębiorstwa tej gałęzi skupiały 62,5% globalnej produkcji, 63,8% ogółu robotników oraz 73,8% Kł.

Pozostałe gałęzie przemysłu charakteryzowały się powolnym procesem przemian struktury wielkościcowej zakładów. Przy-

ozyny niewielkiej dynamiki tych przeobrażeń były różne, w zależności od gałęzi przemysłu. I tak w niektórych gałęziach produkcji np. przemyśle chemicznym, w omawianym okresie (do 1914 r.), w związku z wprowadzaniem nowych, nieznanych dotąd technologii, dopiero rozpoczynał się okres intensywnego rozwoju. W innych gałęziach (przemysł metalowo-maszynowy, mineralny, poligraficzny, drzewny, spożywczy), a szczególnie w wielu branżach, ze względu na potrzeby rynku wewnętrznego, optymalnymi zakładami (w sensie ekonomicznym) były przedsiębiorstwa średnie (51-100 robotników) i duże (101-500 robotników), stąd powolny wzrost liczby i znaczenia przedsiębiorstw wielkich.

3. Koncentracja produkcji w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1879-1913

Zmiany w strukturze wielkości zakładów przemysłowych wpływały z kolei na wzrost koncentracji produkcji, zatrudnienia i siły mechanicznej. W latach 1879-1913 w całym przemyśle Królestwa Polskiego przeciętna liczba robotników przypadająca na jeden zakład wzrosła ponad dwukrotnie z 47 do 105 osób. Natomiast wzrost przeciętnej ilości mocy energetycznej był w tym czasie ponad jedenastokrotny z 9 do 103 KM (tab.81).

W poszczególnych gałęziach przemysłu występowało pod tym względem duże zróżnicowanie. Najwyższa przeciętnie liczba robotników w przeliczeniu na jeden zakład w całym okresie występowała w przemyśle hutniczym. W latach 1879-1913 nastąpił prawie jedenastokrotny wzrost ze 133 do 1454 robotników. Również pod względem liczby KM przemysł hutniczy wyprzedzał pozostałe gałęzie przemysłu. W omawianym okresie nastąpił ponad dwudziestosiedmiokrotny wzrost przeciętnej ilości mocy energetycznej na jeden zakład z 94 do 2622 KM (tab.81).

Na drugim miejscu pod względem przeciętnej wielkości zatrudnienia znajdował się (poza 1879 r.) przemysł włókienni-

ozy. W tej gałęzi nastąpił prawie czterokrotny wzrost liczby robotników w przeliczeniu na jeden zakład, z 62 do 237 osób. Natomiast ilość mocy energetycznej wzrosła ponad trzydziesto-sześciokrotnie z 6 do 220 KM (tab.81).

T a b e l a 81

Koncentracja produkcji w przemyśle Królestwa Polskiego
w latach 1879-1913

Gałęzie produkcji	Lata	Średnio na jeden zakład przypadało		
		Wartość produkcji w tys. rb	Robotników	KM
1	2	3	4	5
Wydobywczy	1879	48	113	36
	1893	59	128	106
	1900	56	77	63
	1904	122	129	108
	1913	305	205	449
Hutniczy	1879	200	133	94
	1893	524	310	290
	1900	1008	528	880
	1904	1517	753	1530
	1913	3254	1454	2622
Metalowo- -maszynowy	1879	90	76	9
	1893	65	49	11
	1900	189	106	.
	1904	131	85	24
	1913	266	132	79
Chemiczny	1879	31	12	0,5
	1893	43	18	4
	1900	191	58	.
	1904	172	44	35
	1913	286	68	97

1	2	3	4	5
Mineralny	1879	21	34	1
	1893	19	38	5
	1900	41	57	.
	1904	59	62	23
	1913	106	93	70
Brzowy	1879	22	23	.
	1893	25	34	11
	1900	40	41	.
	1904	53	49	13
	1913	80	54	35
Papierniczo- -poligraficzny	1879	61	38	2
	1893	72	73	28
	1900	84	64	.
	1904	72	49	38
	1913	105	55	78
Włókienni- -czy	1879	104	62	6
	1893	188	123	57
	1900	307	192	150
	1904	363	181	133
	1913	518	237	220
Konfekcyj- -ny	1879	-	-	-
	1893	-	-	-
	1900	-	-	-
	1904	84	60	7
	1913	36	29	4

Tabela 81 (cd.)

1	2	3	4	5
Skórzany	1879	50	16	1
	1893	29	16	3
	1900	92	33	.
	1904	116	34	7
	1913	200	55	23
Spożywczy	1879	34	31	5
	1893	60	25	8
	1900	88	36	.
	1904	108	39	20
	1913	149	42	40
Inne	1879	24	20	-
	1893	16	20	.
	1900	.	.	.
	1904	27	28	2
	1913	97	44	12
Ogółem	1879	61	47	9
	1893	83	56	26
	1900	147	92	72
	1904	165	90	60
	1913	228	105	103

Źródło: por. tab. 1.

Drugie miejsce po przemyśle hutniczym w przeciętnej ilości mocy energetycznej zajmowało górnictwo. W latach 1879-1913 nastąpił wzrost z 36 do 449 kW, a więc ponad dwunastokrotny. Pod względem zatrudnienia ta gałąź przemysłu znajdowała się na trzeciej pozycji, po hutnictwie i włókiennictwie. W badanym okresie przeciętna na jeden zakład wynosiła od 113 do 205 robotników (tab. 81).

Na czwartym miejscu znajdował się przemysł metalowo-maszynowy, gdzie liczba robotników, przeciętnie na jeden zakład, wzrosła niespełna dwukrotnie z 76 do 132 osób. Natomiast moc energetyczna prawie dziewięciokrotnie z 9 do 79 KM (tab.81).

Wśród pozostałych gałęzi na uwagę zasługuje przemysł chemiczny, w którym przeciętna liczba robotników wzrosła ponad pięciokrotnie, a liczba mocy energetycznej 194 razy z 0,5 do 97 KM na jeden zakład (tab.81). Powyższe dane potwierdzają tezę o dynamicznym rozwoju przemysłu chemicznego na początku XX wieku.

Znaczny wzrost przeciętnej liczby mocy energetycznej miał miejsce także w przemyśle mineralnym. W latach 1879-1913 nastąpiło tam siedemdziesięciokrotne zwiększenie liczby KM (tab.81). Wiązało się to niewątpliwie z rozbudową cementowni.

Przeciętna wartość produkcji w tysiącach rubli nie może być miernikiem wzrostu produkcji w ujęciu chronologicznym, ponieważ wartość ta jest wyrażona w cenach zmiennych. Wskaźnik ten jednak możemy stosować dla celów porównawczych między poszczególnymi gałęziami produkcji. I tak w 1879 r. najwyższa, przeciętnie, suma wartości produkcji w przeliczeniu na jeden zakład była osiągana w przemyśle hutniczym - 200 tys. rb. Na drugim miejscu znajdował się przemysł włókienniczy - 104 tys. rb, na trzecim metalowo-maszynowy - 90 tys. rb, na czwartym papierniczo-poligraficzny - 61 tys. rb, na piątym skórzany - 50 tys. rb i na szóstym górnictwo - 48 tys. rb (tab.81).

Natomiast w 1913 r. kolejność się nieco zmieniła. Hutnictwo w dalszym ciągu zajmowało pierwszą pozycję, bowiem przeciętnie jeden zakład osiągał 3.254 tys. rb. Na drugim miejscu był w dalszym ciągu przemysł włókienniczy - 518 tys. rb, ale na trzecim już górnictwo - 305 tys. rb, na czwartym przemysł chemiczny - 286 tys. rb, dopiero na piątym przemysł metalowo-maszynowy - 266 tys. rb, na szóstym przemysł skórzany - 200 tys. rb. Dalsze w kolejności pozycje zajmowały przemysły: spożywczy, mineralny, papierniczo-poligraficzny, tzw. inne, drzewny i konfekcyjny (tab.81).

Nie posiadamy pełnych materiałów dla porównania koncentracji zatrudnienia w Królestwie Polskim i w Rosji.

T a b e l a 82

Koncentracja zatrudnienia w przemyśle Rosji
w latach 1887 i 1912

Gałęzie	Na 1 zakład przypadało robotników	
	1887/1890	1912
Górnictwo	147	.
Metalowy	75	145
Hutniczy	899	1545
Chemiczny	36	140
Ceramiczny	28	109
Włókienniczy	140	302
Spożywczy	.	72
R a z e m	43	123

Źródło: F.I. Laszczenko, *Istoria narodnego chozajstwa SSSR*, t. II, Moskwa 1952, s. 146, 152, 288; *Statisticeskij Jeżegochnik 1914*, S.Peterburg 1914, s. 213 - obliczenia własne.

Jednakże fragmentaryczne dane dla przemysłu rosyjskiego z lat 1887 i 1912 wskazują na wyższą koncentrację w zakładach przemysłowych Rosji. Ogółem w całym przemyśle przeciętna wzrosła z 43 do 123 robotników, natomiast w Królestwie Polskim w 1913 r. tylko 105 osób przypadało na jeden zakład. Przemysł rosyjski posiadał w końcu omawianego okresu przewagę w koncentracji zatrudnienia we wszystkich podstawowych gałęziach produkcji (tab.82)¹²⁵.

Poza koncentracją siły roboczej, wartości produkcji oraz mocy energetycznej w KM przedstawioną przy pomocy wyliczenia przeciętnych w stosunku do ilości zakładów, podjęto próbę obliczenia wskaźników miary koncentracji we wszystkich gałęziach przemysłu (poza hutnictwem) w latach 1870, 1900 i

1913¹²⁶. Miara koncentracji jest wskaźnikiem statystycznym, który można obliczyć metodą matematyczną lub przy pomocy wykresu tzw. krzywej Lorenza¹²⁷. W niniejszej pracy posługiwano się metodą matematyczną.

T a b e l a 83

Wskaźniki miary koncentracji w przemyśle
Królestwa Polskiego w latach 1879-1913
(na podstawie wielkości zatrudnienia)

Gałęzie przemysłu	L a t a		
	1879	1900	1913
Wydobywczy	0,67	0,79	0,79
Metalowo- -maszynowy	0,64	0,67	0,63
Chemiczny	0,49	0,56	0,61
Mineralny	0,57	0,59	0,57
Drzewny	0,52	0,61	0,64
Papierniczo- -poligraficzny	0,56	0,62	0,60
Włókienniczy	0,75	0,74	0,73
Skórzany	0,56	0,51	0,53
Spożywczy	0,78	0,71	0,73
O g ó ł e m	0,75	0,76	0,75

Źródło: opracowano na podstawie tabel 70-80.

W całym przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1879-1913 wskaźnik koncentracji był stosunkowo wysoki i wynosił: 0,75 w 1879 r., 0,76 w 1900 r. i 0,75 w 1913 r. Natomiast w poszczególnych gałęziach sytuacja była bardziej złożona. W omawianym okresie najwyższy wskaźnik koncentracji osiągnął przemysł wydobywczy - od 0,67 do 0,79. Wzrost ten był rezultatem spadku znaczenia małych zakładów, szczególnie w górnictwie rudy żelaza na przełomie XIX i XX w. Natomiast

w tych gałęziach, które charakteryzowały się wysokim wskaźnikiem koncentracji już w 1879 r., w latach późniejszych nastąpiło jego obniżenie. I tak w przemyśle spożywczym wskaźnik miary koncentracji spada z 0,78 w 1879 r. do 0,71 w 1900 r. i 0,73 w 1913 r. Podobna sytuacja miała miejsce w przemyśle włókienniczym, gdzie wskaźnik koncentracji obniżał się stopniowo z 0,75 w 1879 r. do 0,74 w 1900 r. i 0,73 w 1913 r. (tab.83). Tendencja stopniowego spadku wskaźnika koncentracji w tych gałęziach była spowodowana wzrostem ilości zakładów średnich i dużych, które kumulowały znaczny odsetek liczby zatrudnionych (tab.78 i 80).

Wśród pozostałych gałęzi wyrafiny wzrost wskaźnika koncentracji nastąpił w przemyśle chemicznym z 0,49 do 0,61, drzewnym z 0,52 do 0,64. Natomiast w pozostałych występowały duże wahania (tab.83). Na początku omawianego okresu w 1879 r. pierwszą pozycję pod względem wysokości wskaźnika koncentracji zajmował przemysł spożywczy, drugi włókiennictwo, a trzecie górnictwo. W 1913 r. sytuacja się zmieniła, bowiem pierwsze miejsce zajął przemysł wydobywczy, a drugie razem włókiennictwo i przemysł spożywczy (tab.83).

Interesująco kształtowała się koncentracja mocy energetycznej w przeliczeniu na jednego robotnika w poszczególnych gałęziach przemysłu. W 1884 r. na pierwszym miejscu pod tym względem znajdowało się hutnictwo ze wskaźnikiem 1,01 KM, na drugim górnictwo - 0,68 KM. Natomiast w 1913 r. w przemyśle wydobywczym przeciętna liczba mocy energetycznej w przeliczeniu na jednego robotnika była najwyższa - 2,18 KM. Hutnictwo znalazło się na miejscu drugim - 1,60 KM, na trzecim przemysł chemiczny - 1,43 KM, czwartym przemysł spożywczy - 0,93 KM i na piątym włókiennictwo - 0,92 KM (tab.84). Najwyższą dynamikę przyrostu mocy energetycznej na jednego robotnika w latach 1884-1913 charakteryzował się przemysł chemiczny - ponad czterynastokrotnie. Na drugiej pozycji pod tym względem znajdował się przemysł spożywczy, gdzie wzrost ten był ponad jedenastokrotny (tab.84).

Szybka mechanizacja procesu produkcji w tych gałęziach przemysłu (w porównaniu z pozostałymi) była następująca:

rozwoju nowoczesnych branż przemysłu chemicznego (nawozy sztuczne i włókna sztuczne) na początku XX w., a także, jak wykazało to w rozdziale poprzednim, rozwoju nowoczesnego pod względem techniczno-technologicznym gorzelnictwa i cukrownictwa.

T a b e l a 84

Liczba KM w przeliczeniu na 1 robotnika
w przemyśle Królestwa Polskiego
w latach 1884 i 1913

Gałęzie	Na 1 robotnika przypadło KM	
	1884	1913
Wydobywczy	0,68	2,18
Hutniczy	1,01	1,80
Metalowo- -maszynowy	0,12	0,59
Chemiczny	0,10	1,43
Mineralny	.	0,74
Drzewny	.	0,64
Papierniczo- -poligraficzny	0,41	1,40
Włókienniczy	0,19	0,92
Skórzany	.	0,42
Spożywczy	0,11	0,93
O g ó ł e m	0,26	0,98

Źródło: UPZ, 1884 r.; PZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r. -
- obliczenia własne.

Dane porównawcze w skali międzynarodowej posiadamy jedynie w odniesieniu do przemysłu Węgier. Otóż w latach 1884-1913 liczba KM w przeliczeniu na jednego robotnika była tam bardzo wysoka. I tak w przemyśle metalowym było to od 0,89 KM do 1,84 KM, we włókiennictwie od 0,60 KM do 1,19 KM, w przemyśle spożywczym od 1,12 KM w 1884 r. do 2,20 KM w 1913 r.

W tej ostatniej gałęzi, w branży młynarskiej, wskaźnik ten w emawianym okresie wzrósł z 2,54 Km do 6,30 Km¹²⁸. Powyższe dane, wskazujące na wysoką mechanizację procesu produkcji w przemyśle spożywczym na Węgrzech, w poważnym stopniu uzasadniają tezę historiografii węgierskiej o przodującej roli tej gałęzi przemysłu w procesie industrializacji tego kraju¹²⁹.

Znaczny postęp w koncentracji produkcji w latach 1879-1913 w przemyśle Królestwa Polskiego, a szczególnie w głównych gałęziach (hutnictwo, górnictwo i przemysł włókienniczy) był następnie przyczyną przekształceń w strukturze własnościowej przedsiębiorstw.

4. Centralizacja kapitału. Rola spółek akcyjnych

Wraz ze wzrostem koncentracji produkcji w głównych gałęziach przemysłu Królestwa Polskiego rozwijał się proces centralizacji kapitału. W miarę zwiększania nakładów inwestycyjnych na środki trwałe szukano możliwości przyspieszenia akumulacji poprzez zakładanie różnego typu spółek. Najwcześniej powstawały spółki tzw. firmowe (dwóch lub kilku właścicieli), w których wszyscy kontrahenci odpowiadali całym majątkiem za zobowiązania spółki. Odrębną formą była spółka komandytowa (inaczej z ograniczoną odpowiedzialnością), gdzie udziałowcy dzielili się na dwie grupy, z których jedną tworzyli zarządzający przedsiębiorstwem i odpowiadający całym majątkiem za jego interesy oraz grupa druga, która wносиła mniejsze wkłady i z tego tytułu uczestniczyła tak w zyskach, jak i stratach jedynie do wysokości sumy wniesionych kapitałów¹³⁰.

Wreszcie najwyższą formą spółki były towarzystwa akcyjne, które łączyły kapitały anonimowe. Nabycie akcji nie zobowiązywało jej posiadacza do udziału w kierowaniu przedsiębiorstwem ani do ponoszenia odpowiedzialności finansowej, poza kwotą posiadanego pakietu akcji. Ta forma centralizacji była charakterystyczna dla wielkiego kapitału. W przemyśle

Królestwa Polskiego tę formę prawno-własnościową zaczęły przyjmować wielkie przedsiębiorstwa od lat siedemdziesiątych XIX w. Przy czym najwcześniej proces ten następował w przemyśle górniczo-hutniczym, spożywczym (cukrownictwo), metalowym i włókienniczym.

Jednakże rozwój spółek akcyjnych w Królestwie Polskim natrafiał na poważne trudności natury formalno-prawnej, bowiem w Rosji, w odróżnieniu od innych krajów, zamiast rejestracji obowiązywał system koncesyjny. Polegał on na konieczności zatwierdzenia przez władze rządowe statutu każdej nowo założonej spółki. Przy czym statut w formie ustawy musiał być ostatecznie zatwierdzony przez samego cara. Próby zmiany tego systemu na rejestracyjny podejmowane w 1874 r. nie powiodły się i obowiązywał on do końca badanego okresu¹³¹.

Według dotychczasowych badań nad historią zakładów przemysłowych I. Pietrzak-Pawłowska wyróżniła cztery drogi powstawania spółek akcyjnych¹³²,

1. Stopniowe przekształcanie indywidualnych zakładów mieszczańskich w spółkę osobową (firmową, komandytową, "rodzinną"), a następnie w towarzystwo akcyjne, przy zachowaniu nazwy przedsiębiorstwa i dominującego udziału pierwotnych założycieli. W ten sposób najczęściej powstawały spółki akcyjne w okręgu łódzkim i warszawskim.

2. Podział uprzemysłowionych majątków ziemskich poprzez sprzedaż lub wydzierżawienie części przyfolwarczych przedsiębiorstw i następnie przekształcenie ich w spółki akcyjne przy udziale banków (krajowych). Taka droga tworzenia spółek akcyjnych charakterystyczna była dla przemysłu cukrowniczego Królestwa Polskiego.

3. Powstawanie spółek akcyjnych poprzez udziały właścicieli ziem i złóż surowcowych (rudy i węgiel) oraz właścicieli kapitałów (krajowych, częściej obcych) przeznaczanych na działalność inwestycyjną, modernizację, zakup surowców i materiałów w celu uruchomienia produkcji. W ten sposób powstawały towarzystwa akcyjne w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego po wyprzedaniu zakładów rządowych w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w.

4. Zakładanie towarzystw akcyjnych dla budowy i uruchomienia produkcji w nowych zakładach, często w gałęziach przemysłu kooperujących z grupą założycielską (inwestycje kapitału górnośląskiego oraz łódzkiego w Zagłębiu Dąbrowskim, inwestycje przemysłowców Królestwa Polskiego przy udziale kapitału zagranicznego - belgijskiego i szwajcarskiego w przemyśle chemicznym).

Wśród czynników decydujących o tworzeniu spółek akcyjnych poprzez przekształcanie przedsiębiorstw istniejących lub przy zakładaniu nowych, należy wymienić:

- uproszczenie transakcji kredytowych;
- możliwości zdobywania kredytu długoterminowego (przy jego braku na rynku pieniężnym Królestwa Polskiego) poprzez emisje kapitału obligacyjnego¹³³;
- ułatwienie skomplikowanych podziałów spadkowych;
- zwiększenie możliwości ukrycia części zysków poprzez odpisy na fundusze rezerwowe i amortyzacyjne.

W latach 1880-1912 w przemyśle Królestwa Polskiego nastąpił ponad dziesięciokrotny wzrost liczby spółek akcyjnych z 19 do 194 towarzystw. Przy czym najszybszy przyrost tego typu przedsiębiorstw miał miejsce w końcu XIX w.

W okresie dziesięciolecia 1890-1900 ilość spółek akcyjnych zwiększyła się ponad 3,5 raza. W latach 1880-1912 wartość kapitału zakładowego wszystkich przemysłowych towarzystw akcyjnych zwiększyła się ponad dziewięciokrotnie (z 31,3 mln rb do 306,4 mln rb - tab.85). W tym okresie kapitał zakładowy przemysłowych spółek akcyjnych w przemyśle Rosji wzrósł ponad szesnastokrotnie (z 165,3 mln rb do 2712,4 mln rb)¹³⁴.

Wśród dziesięciu gałęzi przemysłu Królestwa Polskiego najszybszy przyrost liczby spółek akcyjnych miał miejsce we włókiennictwie. W latach 1880-1912 liczba towarzystw akcyjnych w tej gałęzi przemysłu zwiększyła się ponad 24 razy (z 2 do 49 zakładów). Natomiast kapitał zakładowy tych przedsiębiorstw wzrósł dziesięciokrotnie (tab.85).

Najszybszy przyrost kapitału akcyjnego miał miejsce w przemyśle metalowym, gdzie liczba spółek wzrosła ponad dwi-

więtnastokrotnie (z 2 do 39 firm), a wartość kapitału ponad dwadzieścia pięć razy (tab.85).

T a b e l a 85

Spółki akcyjne oraz ich kapitały zakładowe
w Królestwie Polskim w latach 1880-1912

Gałęzie przemysłu	Lata	Liczba spółek	Kapitał zakładowy w tys. rb	%
1	2	3	4	5
Wydobywczy	1880	2	3 300	100,0
	1890	5	11 280	333,7
	1900	9	28 198	834,2
	1912	10	40 493	1198,0
Hutniczy	1880	3	5 353	100,0
	1890	6	6 474	120,9
	1900	12	14 619	273,1
	1912	8	24 124	450,7
Metalowo- -maszynowy	1880	2	2 400	100,0
	1890	4	3 200	133,3
	1900	27	36 698	1529,0
	1912	39	60 347	2514,4
Chemiczny	1880	-	-	-
	1890	-	-	-
	1900	10	5 150	100,0
	1912	22	14 420	280,0
Mineralny	1880	-	-	-
	1890	-	-	-
	1900	13	9 194	100,0
	1912	13	7 915	86,1

Tabela 85 (cd.)

1	2	3	4	5
Drzewny	1880	-	-	-
	1890	1	275	100,0
	1900	4	1 732	629,8
	1912	6	3 520	1280,0
Papierniczo- -poligraficz- ny	1880	2	1 350	100,0
	1890	2	1 350	100,0
	1900	4	3 400	251,8
	1912	9	7 650	566,7
Włókienni- oży	1880	2	11 250	100,0
	1890	8	34 875	310,0
	1900	39	79 132	703,4
	1912	49	113 744	1011,0
Skórzany	1880	1	1 000	100,0
	1890	1	1 000	100,0
	1900	4	2 650	265,0
	1912	2	1 750	175,0
Spożywczy	1880	7	6 550	100,0
	1890	15	12 410	189,5
	1900	28	20 410	311,6
	1912	36	32 435	495,2
Cały przemysł	1880	19	31 283	100,0
	1890	42	70 864	226,5
	1900	150	201 183	643,1
	1912	194	306 398	979,4

Źródło: Z. Pustała, Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882-1900), Warszawa 1968, s. 253. "Więstnik finansow, promyszlennostii i torgowli". Otczoty, S. Peterburg 1901, 1913; Akcjonierno-pajewyje pred-prijatija Rossii, Moskwa 1912; A. Wierzbicki, Wspomnienia i dokumenty (1877-1920), Warszawa 1957, s. 318-319.

Dynamiczny wzrost sumy kapitału akcyjnego nastąpił także w przemyśle wydobywczym - prawie ówunastokrotnie, papierniczo-poligraficznym - ponad pięciokrotnie, spożywczym - prawie pięć razy oraz hutniczym ponad czterokrotnie (tab.85).

Interesująco kształtował się udział spółek akcyjnych w ogólnej liczbie zakładów, wartości produkcji, zatrudnieniu oraz mocy silników napędowych w poszczególnych gałęziach produkcji i globalnie w całym przemyśle.

W latach 1884-1913 proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w spółkach akcyjnych najszybciej przebiegał w przemyśle hutniczym i wydobywczym. W hutnictwie w tym czasie udział towarzystw akcyjnych w ogólnej ilości przedsiębiorstw zwiększył się ponad czterokrotnie z 15,1% do 61,9%, w globalnej produkcji z 73,2% do 98,7%, w zatrudnieniu z 48,1% do 95,1% oraz w ogólnej mocy silników napędowych z 70,7% do 92% (tab.86). Tak więc w tej gałęzi przemysłu towarzystwa akcyjne posiadały monopolistyczną pozycję.

W przemyśle wydobywczym, mimo niewielkiego udziału spółek akcyjnych w ogólnej ilości zakładów górniczych (od 1,8% w 1884 r. do 9% w 1913 r.), przedsiębiorstwa te również decydowały o wielkości produkcji i zatrudnienia. I tak w omawianym okresie górnicze towarzystwa akcyjne koncentrowały od 31,6% do 92% globalnej produkcji, od 21% do 75,5% robotników oraz od 25,4% do 97,1% siły mechanicznej (tab.86).

Wśród pozostałych gałęzi przemysłu przetwórczego spółki akcyjne odgrywały decydującą rolę w przemyśle metalowo-maszynowym, chemicznym, włókienniczym. Nieco mniejszą, jednakże znaczącą pozycję, towarzystwa akcyjne zajmowały w przemyśle spożywczym i papierniczo-poligraficznym.

W przemyśle metalowo-maszynowym najwyższy wskaźnik udziału w produkcji i zatrudnieniu spółki akcyjne osiągnęły w 1900 r. W globalnej wartości produkcji udział ten wzrósł w latach 1884-1900 z 42,2% do 64,8%, a następnie do 1913 r. obniżył się do 52,9%. Również w ogólnym zatrudnieniu do 1900 r. wskaźnik udziału wzrósł z 32,5% do 46,9%, a następnie obniżył się do 39,6%. W ogólnej ilości mocy napędowej metalowe spółki akcyjne zwiększyły swój udział z 34,7% do

59% (tab.86). Wyraźny spadek udziału spółek akcyjnych w produkcji i zatrudnieniu w latach 1900-1913 był następstwem rozwoju dużej liczby drobnych i średnich zakładów metalowych. Ogółem w tym czasie liczba małych firm (21-50 robotników) w tej gałęzi produkcji zwiększyła się ponad dwukrotnie (z 81 do 181 zakładów). Podobnie w grupie zakładów średnich (z 57 do 99 firm)¹³⁵.

T a b e l a 86

Udział spółek akcyjnych w ogólnej liczbie zakładów, wartości produkcji, zatrudnieniu i mocy silników napędowych w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1884, 1900, 1913 (w %) -

Gałęzie produkcji	Lata	Zakłady	Wartość produkcji	Robotnicy	KM
1	2	3	4	5	6
Wydobywczy	1884	1,8	31,6	21,0	25,4
	1900	2,6	91,0	51,7	90,8
	1913	9,0	92,0	75,5	97,1
Hutniczy	1884	15,1	73,2	48,1	70,7
	1900	35,3	95,3	83,0	90,1
	1913	61,5	98,7	95,1	92,0
Metalowo-maszynowy	1884	3,0	42,2	32,5	34,7
	1900	9,8	64,8	46,9	.
	1913	8,3	52,9	39,6	59,0
Chemiczny	1884	-	-	-	-
	1900	15,8	70,7	62,4	.
	1913	15,4	54,8	63,0	85,5
Mineralny	1884	-	-	-	-
	1900	5,0	34,2	23,8	.
	1913	4,2	27,5	25,6	65,9

1	2	3	4	5	6
Drzewny	1884	0,7	12,3	17,6	.
	1900	1,8	18,5	19,7	.
	1913	2,0	19,0	24,1	9,5
Papierniczo- -poligraficz- ny	1884	7,4	57,0	46,7	75,8
	1900	3,1	43,1	34,4	.
	1913	3,6	39,4	19,9	51,8
Włókienniczy	1884	0,7	22,0	18,8	29,0
	1900	6,6	57,5	53,9	.
	1913	7,1	47,9	49,7	46,4
Skórzany	1884	0,7	17,7	10,6	.
	1900	2,1	16,2	7,5	.
	1913	1,1	8,3	6,3	6,5
Spożywczy	1884	1,6	21,1	38,0	54,3
	1900	4,0	35,4	36,2	.
	1913	3,7	48,4	49,1	37,8
O g ó ł e m	1884	1,5	33,2	32,9	50,3
	1900	5,4	56,9	48,9	.
	1913	4,9	49,4	47,5	59,8

Źródło: UFZ, 1884 r.; SFZ, 1900 r.; EZPR, 1913 r.;
PHKP, 1913 r.

Podobna sytuacja istniała w przemyśle chemicznym, gdzie pierwsze spółki akcyjne zaczęły powstawać dopiero w końcu XIX w. Otóż w latach 1900-1913 mimo zachowania decydującego udziału towarzystw akcyjnych w produkcji, następuje jego obniżenie o ponad piętnaście punktów (z 70,7% do 54,8%). Warto zaznaczyć, że w tej gałęzi produkcji liczba drobnych i małych

zakładów w latach 1900-1913 zwiększyła się ponad dwukrotnie (z 43 do 95 firm) oraz średnich w podobnym stosunku (z 11 do 26 przedsiębiorstw)¹³⁶.

Towarzystwa akcyjne w przemyśle włókienniczym, stanowiące niewielki odsetek ogółu zakładów (od 0,7% w 1884 r. do 7,1% w 1913 r.), najwyższe wskaźniki udziału osiągnęły również w 1900 r. W okresie od 1884 r. udział spółek akcyjnych w produkcji globalnej tej gałęzi wzrósł ponad dwa i pół raza (z 22% do 57,5%), a następnie do 1913 r. spadł do 47,5%. W ogólnym zatrudnieniu sytuacja była podobna do 1900 r. nastąpił wzrost udziału z 18,8% do 53,9%, a do 1913 r. zaznaczył się spadek do 49,7%. W ogólnej ilości mocy energetycznej towarzystwa akcyjne skupiały od 29% do 46,4% KM (tab.86). Spadek poniżej 50% udziału włókienniczych spółek akcyjnych w globalnej produkcji i zatrudnieniu przemysłu tekstylnego był rezultatem znacznego wzrostu liczby przedsiębiorstw z 592 do 689 firm (tab.53). Przy czym największy przyrost miał miejsce w grupach zakładów średnich i dużych, nie będących spółkami akcyjnymi¹³⁷.

W przemyśle spożywczym obserwujemy stały wzrost znaczenia spółek akcyjnych. Mimo niewielkiego udziału w ogólnej ilości zakładów (od 1,6% do 4%), koncentrowały one w latach 1884-1913 od 21,1% do 48,4% produkcji, 38% do 49,1% robotników oraz od 54,3% do 37,8% KM (tab.86). Ostatni wskaźnik potwierdza znane zjawisko mechanizacji procesu produkcji w małych zakładach spożywczych na początku XX w. Stąd spółki akcyjne, którymi były prawie wyłącznie wielkie cukrownie, zmniejszyły swój udział w ogólnej mocy napędowej silników zainstalowanych w tej gałęzi produkcji.

Wyraźny proces spadku znaczenia spółek akcyjnych miał miejsce w przemyśle papierniczo-poligraficznym. Otóż w 1884r. dwa istniejące wtedy przedsiębiorstwa akcyjne: Tow.Akc. "Soczewka" i Tow.Akc. Mirkowskiej Fabryki Papieru w Jezierznie skupiały 57% globalnej produkcji, 46,7% ogółu robotników i 75,8% KM. Natomiast w 1900 r. cztery spółki akcyjne koncentrowały 43,1% wartości produkcji i 34,4% zatrudnionych. A w 1913 r. dziewięć przedsiębiorstw akcyjnych posiadało już

tylko 39,4% globalnej produkcji, 19,9% ogółu robotników oraz 51,8% KMi (tab.86). Powyższy spadek udziału spółek akcyjnych związany był z burzliwym rozwojem drobnych zakładów, głównie poligraficznych. W latach 1900-1913 liczba zakładów zatrudniających do 50 robotników wzrosła w tej gałęzi przemysłu ponad dwukrotnie z 98 do 197 firm¹³⁸.

W całym przemyśle Królestwa Polskiego spółki akcyjne stanowiły od 1,5% w 1884 r. do 5,4% w 1900 r. i 4,9% w 1913 r. ogółu przedsiębiorstw. Jednocześnie koncentrowały od 33,4% do 56,9% w 1900 r. i 49,4% w 1913 r. globalnej wartości produkcji, 32,9% do 48,9% w 1900 r. i 47,5% w 1913 r. ogólnej liczby robotników oraz od 50,3% do 59,8% mocy silników napędowych (tab.86). Tak więc, podobnie jak w omówionych wyżej gałęziach produkcji, najwyższy udział w zatrudnieniu i globalnej wartości produkcji towarzystwa akcyjne posiadały w 1900 r. Spadek udziału w następnych latach był następstwem szybkiego przyrostu liczby zakładów przemysłowych, w tym głównie małych i średnich (zatrudniających do 100 robotników). Ogółem w latach 1900-1913 liczba zakładów przemysłowych wzrosła o ponad 42% (tab.66), a liczba spółek akcyjnych zwiększyła się jedynie o ponad 29% (tab.85). Należy ponadto dodać, że w tym czasie grupa zakładów małych i średnich (do 100 robotników) zwiększyła swój udział w produkcji z 19,9% do 21,6%¹³⁹.

W badaniach nad rolą spółek akcyjnych w przemyśle Królestwa Polskiego istotnym problemem jest możliwość określenia ich rentowności dzięki publikowanym bilansom wszystkich towarzystw akcyjnych. W dotychczasowych badaniach podjęto próby analizy tych zagadnień w odniesieniu do przemysłu hutniczo-metalowego i włókienniczego. Badania te wykazały, że przedsiębiorstwa akcyjne w wymienionych gałęziach przemysłu w końcu XIX i na początku XX w. charakteryzowały się właściwą strukturą kapitałów (przewaga kapitałów własnych nad kapitałami obcymi oraz w stosunku do kapitału trwałego), wskazującą na niewielkie, i w odniesieniu do przemysłu włókienniczego malejące, zadłużenie¹⁴⁰.

Analiza struktury kapitałów w spółkach akcyjnych w całym przemyśle i w odniesieniu do poszczególnych jego gałęzi, przeprowadzona na podstawie publikowanych bilansów dla lat 1894 i 1912 potwierdza na ogół dotychczasowe badania. Otóż we wszystkich gałęziach w tym czasie utrzymuje się przewagę kapitałów własnych (akcyjny, rezerwowy i amortyzacyjny) nad kapitałami obcymi (kapitał obligacyjny i wszelkie kredyty). Ogółem we wszystkich spółkach akcyjnych między 1894 r. a 1912 r. udział kapitałów własnych zwiększył się z 66,6% do 67,4% (tab.87). W przemyśle górniczo-hutniczym kapitał własny osiągnął wskaźnik 79,5%, w papierniczo-poligraficznym 67,1%. Natomiast obniżenie udziału kapitałów własnych miało miejsce w przemyśle spożywczym (z 75,8% do 59,2%), drzewnym (z 87,9% do 53,8%), skórzanym (z 85,1% do 53,8%) oraz nieznacznie w przemyśle włókienniczym (z 68,3% do 66,8%). Ogółem w latach 1894-1912 kapitały własne wzrosły ponad czterokrotnie (ze 119 mln rb do 506 mln rb), natomiast kapitały obce także cztery razy (z 59,5 mln rb do 244,2 mln rb)¹⁴¹.

Z kolei w relacji między kapitałem trwałym a kapitałem obrotowym w latach 1894-1912, we wszystkich gałęziach przemysłu zachodził proces zwiększania udziału kapitału obrotowego. Jedynie w przemyśle metalowo-maszynowym nastąpiło obniżenie wskaźnika udziału sum obrotowych, jednak pozostały one wyższe w stosunku do kapitału trwałego. Najniższy udział kapitału obrotowego miał miejsce w przemyśle górniczo-hutniczym (od 34% do 36,1%), najwyższy w przemyśle skórzanym - 60,6% i drzewnym - 59,9%. Ogółem w całym przemyśle wielkość kapitału obrotowego w stosunku do kapitału trwałego utrzymała się na poziomie poniżej 50% (od 43,3% w 1894 r. do 47,8% w 1912 r. - tab.87).

Wielokrotnie podejmowanym w literaturze zagadnieniem jest wysokość zysków w poszczególnych gałęziach przemysłu. Problem ten jednak jest bardzo trudny, ze względu na stosowanie różnorodnych metod. Według klasycznej definicji stopy zysku, która wyraża się poprzez stosunek zysku do całego zaangażowanego kapitału (inaczej kosztów produkcji), obliczenie wysokości stopy zysku winno być łatwe. Jednak dotychczasowe próby

ze względu na brak dokładnych danych statystycznych należy uznać za nieudane¹⁴².

Tabela 87

Struktura kapitałów w spółkach akcyjnych Królestwa Polskiego w latach 1894 i 1912 (w %)

Gałęzie przemysłu	Lata	K a p i t a ł y				Stopa zysku
		Pasywa		Aktywa		
		własny	obcy	trwały	obrotowy	
1	2	3	4	5	6	7
Górnictwo- hutniczy	1894	55,9	44,1	66,0	34,0	9,8
	1912	79,5	20,5	63,9	36,1	12,3
Metalowo- maszyno- wy	1894	61,0	39,0	37,9	62,1	0,2
	1912	65,9	34,1	48,6	51,4	10,9
Chemiczny	1894	-	-	-	-	-
	1912	70,4	29,6	54,4	45,6	10,9
Mineralny	1894	-	-	-	-	-
	1912	82,5	17,5	67,2	32,8	11,5
Drzewny	1894	87,9	12,1	59,8	40,2	15,9
	1912	53,8	46,2	40,1	59,9	9,9
Papierni- czo-poli- graficzny	1894	59,2	40,8	73,8	26,2	11,1
	1912	67,1	32,9	49,4	50,6	11,3
Włókienni- czy	1894	68,3	31,7	53,3	46,7	11,2
	1912	66,8	34,2	46,6	53,4	6,7
Skórzany	1894	85,1	14,9	43,9	56,1	11,1
	1912	53,8	46,2	39,4	60,6	7,1

Tabela 87 (cd.)

1	2	3	4	5	6	7
Spożywczy	1894	75,8	24,2	54,4	45,6	7,9
	1912	59,2	40,8	48,5	51,5	10,0
Ogółem	1894	66,6	33,4	56,7	43,3	9,8
	1912	67,4	32,6	52,2	47,8	10,3

Źródło: "Wiadnik finansow promyslnosci i targowli" za lata 1894 i 1912, S.Peterburg 1895, 1913.

Według najnowszych propozycji ekonomistów, stopę zysku należy obliczyć jako stosunek zysku (wartości dodatkowej) do kapitału trwałego¹⁴³. Na podstawie tej metody obliczono średnią stopę zysku w spółkach akcyjnych Królestwa Polskiego w latach 1894 i 1912. Otóż w całym przemyśle w tym czasie nastąpił niewielki wzrost stopy zysku z 9,8% do 10,3%. Natomiast najwyższy poziom stopa zysku osiągnęła w przemyśle górniczo-hutniczym - od 9,8% do 12,3%. Wzrost przeciętnych zysków nastąpił także w przemyśle metalowo-maszynowym z 8,2% do 10,9% i spożywozym z 7,9% do 10%. Z kolei w przemyśle włókienniczym, jak wykazały to już wcześniejsze badania K. Bacziaka, nastąpił wyraźny spadek zysków z 11,2% do 6,7% (tab.87)¹⁴⁴.

Wysokość zysków przedsiębiorstw przemysłowych, jak również całych gałęzi przemysłu, starały się określić rosyjskie instytucje finansowe. Według danych Piotrkowskiej Izby Skarbowej za lata 1902 i 1913 (stopę zysku obliczano jako stosunek zysku brutto do obrotu firmy w danym roku), najwyższe zyski w gubernii piotrkowskiej i warszawskiej osiągnano w przemyśle spożywozym: cukrownie - od 15% do 20%, gorzelnie - 15%, browary nawet 30%, młyny - od 20-40%. Stosunkowo wysokie zyski osiągały także przedsiębiorstwa hutnicze i metalowe - od 10% do 15%. W górnictwie węgla kamiennego zyski kształtowały się na poziomie od 15-25%. Natomiast w przemyśle włókienniczym wysokość zysków kształtowała się na poziomie od 5-10%¹⁴⁵.

O poważnym zróżnicowaniu dochodowości różnych gałęzi przemysłu świadczą także wysokości dywidend wypłacanych akcjonariuszom. Otóż w latach dziewięćdziesiątych XIX w. wysokość dywidendy w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego wahała się od 8% do 16%, natomiast w 1911 r. wynosiła 5%. W przemyśle hutniczym w 1894 r. najwyższa dywidenda w zakładach Ostrowieckich wynosiła 30% w stosunku do kapitału zakładowego, natomiast w 1911 r. przeciętna dywidenda w przemyśle górniczo-hutniczym kształtowała się na poziomie 11,6%¹⁴⁶.

Według danych Giełdy Pieniężnej w Łodzi za lata 1895-1904, najwyższe dywidendy wypłacano w zakładach metalurgicznych. I tak w przedsiębiorstwie francuskim - Société Métallurgique Dnieproviennne de Midi de la Russie, działającym w tzw. okręgu południowym w Rosji, dywidenda w całym okresie wynosiła 40%. Również wysokie dywidendy wypłacano w tym czasie w Tow. Akc. Lilpop, Rau i Loewenstein, a mianowicie od 27-20%. Natomiast w przedsiębiorstwach włókienniczych wahały się one od 6-10%¹⁴⁷.

Stopniowy spadek dochodowości przedsiębiorstw przemysłowych na początku XX w., wywołany załamaniem kryzysowym lat 1900-1903, a następnie pogłębiony w wyniku depresji 1904 r. i burzliwych wydarzeń rewolucji 1905-1907 r., spowodował wyraźne zaostrzenie walki konkurencyjnej o rynki surowcowe i rynki zbytu¹⁴⁸. Doprowadziło to w konsekwencji do przyspieszenia, rozpoczętego jeszcze w końcu XIX w., procesu częściowej monopolizacji niektórych gałęzi przemysłu, tak w skali Królestwa Polskiego, jak również całej Rosji¹⁴⁹.

Na podstawie analizy przeobrażeń w strukturze wielkościowej i własnościowej przedsiębiorstw, we wszystkich gałęziach przemysłu Królestwa Polskiego, możemy stwierdzić, że w latach 1870-1913 zaszły zasadnicze zmiany wielkoprzemysłowe. W głównych gałęziach przemysłu (górnictwo, hutnictwo i przemysł włókienniczy) pozycje dominujące, już w końcu XIX w. zajęły przedsiębiorstwa wielkie (zatrudniające powyżej 500 osób). Koncentracja produkcji i zatrudnienia w wielkich za-

kładach następowała stopniowo i w pozostałych gałęziach produkcji.

Zmiany w strukturze wielkości zakładów były niejako równoległe do stopniowych przeobrażeń form prawno-własnościowych. Szczególnie spółki akcyjne odegrały istotną rolę w procesie akumulacji kapitału i przyspieszenia procesów inwestycyjnych w wielu, często nowoczesnych, branżach przemysłowych.

Przypisy do rozdziału IV

¹ Por. rozdział I, przypisy 20, 21 i 24; Swod otczotow fabrycznych inspiektorow za 1901-1913 god, S.Peterburg 1901-1913.

² "Wiestnik finansow, promyszlennosti i torgowli", 1885-1913.

³ Por. referaty G. M i s s a l o w e j, Z. P u s t u -
ł y oraz głos w dyskusji K. G r o n i o w s k i e g o w
pracy: Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i ma-
teriały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wro-
cław 1967; Z. P u s t u ł a, Początki kapitału monopolistycz-
nego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego
(1882-1900), Warszawa 1968, s. 134-142; W. P u ś, Przemysł
włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870-1900. Zagad-
nienia struktury i dynamiki rozwoju, ZNUŁ 1976, S.I, nr 5,
s. 31; K. B a d z i a k, Przemysł włókienniczy Królestwa Pols-
kiego w latach 1900-1918, ZNUŁ 1979, S.I, nr 60, s. 57;
W. P r u s s, Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864-
1914, Warszawa 1977, s. 223.

⁴ Por. Swod otczotow fabrycznych inspiektorow...

⁵ Obliczono na podstawie: UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.,
PHKP, 1913 r.

⁶ Tamże.

⁷ Tamże.

⁸ P u ś, op.cit., s. 94-96 - w przemyśle wełnianym w o-
kręgu Łódzkim liczba zakładów zmniejszyła się w 1884 r. w sto-
sunku do 1880 r. o 40%.

⁹ Obliczono na podstawie; UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.;
PHKP, 1913 r.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Statistoczeskij Jeżegodnik, 1913, t.II, S.Peterburg 1913, s. 178; Otczot otdieła promysliennosti za 1912 god, Ministerstwo Torgowli i Promysliennosti, S.Peterburg 1913, s. 153.

¹² SPZ, 1900 r.; Statistoczeskij Jeżegodnik 1913, s.202-203.

¹³ Э. Р о с е, Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną, Poznań 1918, s. 126-157; Б а ő з и а к, op.cit., s. 52-54.

¹⁴ J. J a r o s, Historia górnictwa węglowego w zagłębiu górnośląskim do 1914 roku, Wrocław 1965, s. 289.

¹⁵ SSS GPR, 1893 r., s. 296; PHKP, 1913, nr 182; I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Zagłębie Dąbrowskie i okręg Loary. Penetracja kapitałów francuskich po 1870 r., "Kwartalnik Historyczny" 1965, nr 4, s. 793; Kopalnia Generał Zawadzki. Dzieje zakładu i załogi, red. H. R e c h o - w i c z, Katowice 1974, s. 15-18.

¹⁶ SSS GPR, 1893 r., s. 296; PHKP, 1913 r., nr 180; FZPR, 1913 r.

¹⁷ WAPŁ, RGP, Wydz. Adm., sygn. 3233, k. 3-7; FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., nr 178.

¹⁸ SSSGPR, 1893 r., s. 197; FZPR, 1913 r.

¹⁹ WAPŁ, RGP, Wydz. Adm., sygn. 10495, nlb; SSSGPR, 1900 r., s. 409; FZPR, 1913 r.

²⁰ PHKP, 1913 r., nr 199; FZPR, 1913 r.

²¹ P u s t u ł a, op.cit., s. 132-135, tab. XXIX.

²² Obliczono na podstawie: GPR, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

²³ GPR, 1882 r.; FZPR, 1913 r.

²⁴ P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, op.cit., s. 802-804; AGAD, KGGW, sygn. 5257, k. 1-4; H. O r ł o w s k i, Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do 1914 r., Warszawa 1931, s. 95; P u s t u ł a, op.cit., s. 20-21.

²⁵ A. D z i k, Hutnictwo żelazne w Polsce, Warszawa 1937, s. 21.

²⁶ GPR, 1882 r., s. 413; WAPR, OIROG, sygn. 6, nlb; sygn. 12, nlb; WAPK, Zakłady Ostrowieckie, sygn. 1, k. 1-35; FZPR, 1913 r.

²⁷ D z i k, op.cit., s. 21; O r ł o w s k i, op.cit. s. 103.

²⁸ WAPR, OIROG, sygn. 12, nlb; Z. P u s t u ł a, Monopolii w metallurgicznej promyślności Carstwa Polskiego i ich uczastie w "Prodometie", "Istoriczeskije Zapiski", t. 61, 1958, s. 117.

²⁹ GPR, 1882 r., s. 413; O. W y s z o m i r s k a, Przemysł i klasa robotnicza ziemi radomsko-kieleckiej 1870-1914, Warszawa 1970, s. 106.

³⁰ D z i k, op.cit., s. 21.

³¹ SSSGPR, 1893 r., s. 232; FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., nr 217; Huta im. Mariana Buczka, red. A. T o p o l a, Katowice 1983, s. 18.

³² FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., nr 215, 221;

³³ por. P u s t u ł a, Początki..., s. 138.

³⁴ Obliczono na podstawie: UFZ, 1879 r.; FZPR, 1913 r.

³⁵ UFZ, 1893 r.; FZPR, 1913 r., PHKP, 1913 r., nr 1135; P u s t u ł a, Początki..., s. 100; O r ł o w s k i, op.cit., s. 97.

36 AGAD, KGGW, sygn. 7117, k. 1; WAPL, FIS, sygn. 15959, nlb; UPZ, 1893 r.; PHKP, 1913 r., nr 1121.

37 WAPW, SFIGW, sygn. 1014, k. 2-13; UPZ, 1884 r., s. 639; PHKP, 1913 r., nr 1954.

38 WAPW, SFIGW, sygn. 326, k. 13, sygn. 719, k. 1-13; UPZ, 1884 r., s. 693; FZPR, 1913 r.; P u s t u ła, Początki..., s. 247.

39 WAPW, SFIGW, sygn. 284, k. 48; sygn. 1329, k. 1-9; UPZ, 1893 r.; PHKP, 1913 r., nr 1058.

40 P r u s s, op.cit., s. 110, tab.33; PHKP, 1913 r., nr 1010.

41 I. I h n a t o w i o z, Przemysł Łódzki w latach 1860-1900, Wrocław 1965, s. 161; FZPR, 1913 r., SFZ, 1900 r.; KAPFKP, 1904 r., nr 364.

42 FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., nr 1455; O r ł o w s k i, op.cit., s. 95-96; P u s t u ła, Początki..., s. 248.

43 Jedynie w ostatnich miesiącach przed wybuchem I wojny światowej w 1914 r. w Tomaszowskiej Fabryce Sztucznego Jedwabiu zatrudnienie wzrosło z 800 robotników w 1913 r. do 1216 osób - por. W. P u ś, Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu w latach 1911-1919, [w:] 60 lat Zakładów Włókien Sztucznych "Wistom", red. B. W a c h o w s k a, Łódź 1971, s. 16-17.

44 WAPW, SFIGW, sygn. 692, k. 1-8; KAPFKP, 1904 r., nr 1416; PHKP, 1913 r., nr 4014.

45 Sprawozdanie Tow. Akc. Tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu za rok 1913.

46 WAPW, SFIGW, sygn. 692, k.2; SFZ, 1900 r.; AGAD, FIS, sygn. 81, nlb.

47 WAPL, SFIGW, sygn. 1682, k. 86, FZPR, 1913 r.

48 PHKP, 1913 r., nr 4107.

- 49 Tamże, nr 4082.
- 50 FZPR, 1913 r.
- 51 WAPWW, SFICW, sygn. 410, k. 1-3; PHKP, 1913 r., nr 4098;
- 52 PHKP, 1913 r., nr 4131.
- 53 Tamże, nr 4210.
- 54 SFZ, 1900 r.; FZPR, 1913 r.
- 55 UFZ, 1884 r., s. 686; PHKP, 1913 r., nr 3286; FZPR,
1913 r.
- 56 PHFK, 1913 r., nr 3296; FZPR, 1913 r.
- 57 WAPWW, SFICW, sygn. 262, k. 17-18; UFZ, 1893 r.; PHKP,
1913 r., nr 3272.
- 58 WAPK, RGK, Wydz. Adm., ref.II, sygn. 837, k. 1-6; SFZ,
1900 r.; PHKP, 1913 r., nr 3057.
- 59 AGAD, KGGW, sygn. 5476, k. 4-7; UFZ, 1893 r.; PHKP,
1913 r., nr 3048.
- 60 WAPŁ, PIS, sygn.15958, k. nlb; KAPFKP, 1904 r., nr
1056; PHKP, 1913 r., nr 3058.
- 61 D. B o c i a r s k i, Rys statystyczny przemysłu Kró-
lestwa Polskiego, "Biblioteka Warszawska" 1873, t.II, s. 49;
PHKP, 1913 r., nr 3037.
- 62 WAPR, RGUG, sygn. 53, k. 1-2; SFZ, 1900 r.; PHKP,
1913 r., nr 3370; FZPR, 1913 r.
- 63 WAPR, KGR, sygn. 33, k. nlb; RGUG, sygn. 55, k. 3;
UFZ, 1879 r., s. 611; PHKP, 1913 r., nr 3368.
- 64 WAPR, RGUG, sygn. 49, k. 1-2.
- 65 WAPWW, SFICW, sygn. 1160, k. 1-6.
- 66 Tamże, sygn. 1156, k. 1-18.
- 67 FZPR, 1913 r., PHKP, 1913 r., nr 3326.
- 68 WAPŁ, SFICP, sygn. 2328, k.58; PHKP, 1913 r., nr 9657.

- 69 WAPŁ, SFIGP, sygn. 2330, k. 141-142; PHKP, 1913 r., nr 9655.
- 70 UFZ, 1893 r.; PHKP, 1913 r., nr 9643.
- 71 WAPR, RGUG, sygn. 48, k. 4.
- 72 P r u s s, op.cit., s. 181; SPZ, 1900 r.; FZFR, 1913 r.
- 73 WAPW, SFIGW, sygn. 334, k.6; UFZ, 1879 r., s. 601; PHKP, 1913 r., nr 10006; FZFR, 1913 r.
- 74 UFZ, 1884 r., s. 662; KAPPKP, 1904 r., nr 3079.
- 75 WAPK, RGK, Wydz. Adm., Ref.II, sygn. 297, k. 123-144; UFZ, 1879 r., s. 601; FZFR, 1913 r.
- 76 SPZ, 1900 r.; PHKP, 1913 r., nr 10002.
- 77 UFZ, 1884 r., s. 662; J. S i n i a r s k a - C z a - p l i c k a, Historia papierni w Jeziornie do r. 1939, Łódź 1958 (maszynopis pracy magisterskiej w Bibliotece UŁ), s. 34-36.
- 78 Obłożono na podstawie: UFZ, 1879 r.; FZFR, 1913 r.
- 79 W. P u ś, S. P y t l a s, Dzieje ŁZPB im. Obrońców Pokoju "Uniontex" (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827-1977, Warszawa-Łódź 1979, s. 123, tab. 19; UFZ, 1879 r., s. 592-593.
- 80 W. P u ś, Zakłady żyrdowskie w strukturze przestrzennej przemysłu włókienniczego Polski (1870-1939), [w:] Żyrdów 1829-1945, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Warszawa 1980, s. 227, tab.2.
- 81 UFZ, 1879 r., s. 592.
- 82 P u ś, P y t l a s, op.cit., s. 125, tab.20.
- 83 WAPŁ, SFIGP, sygn. 798, k. 59; sygn. 850, k. 68.
- 84 Tamże, SFIGP, sygn. 2828 (mk), k. 31.
- 85 Tamże, SFIGP, sygn. 1308 (mk), k.21; sygn. 1676 (mk), k. 24.
- 86 Tamże, SFIGP, sygn. 2587 (mk), k. 27.

- 87 P u ś, P y t l a s, op.cit., s. 121, tab. 18; WAPŁ, SFIGP, sygn. 1684 (mk), k.20.
- 88 WAPŁ, SFIGP, sygn. 1497 (mk), k.19.
- 89 Tamże, SFIGP, sygn. 1674 (mk), k.13; sygn. 2309 (mk), k.15.
- 90 Tamże, SFIGP, sygn. 1187 (mk), k. 17; sygn. 1188 (mk), k. 12.
- 91 Tamże, SFIGP, sygn. 2309 (mk), k.23.
- 92 por. FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r.
- 93 WAPŁ, SFIGP, sygn. 3444 (mk), k.20; sygn. 3445 (mk), k.15; sygn. 3446 (mk), k.19.
- 94 Tamże, SFIGP, sygn. 2031, k. 15-17.
- 95 FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., nr 11715.
- 96 FZPR; 1913 r.
- 97 WAPŁ, SFIGP, sygn. 3227 (mk), k. 15; PHKP, 1913 r., nr 11495.
- 98 por. PHKP, 1913 r. nr 11446; nr 11716; WAPŁ, SFIGP, sygn. 3323 mk, k.1-10; F. S o b a l s k i, Okręg włókienniczy częstochowsko-sosnowiecki, "Rocznik Łódzki". 1967, t. XII, s. 93.
- 99 WAPW, SFIGW, sygn. 252, k.1; PHKP, 1913 r., nr 11002.
- 100 WAPW, SFIGW, sygn. 262, k.27.
- 101 UFZ, 1879 r., s. 615, PHKP, 1913 r., nr 8017.
- 102 UFZ, 1893 r.; PHKP, 1913 r., nr 8001.
- 103 UFZ, 1879 r.; PHKP, 1913 r., nr 8023.
- 104 PHKP, 1913 r., nr 14221.
- 105 P r u s s, op.cit., s. 204-105.
- 106 PHKP, 1913 r., nr 14145.
- 107 J. Ł u k a s i e w i a z, Przewrót przemysłowy w przetwórstwie płodów rolnych Królestwa Polskiego, "Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego", t.8, Warszawa 1966, s. 257.

- 108 UFZ, 1879 r., s. 652; PHKP, 1913 r., nr 6174.
- 109 SFZ, 1900 r.; PHKP, 1913 r., nr 5852.
- 110 KAPFKP, 1904, nr 2033; PHKP, 1913 r., nr 5859.
- 111 UFZ, 1879 r., s. 650; WAPWW, SFIGW, sygn. 552, k. 1-15.
- 112 UFZ, 1879 r., s. 651; WAPR, RGUG, sygn. 55, k. 3.
- 113 UFZ, 1879 r., s. 651; FZPR, 1913 r.
- 114 UFZ, 1884 r., s. 724; FZPR, 1913 r.
- 115 UFZ, 1879 r., s. 650; WAPWW, SFIGW, sygn. 536, k. 1-14.
- 116 UFZ, 1879 r., s. 651; WAPWW, SFIGW, sygn. 624, k. 3-7.
- 117 UFZ, 1879 r., s. 651; WAPWW, WGZA, sygn. 5, k. 9, 111, 123; WAPWW, SFIGW, sygn. 522, k. 1-8.
- 118 UFZ, 1879 r., s. 650; WAPWW, WGZA, sygn. 2, k. 79-80; PHKP, 1913 r., nr 5824.
- 119 UFZ, 1879 r., s. 650; PHKP, 1913 r., nr 5826.
- 120 por. FZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r., WAPK, RGK, Wydz. Adm. Ref. IV, sygn. 298, k. 338.
- 121 Obliczono na podstawie: KAPFKP, 1904 r.; PHKP, 1913 r.
- 122 Obliczono na podstawie: UFZ, 1879 r.; PHKP, 1913 r.; FZPR, 1913 r.
- 123 PHKP, 1913 r., nr 16097; nr 16098.
- 124 FZPR, 1913 r.
- 125 Na szybszy proces koncentracji w przemyśle rosyjskim w stosunku do Królestwa Polskiego na początku XX wieku wskazywał już Marceł Lewy - por. M. Lewy, Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego, cz. II, Warszawa 1921, s. 72-77.
- 126 Obliczenie wskaźnika koncentracji dla przemysłu hutniczego na początku XX w. jest niemożliwa, bowiem w tej gałęzi nastąpiła całkowita likwidacja zakładów małych i średnich (do 100 robotników). Większość zakładów stanowiły przedsiębiorstwa wielkie (ponad 1000 robotników), co przy obliczaniu miary koncentracji na podstawie liczby zakładów w odsetkach

w siedmiu grupach wielkości oraz liczby zatrudnionych, także w odsetkach dawałoby rezultat negatywny - por. A. J e - z i e r s k i, Niektóre problemy rozwoju hutnictwa żelaznego w Królestwie Polskim (1864-1910), [w:] *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840-1910*, Warszawa 1961, s. 271-272.

127 B. S z u l c, *Statystyka teoretyczna*, cz. I, Warszawa-Lódź 1962, s. 163-169; *Mała encyklopedia ekonomiczna*, Warszawa 1961, s. 300-301; wskaźnik koncentracji miłości się między zerem a jednością, przy czym koncentracja jest większa kiedy wskaźnik jest bliższy jedności i odwrotnie mniejsza, kiedy zbliża się do zera.

128 L. K a t u s, *Economic growth in Hungary during the age of dualism (1867-1913). A quantitative analysis*, [w:] *Social economic researches on the history of east-central Europe*, Budapešť 1970, s. 105, tab. 33.

129 I. T. B e r e n d, G. R a n k i, *Nationaleinkommen und Kapitalakkumulation in Ungarn 1867-1914*, [w:] *Social-economic reseacherches...*, s. 11-19; K a t u s, *op.cit.*, s. 76-77.

130 I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, *Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r.*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1970, s. 87-88.

131 M. S z e p i e l e w, *Akcjonierska statystyka w doradawczości Rosji*, [w:] *Monopoli i inostrannyj kapitał w Rosji*, Moskwa 1962, s. 170-174; T e n ż e, *Akcjonierskie kompanie w Rosji*, Leningrad 1973, s. 111-121; P u s t u - r n a, *Początki kapitału...*, s. 144-146.

132 P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, *Przewrót przemysłowy...*, s. 90-91.

- 133 Na brak kredytu długoterminowego w Królestwie Polskim zwracał uwagę - S.A. Kempner, Kredyt przemysłowy, "Biblioteka Warszawska" 1897, t.I, s. 226.
- 134 I.F. G i n d i n, Russkije komerczeskije banki, Moskwa 1948, s. 448, tab. 41.
- 135 Obliczone na podstawie: SPZ, 1900 r.; PZPR, 1913 r.; PHKP, 1913 r.
- 136 Obliczone na podstawie źródeł jak wyżej.
- 137 B a d z i a ł, op.cit., s. 50-59.
- 138 Obliczone na podstawie: SPZ, 1900 r.; PZPR, 1913 r.
- 139 Obliczone na podstawie, jak wyżej.
- 140 P u s t u ł a, Początki kapitału... s. 170-174; B a d z i a k, op.cit., s. 83-91.
- 141 Obliczone na podstawie: "Więstnik finansow, promysziennosti i torgowli", S.Peterburg 1895.
- 142 Por. I. I h n a t o w i c z, Przemysł Łódzki w latach 1860-1900, Wrocław 1965, s. 81-82; W. P u ś, Struktura własnościowa przemysłu włókienniczego w Łodzi w końcu XIX w., "Rocznik Łódzki", t. XII, 1973, s. 36-40.
- 143 M. M i e s z c z e n k o w s k i, Rozwój kapitalizmu od stadium wolno konkurencyjnego do monopolistycznego i państwowo-monopolistycznego, T.1, Warszawa 1974, s. 434.
- 144 B a d z i a k, op.cit., s. 84, tab.12.
- 145 WAPL, PIS, sygn. 15565, k.nlb; sygn. 17468, k.nlb.
- 146 "Więstnik finansow promysziennosti i torgowli" 1895; Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego 1914, Warszawa 1915, s. 122, tab. IX.
- 147 WAPL, GPL, sygn. 55, k. 1-20.
- 148 A. W i e r z b i c k i, Wspomnienia i lokucje (1877-1920), Warszawa 1957, s. 90-91 - autor zwraca uwagę na...

tach 1898-1905 przeciętna dywidenda w całym przemyśle rosyjskim spadła z 7,6% do 4,1%.

¹⁴⁹ Por. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900-1905, Warszawa 1955, s. 107-165; P u s t u ł a, Początki kapitału..., s. 175-234; t e n ż e, Monopoli..., s. 84-125; B a d z i a k, op.cit., s. 97-129; t e n ż e, Z dziejów monopolizacji w przemyśle bawełnianym Królestwa Polskiego w latach 1900-1904, ZNUL, 1973, S.I, z. 96, s. 37-53; W.I. B a w y k i n, Zarządzenie finansowego kapitału w Rosji, Moskwa 1967, s. 250-293; t e n ż e, K w o p r o s u o r o l i i n o s t r a n n o g o k a p i t a ł a w R o s s i i, "Wiestnik Moskowskogo Uniwersiteta", Seria IX, 1964, nr 1, s. 55-83; Monopoli i inostrannyj kapitał w Rosji, Moskwa 1962 - Zagadnienia monopolizacji w przemyśle ciężkim i włókienniczym Królestwa Polskiego, a także rola kapitału zagranicznego i państwa rosyjskiego w tych procesach zostały już w dotychczasowej literaturze, w miarę wyczerpująco opracowane. Ewentualna próba całościowego opracowania problemu monopolizacji musiała by się wiązać z koniecznością penetracji archiwów radzieckich. Zagadnienia te, chociaż bardzo ważne dla badań nad przemysłem Królestwa Polskiego, wykraczają jednak poza ramy tematyczne prezentowanej pracy.

Z A K O Ń C Z E N I E

W latach 1870-1913 w przemyśle Królestwa Polskiego dokonały się głębokie przeobrażenia strukturalne. Przyspieszenie rozwoju produkcji przemysłowej, związane z zakończeniem przewrotu technicznego oraz z dogodną sytuacją rynkową (protekcjojną polityka celna i zamówienia rządowe), było katalizatorem dynamicznych przemian w strukturze wielkościowej, prawno-własnościowej i gałęziowej oraz doprowadziło do wzrostu procesu koncentracji przestrzennej przemysłu.

Analiza zmian w rozmieszczeniu przemysłu na obszarze Królestwa Polskiego pozwoliła stwierdzić, że cztery główne okręgi przemysłowe (łódzki, warszawski, sosnowiecko-częstochowski i staropolski) zdecydowanie powiększyły w latach 1879-1913 swój udział w globalnej produkcji do ponad 85%, w zatrudnieniu do 82,6% oraz w ogólnej mocy silników elektrycznych do 86,4%.

Koncentracja przestrzenna prowadziła do określonej specjalizacji produkcyjnej poszczególnych okręgów i ośrodków. Jednak mimo dominacji w okręgach niektórych gałęzi przemysłu, często związanych z zasobami surowcowymi (dzięki którym zresztą ukształtował się tam przemysł), możemy obserwować w okresie do 1914 r. postępujący proces różnicowania struktury gałęziowo-branżowej przemysłu. Najbardziej charakterystyczne zmiany pod tym względem zachodziły w okręgu łódzkim, gdzie mimo dominacji włókiennictwa, zaczęły odgrywać znaczącą rolę takie gałęzie, jak przemysł chemiczny (ponad 21% produkcji w skali kraju) czy przemysł drzewny, głównie meblarski (ponad 24% produkcji Królestwa Polskiego). Podobna sytuacja zaistniała w okręgu sosnowiecko-częstochowskim, bowiem na początku XX w., obok przemysłu górnico-hutniczego, dynamicznie rozwijały się takie gałęzie, jak przemysł włókienniczy, chemiczny, mineralny i maszynowy.

Postępujące zmiany struktury monogałęziowej przemysłu w tych okręgach były następstwem rosnącego zapotrzebowania ze strony przemysłu (konieczność kooperacji) na maszyny oraz wiele wyrobów odgrywających rolę półfabrykatów lub materiałów niezbędnych do produkcji. Drugim ważnym czynnikiem przemian w strukturze gałęziowo-branżowej przemysłu był szybki przyrost liczby ludności w centrach przemysłowych, a w związku z tym wzrastające zapotrzebowanie na produkty przemysłu przetwórczego (dobra konsumpcyjne).

Wraz z koncentracją przemysłu w okręgach zwiększał się dystans tych ostatnich w stosunku do obszarów nieuprzemysłowionych (np. region północno-wschodni)¹. Wydaje się jednak, że była to określona prawidłowość procesu industrializacji w krajach względnie zacofanych. Bowiem szybki rozwój przemysłu możliwy był tylko poprzez dużą koncentrację kapitałów, środków produkcji i siły roboczej. Rozbudowa przemysłu, już w okresie po zakończeniu przewrotu technicznego, a głównie nowoczesnych pod względem techniczno-technologicznym gałęzi (np. przemysł chemiczny i maszynowy) wymagała obok środków pieniężnych także określonego poziomu infrastruktury ekonomicznej (komunikacja, linie kolejowe, energetyka) oraz w miarę wykwalifikowanej siły roboczej. Takie warunki istniały jedynie w okręgach przemysłowych.

W latach 1870-1913 nastąpił znaczny rozwój produkcji przemysłowej, szczególnie w głównych gałęziach przemysłu (wydobywczy, hutniczy i tekstylny). Produkcja węgla zwiększyła się w tym czasie ponad dwadzieścia razy, surowki prawie piętnastokrotnie, żelaza i stali ponad trzydzieści sześć razy (tab. 21; tab. 31). W przeliczeniu na 1 mieszkańca wydobycie węgla wzrosło z 0,54 kwintala do 5,76 kwintali. W porównaniu z innymi krajami Europy w 1870 r. pod tym względem Królestwo wyprzedzało jedynie Rosję, gdzie wydobywano tylko 0,12 kwintala na osobę. Natomiast w Austrii produkcja była ponad trzy razy większa, we Francji sześciokrotnie, Czechach ponad trzynaście razy, w Niemczech piętnastokrotnie, a w Anglii prawie sześćdziesiąt pięć razy. W 1907 r. sytuacja

się nieco zmieniła: Królestwo Polskie zmniejszyło pod względem wydobycia węgla, dystans do Anglii do dwunastu razy mniej, Francja wydobywała tylko dwukrotnie więcej, Niemcy sześciokrotnie, Czechy prawie siedem razy, Austria o 30%, natomiast wydobycie w Rosji na jednego mieszkańca było prawie trzykrotnie niższe (1,76 i 4,78 kwintala).

W produkcji surówki w 1870 r. Królestwo Polskie wyprzedzały wszystkie wyżej wymienione kraje. Na jednego mieszkańca huty Królestwa produkowały 4,6 kg surówki, w Rosji w tym czasie 5 kg, Czechach i Austrii po 13 kg, Francji 32 kg, Niemczech 34 kg i Anglii 189 kg. W 37 lat później Królestwo Polskie w dalszym ciągu pozostawało na pozycji ostatniej. Wytwarzając 17,5 kg surówki na mieszkańca plasowało się za Rosją, gdzie produkowało 22 kg na głowę, Austrię z 33 kg, Francją z 92 kg, Niemcami z 208 kg i Anglią z 229 kg². Jak wykazano w tab. 52, jedynie w przemyśle bawełnianym w latach 1870-1913 Królestwo Polskie (7,50 kg) osiągnęło zbliżone wskaźniki zużycia bawełny w przeliczeniu na jednego mieszkańca, w stosunku do Francji (6,73 kg w 1913 r.) i Niemiec (7,70 kg). Natomiast w całym okresie wyprzedzało Rosję, gdzie w latach 1880-1913 wskaźnik zużycia był trzykrotnie niższy aniżeli w Królestwie Polskim (tab. 52).

Dynamiczny wzrost produkcji w większości gałęzi przemysłu wiązał się bezpośrednio z przeobrażeniami w strukturze wielkościowej i własnościowej przedsiębiorstw. Już w końcu XIX w., w głównych gałęziach przemysłu (wydobywczy, hutniczy, włókienniczy) pozycję dominującą zajmowały przedsiębiorstwa wielkie zatrudniające przeciętnie ponad 500 robotników. Zakłady przemysłowe koncentrujące największą liczbę robotników, przekształcały się najczęściej w spółki akcyjne.

Na początku XX w., wielkie przedsiębiorstwa akcyjne w przemyśle hutniczym i górniczym całkowicie zdominowały produkcję. Również w przemyśle włókienniczym (choć w nieco mniejszym stopniu) towarzystwa akcyjne w zasadzie decydowały o poziomie produkcji w tej gałęzi przemysłu.

W pozostałych gałęziach także postępował proces koncent-

tracji produkcji i centralizacji kapitału, jednakże do końca omawianego okresu przemysł drzewny, skórzany, mineralny, spożywczy (poza cukrownictwem), były w poważnym stopniu rozdrobnione.

Zaawansowane procesy koncentracji produkcji oraz centralizacji kapitału w przemyśle Królestwa Polskiego oraz całej Rosji, a także rosnąca konkurencja rynkowa prowadziły do monopolizacji niektórych gałęzi produkcji.

Przypisy do zakończenia

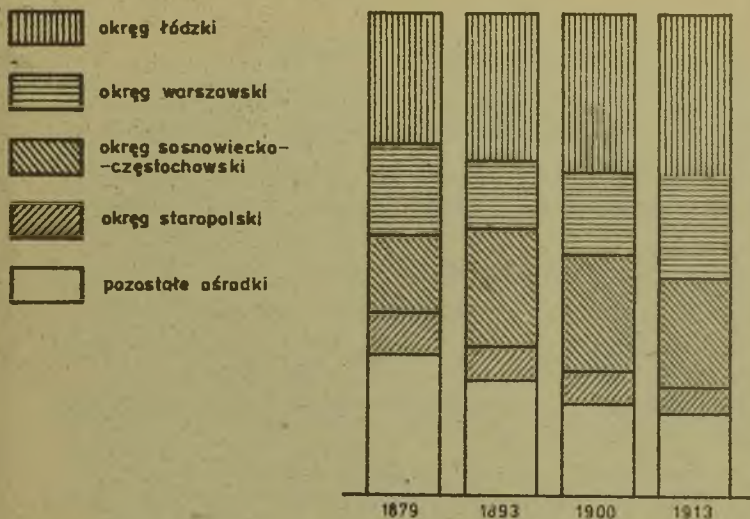
¹ E. K a c z y ń s k a , Społeczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu, Warszawa 1974, s. 304-305.

² C. F o h l e n, Qu'est-ce que la revolution industrielle?, Paris 1971, s. 292-294; J. P u r š, Průmyslová revoluce, Praha 1973, s. 638-641, tab. 2, 3.

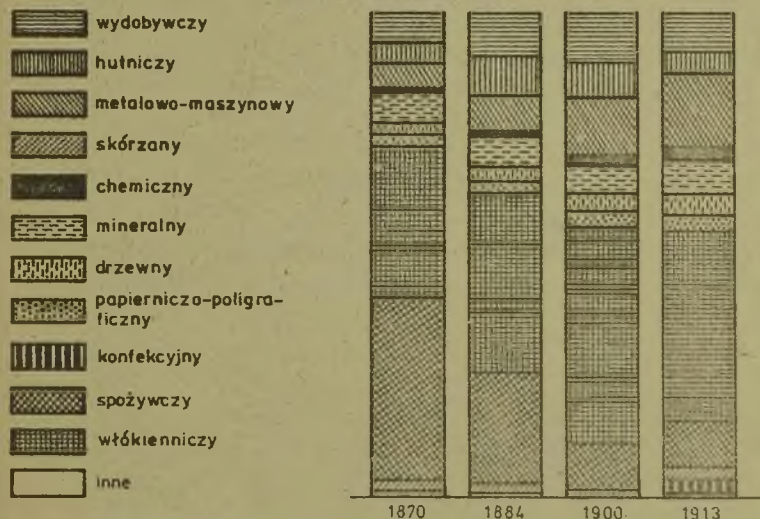

Aneks 1. Okręgi i główne ośrodki przemysłowe Królestwa Polskiego w 1913 r.

Aneks 2. Zmiany w strukturze przestrzennej przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879-1913

Aneks 3. Zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1870-1913

B I B L I O G R A F I A

I. Źródła archiwalne

1. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie;
Kancelaria Generalna Gubernatora Warszawskiego, sygn. 5257,
5476, 7117.

Warszawski Komitet Przemysłowy, sygn. 81, 113.

2. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach;
Kancelaria Gubernatora Kieleckiego, sygn. 1772.
Rząd Gubernialny Kielecki, sygn. 297, 298, 873.
Starszy Fabryczny Inspektor Gubernii Kieleckiej, sygn. 6, 19
Zakłady Ostrowieckie, sygn. 1.

3. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi;
Giełda Pieniężna w Łodzi, sygn. 53.
Kalisko-Piotrkowski Gubernialny Urząd Akcyzy, sygn. 11, 13.
Piotrkowska Izba Skarbowa, sygn. 15565, 15958, 15959, 17468.
Rząd Gubernialny Piotrkowski, sygn. 3233, 10495.
Starszy Fabryczny Inspektor Gubernii Piotrkowskiej, sygn. 122,
798, 800, 1187, 1188, 1308, 1497, 1674, 1676, 1682,
1684, 1824, 2031, 2309, 2328, 2329, 2330, 2343, 2556,
2587, 2828, 3227, 3260, 3301, 3323, 3444, 3445, 3446.

4. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Radomiu;
Kancelaria Gubernatora Radomskiego, sygn. 33, 2980.
Okręgowy Inżynier Radomskiego Okręgu Górniczego, sygn. 12.
Radomski Gubernialny Urząd Spraw Fabrycznych i Górniczych,
sygn. 47, 48, 49, 53, 55.

5. Wojewódzkie Archiwum Państwowe Warszawy i Województwa
Warszawskiego;
Starszy Fabryczny Inspektor Gubernii Warszawskiej, sygn. 252,
262, 284, 326, 328, 334, 383, 410, 522, 536, 563, 582,
624, 627, 692, 719, 1014, 1132, 1156, 1160, 1224,
1329, 1359.

Warszawski Gubernialny Zarząd Akcyzy, sygn. 2, 5.

II. Źródła drukowane

- Akcyonierno-pajewyje predprijatia Rossii, Moskwa 1913.
- Bilans handlowy Królestwa Polskiego, opr. H. Tennenbaum, Warszawa 1916.
- B o c i a r s k i D., Rys statystyczny przemysłu Królestwa Polskiego, "Biblioteka Warszawska" 1873, t. II.
- Fabrizno-zawodskieje predprijatia Rossijskoj Imperii, opr. D.P. Kandaurow, Pietrograd 1914.
- Fabrizno-zawodskaja promyszennost i torgowla Rossii, S.Peterburg 1893.
- Gornozawodskaja proizvoditelnost' Rossii [za lata 1879-1884], S.Peterburg 1881-1886.
- Jeżegodnik Ministerstwa Finansow, Petersburg 1889-1906.
- Jeżegodnik Rossii 1905, S.Peterburg 1906.
- Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim, opr. L. Jeziorański, Warszawa 1906.
- K r z y ż a n o w s k i A., K u m a n i e c k i K., Statystyka Polski, Kraków 1915.
- O t c ' z o t N.P., I l l i n a N.P. Langowago po issledowaniju fabriznoj promyszennosti w Carstwie Polskom, S. Peterburg 1888.
- Przemysł i handel Królestwa Polskiego, opr. A.R. Sroka, Warszawa 1914.
- Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913, Warszawa 1914.
- Rocznik statystyczny przemysłu 1945-1965, Warszawa 1967.
- Sbornik statističeskich swiedienij o gornozawodskoj promyszennosti Rossii [za lata 1893-1904], S.Peterburg 1895-1907.
- Spisok fabrik i zawodow Jeurpejskoj Rossii, opr. T.M. Warzar, S.Peterburg 1903.

- Sprawozdania Warszawskiego Komitetu Giełdowego za lata 1908-1911, Warszawa 1909-1912.
- Sprawozdanie Zarządu Towarzystwa Fabryki Machin i Odlewów K. Rućki i Ska za dwudziesty rok finansowy 1912/1913, Warszawa 1914.
- Statistiozeskij Jeżegodnik na 1913 god, S. Peterburg 1913.
- Statisticzeskij Jeżegodnik na 1914 god, S. Peterburg 1913.
- Statistika proizwodftw obliagajmych akoizom za lata 1900-1912, Petersburg 1901-1914.
- Swod otczotow fabricznych inspektorow [za lata 1901-1913], S. Peterburg 1901-1914.
- Ukazatiel fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii s Carstwom Polskim i Wielikim Kniażestwom Finliandskim, opr. P.A. Orłow, S. Peterburg 1881.
- Ukazatiel fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii i Carstwa Polskiego, opr. P.A. Orłow, S. Peterburg 1887.
- Ukazatiel fabrik i zawodow okrain Rossii, Carstwa Polskiego, Kawkaza, Sibirii i srednieazjatskich władenij, opr. P.A. Orłow, S. Peterburg 1895.
- Z a ł ę s k i W., Królestwo Polskie pod względem statystycznym, cz. II, Warszawa 1901.
- Z a ł ę s k i W., Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego, Warszawa 1879.

III. Prasa

- "Biblioteka Warszawska" 1873, 1897.
- "Gazeta Cukrownicza" 1903.
- "Gazeta Kielecka" 1900.
- "Ekonomista" 1911, 1918.
- "Przegląd Techniczny" 1900.
- "Wiestnik Finansow Promyszlennosti i Torgowli" 1895, 1901, 1913.

IV. Opracowania

- B a d z i a k K., Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900-1918, ZNUL, S.I, nr 60, Łódź 1979.
- B a d z i a k K., Struktura przestrzenna przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim 1900-1913, ZNUL, S.I, 1879.
- B a d z i a k K., P u ś W., P y t l a s S., Szklana Hortensja. Dzieje huty w Piotrkowie Trybunalskim, Łódź 1982.
- B a i r o c h P., Niveaux de développement économique de 1810 à 1910, "Annales-Economies, Sociétés, Civilisation" 1965, nr 6.
- B a j e r K., Przemysł słoikienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r., Łódź 1958.
- B a r t y ś J., Zmiany w technice urządzeń mielących od XVII do początków XX wieku, [w:] Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego, t.12, z.1, Warszawa 1970.
- B e n z e m e r J., Zarys przemysłu w kraju naszym, Warszawa 1886.
- B e r e n d I.I., R a n k i G., K woprosu promyślniej rewolucji w wostocznoj i jugowostocznoj Ewropie, [w:] Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe, Budapest 1970.
- B o w y k i n W.I., K woprosu o roli inostrannogo kapitała w Rossii, "Wiestnik Moskowskowo Uniwersitieta" 1964, nr 1.
- B o w y k i n W.I., Zarozhdenje finansowego kapitała w Rossii, Moskwa 1967.
- B u j a k F., Galicja, t.II, Lwów 1910.
- B u r z y ń s k i A., Informator statystyczny do dziejów przemysłu w Galicji. Górnictwo, hutnictwo i przemysł rafineryjny, red. H. M a d u r o w i c z - U r b a ń s k a, Kraków 1892.
- C h o m a ć - K l i m e k R., Sprawa uprzemysłowienia majątków ziemskich Królestwa Polskiego w drugiej połowie

XIX w., "Acta Universitatis Lodziensis", S.I, z. 43,
1979.

C h r o m o w A., Ekonomiczeskoje razwitiye Rossii w XIX-
XX wiekach, Moskwa 1950.

C h u d z y ń s k i M., Wieś południowo-zachodniego Mazow-
sza 1864-1907, Warszawa 1983.

C z a r n o w s k i S., Opodatkowanie spirytusu i wpływ je-
go na gorzelniotwo w Królestwie Polskim, "Ekonomista",
t.I, 1918.

D a s z y ń s k a - G o l i ń s k a L., Rozwój i samodziel-
ność gospodarcza ziem polskich, Warszawa-Kraków 1915.

D e a n e Ph., C o l e W.A., British Economic Growth 1688-
1959. Trends and structure, Cambridge 1967.

D ę b i c k i J., Przemysł cynkowy, Warszawa 1927.

D ł u g o b ń o r s k i W., Górnictwo i hutnictwo do 1918 r.,
[w:] Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Stu-
dia i materiały, red. I. P i e t r z a - P a w ł o w -
s k a, Wrocław 1970.

D o b b M., Studia o rozwoju kapitalizmu, Warszawa 1964.

Dzieje cukrownictwa w Polsce, red. Cz. Ł u c z a k , Po-
znań 1891.

D z i k A., Hutnictwo żelazne w Polsce, Warszawa 1931.

D z i k A., Młynarstwo w Polsce, Warszawa 1928.

Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840-
1910, opr. A. Jezierski i inni, Warszawa 1961.

F o h l e n C., Qu'est-ce que la revolution industrielle?,
Paris 1971.

G ą s i o r o w s k a N., Przemysł metalowy polski w roz-
woju dziejowym, Warszawa 1929.

G ą s i o r o w s k a - G r a b o w s k a N., Założenia me-
todologiczne badań nad początkami dziejów przemysłu ka-

pitalistycznego i klasy robotniczej na terenie Łodzi i okręgu w latach 1820-1865, "Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych" 1955, t. V.

G i n d i n I.F., Russkije komerczeskije banki, Moskwa 1948.

G l i w i o H., Żelicznaja promyslnennost Rossii, Petersburg 1911.

Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej, Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w - s k a, Wrocław 1977.

G r o d e k A., K o s t r o w i c k a I., Historia gospodarstwa Polskiego, Warszawa 1955.

H a r t w e l l R.M., The Industrial Revolution and Economic Growth, London 1971.

Historia kultury materii alnej Polski w zarysie, red. W. H e n s e l, J. P a z d u r, t. VI, red. B. B a r a n o w s k i, J. B a r t y ś, T. S o b c z a k, Wrocław 1979.

H o f m a n J., Przemysł żelazny w Królestwie Polskim, Dąbrowa Górnicza 1915.

H o r s k a P., K otázce socialního vývoje Českých zemi na prelomu 19. a 20. století, "Sborník historický", t. 29, Praha 1932.

I h n a t o w i c z I., Burżuazja warszawska, Warszawa 1972.

I h n a t o w i c z I., Przemysł Łódzki 1860-1900, Wrocław 1965.

I h n a t o w i c z I., Ł u k a s i e w i c z J., W sprawie badań statystycznych nad historią przemysłu na ziemiach polskich, [w:] Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w., red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w - s k a, Wrocław 1970.

J a c u n s k i M., Przewrót przemysłowy w Rosji, "Zeszyty Historyczne", Warszawa 1954.

J a n o w i c z L., Zarys rozwoju przemysłu w Polsce, Warszawa 1907.

- J a n ż u ł ł J., Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim, Petersburg 1887.
- J a r o s J., Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 r., Wrocław 1965.
- J e l o n e k A., Liczba ludności i osiedli w Polsce w latach 1810-1955, Warszawa 1956.
- J e z i e r s k i A., Handel zagraniczny Królestwa Polskiego 1815-1914, Warszawa 1967.
- J e z i e r s k i A., Niektóre problemy rozwoju hutnictwa żelaznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1910, [w:] *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840-1910*, Warszawa 1961.
- J e z i e r s k i A., Problemy wzrostu gospodarczego Polski w XIX w., [w:] *Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. S. K i e n i e w i c z, Warszawa 1977.
- J e z i e r s k i A., Z a w a d z k i S.M., Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów, Warszawa 1966.
- J e ż o w s k i K., Rozwój i rozmieszczenie przemysłu na Dolnym Śląsku w okresie kapitalizmu, Wrocław 1961.
- K a c z y Ń s k a E., Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami, Warszawa 1970.
- K a c z y Ń s k a E., Inwestycje przemysłowe w Zakładach Ostrowieckich w końcu XIX wieku, [w:] *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840-1910*, Warszawa 1961.
- K a c z y Ń s k a E., Społeczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu, Warszawa 1974.
- K a c z y Ń s k a E., Tak zwane przeżytki feudalne i kapitalizm marginalny w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w., [w:] *Między feudalizmem a kapitalizmem*, Wrocław 1976.
- K a t u s L., Economic growth in Hungary during the age of

dualism (1867-1913). A quantitative analysis, [w:] Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe, Budapest 1970.

- K e m p n e r S.A., Dzieje gospodarcze Polski porozbiorowej w zarysie , t. I-II, Warszawa 1920-1922.
- K e m p n e r S.A., Kredyt przemysłowy, "Biblioteka Warszawska" 1897, t.I.
- K o ł o d z i e j c z y k R., Burżuazja polska w XIX i XX wieku, Warszawa 1979.
- K o ł o d z i e j c z y k R., P u s t u ł a Z., Rozmieszczenie terytorialne robotników przemysłowych, [w:] Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, red. S. K a l a b i Ń s k i, t.I, cz. 2, Warszawa 1978.
- K o ł o d z i e j c z y k R., G r a d o w s k i R., Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce, Warszawa 1974.
- K o s z u t s k i S., Geografia gospodarcza Polski, Warszawa 1918.
- K o s z u t s k i S., Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia, Warszawa 1905.
- K o s z u t s k i S., Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870-1900), Warszawa 1905.
- K o s z u t s k i S., Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim, Warszawa 1901.
- K o w a l s k a S., J e d l i c k i J., J e z i e r s k i A., Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1831-1864, Warszawa 1958.
- K a w e c k a E., Wytwórnice i produkcja ceramiki szlachetnej w regionie sandomiersko-kieleckim w XIX wieku, Wrocław 1968.
- K u c z y Ń s k i J., Zum Problem der industriellen Revolution, "Zeitschrift für Geschichtswissenschaft" 1956, nr 4.

- K u l a W., Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce, Warszawa 1955.
- K u l a W., Problemy i metody historii gospodarczej, Warszawa 1983.
- K u l a W., Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim 1831-1865, "Kwartalnik Historyczny" 1956, t. LXIII, nr 4-5.
- L e n i n W.I., Dzieła, t. 3, Warszawa 1953.
- L e w y M., Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego, cz.I-II, Warszawa 1915-1921.
- I j a s z c z e n k o P.I., Historia narodnego chozjajstwa SSSR, t. II, Moskwa 1952.
- L u k s e m b u r g R., Rozwój przemysłu w Polsce, Warszawa 1957.
- L e p k o w s k i T., Przemysł warszawski u progu epoki kapitalistycznej, Warszawa 1960.
- L u c z a k Cz., Przemysł Wielkopolski w latach 1871-1914, Poznań 1960.
- Ł u k a s i e w i c z J., Dynamika rozwoju przemysłu na ziemiach polskich. Indeks produkcji przemysłowej w latach 1870-1913, [w:] Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały, red. I. P i e - t r z a k - P a w s k i o w s k a, Wrocław 1977.
- Ł u k a s i e w i c z J., Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku, Warszawa 1968.
- Ł u k a s i e w i c z J., Przemysł Królestwa Polskiego w początkach XX wieku, [w:] Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich, red. S. K a l a b i n s k i, t.III, cz.1, Warszawa 1968.
- Ł u k a s i e w i c z J., Przewrót przemysłowy w przetwórstwie płodów rolnych Królestwa Polskiego, [w:] Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego, t.8, Warszawa 1966.
- Ł u k a s i e w i c z J., Przewrót techniczny w cukrownict-

- wie i młynarstwie Królestwa Polskiego, [w:] Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie, Warszawa 1958.
- Ł u k a s i e w i o z J., Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852-1886, Warszawa 1963.
- Ł u k a s i e w i c z J., P u s t u ł a Z., Warszawskie zakłady hutnicze w latach 1867-1889, "Rocznik Warszawski" 1962, t.III.
- M a d u r o w i c z - U r b a ń s k a H., Przemysł Galicji. Główne problemy i potrzeby badawcze, "Studia Historyczne", 1975, R. XVIII, z.2.
- Mała encyklopedia ekonomiczna, Warszawa 1974.
- M e n d e l s o n L., Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych, t. II, Warszawa 1960.
- M i o h a ł k i e w i c z S., Rozmieszczenie i struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła na Śląsku w drugiej połowie XIX w., "Studia i Materiały z Dziejów Śląska", 1973, t. XII.
- M i c h a ł k i e w i c z S., Struktura przestrzenne i gałęziowa przemysłu i rzemiosła na Śląsku, [w:] Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1977.
- M i s s a ł o w a G., Przewrót przemysłowy w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego, [w:] Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie, Warszawa 1958.
- M i s s a ł o w a G., Stan i problematyka badań w zakresie kształtowania się układu kapitalistycznego oraz klasy robotniczej w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego, "Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych 1955, t. V.
- M i s s a ł o w a G., Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815-1870, t. I - Przemysł, 1868-1964.
- M i s z t a ł S., Przemysł chemiczny w latach 1864 - 1918

- 1939, [w:] Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały, rej. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1970.
- M i s z t a ł S., Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860-1965, Warszawa 1970.
- M i s z t a ł S., Warszawski okręg przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu, Warszawa 1962.
- N i e t y k s z a M., Warszawski okręg przemysłowy w świetle danych o zatrudnieniu w końcu XIX wieku, "Rocznik Warszawski" 1966, t. VII.
- O r ł o w s k i M., Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do r. 1914, Warszawa 1931.
- P a z d u r J., Górnictwo rud żelaza, [w:] Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich, red. J. P a z d u r, Katowice 1961.
- P a z d u r J., Górnictwo i hutnictwo Zagłębia Staropolskiego w połowie XIX w., "Kwartalnik Historyczny" 1956, t. LXIII, nr 4-5.
- P a z d u r J., Przemysł metalowy Zagłębia Staropolskiego w I połowie XIX w., "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1954, R.2, nr 1/2.
- P a z d u r J., P i e t r a s z e k E., Górnictwo rud metali nieżelaznych, [w:] Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich, rej. J. P a z d u r, Katowice 1961.
- P a ż i t n o w K.A., Oczerki historii tekstylnej przemysłowości dorewolucyjnej Rosji, Moskwa 1955.
- P i e t k i e w i c z Z., Stan przemysłu w Królestwie Polskim, Warszawa 1912.
- P i e t r z a k - P a w ł o w s k a I., Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900-1905, Warszawa 1955.
- P i e t r z a k - P a w ł o w s k a I., Pozycja ziem polskich w międzynarodowej wymianie gospodarczej na przeło-

mie XIX i XX w., [w:] VIII Powszechny Zjazd Historyków
Polskich, cz. 6, Warszawa 1960.

P i e t r z a k - P a w ł o w s k a I., Przemiany gospodar-
czo-społeczne na ziemiach polskich na początku XX w.,
[w:] Historia Polski, t.3, cz.2, red. Ż. K o r m a n o -
w a, W. N a j d u s, Warszawa 1972.

P i e t r z a k - P a w ł o w s k a I., Przewrót przemysłow-
y i warunki kapitalistycznej industrializacji na zie-
miach polskich, [w:] Uprzemysłowienie ziem polskich w
XIX i XX w., Wrocław 1970.

P i e t r z a k - P a w ł o w s k a I., Przewrót technicz-
ny i typy industrializacji w Europie środkowo-wschodniej
XIX wieku, [w:] Gospodarka przemysłowa i początki cywili-
zacji technicznej. Studia i materiały, Wrocław 1977.

P i e t r z a k - P a w ł o w s k a I., Wielki przemysł War-
szawy i okręgu (1864-1918), "Rocznik Warszawski" 1966,
t.VII.

P l e w i ń s k i S., Przemysł cukrowniczy w latach 1907-
1910, "Ekonomista" 1911, t. III.

Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, red. S. K a l a b i ń -
s k i, t.I, cz.2 i 3, Warszawa 1978.

P o z n a ń s k i J., Proizwoditelnyja siły Carstwa Pols-
kiego, Petersburg 1880.

Prace polskiej narady ekonomicznej w Petersburgu, t. 1-3,
Warszawa 1919.

P r u s s W., Miasto jako obszar, [w:] Wielkomiejski rozwój
Warszawy do 1918 r., red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w -
s k a, Warszawa 1973.

P r u s s W., Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864-
1914, Warszawa 1977.

P r u s s W., Wielobranżowy przemysł stulecznych miast na
ziemiach polskich, [w:] Gospodarka przemysłowa i począt-
ki cywilizacji technicznej. Studia i materiały, red.
I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1977.

- P u c z y ń s k i B., "Częstochowianka". Gospodarka kapitału francuskiego i hitlerowskiego zarządu powierniczego w latach 1900-1944, Częstochowa 1961.
- P u r ś J., Asynchroniczne upowszechnienie energetyki parowej w krajach Europy, [w:] Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1977.
- P u r ś J., Průmyslová revoluce. Vyvoj pojmu a koncepce, Praha 1973.
- P u s t u ł a Z., Dynamika liczebności proletariatu przemysłowego, [w:] Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów, red. S. K a l a b i ń s k i, t.I, cz.2, Warszawa 1978.
- P u s t u ł a Z., Monopoli w metalurgicznej przemysłowości Carstwa Polskiego i ich udziale w Prodametie, "Istoričeskoje Zapiski" 1958, t. 62.
- P u s t u ł a Z., Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882-1900), Warszawa 1968.
- P u s t u ł a Z., Typy zakładów i przedsiębiorstw w przemyśle metalowym warszawskiego okręgu przemysłowego (1870-1913), [w:] Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1967.
- P u ś W., P y t l a s S., Dzieje łódzkich Zakładów Bawełnianych im. obrońców Pokoju "Uniontex" (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827-1877, Warszawa-Łódź 1979.
- P u ś W., Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870-1900. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju, ZNUL, S.I, nr 5, Łódź 1976.
- P u ś W., Przemysł w okresie wielkokapitałistycznym, [w:] Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta, red. B. W a c h o w s k a, Warszawa-Łódź 1980.

- P u ś W., Rozmieszczenie przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1870-1900, ZMUL, S.I, z.96, 1973.
- P u ś W., Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu w latach 1911-1919, [w:] 60 lat Zakładów Włókien Sztucznych "WIS-TOM", red. B. W a c h o w s k a, Łódź 1971.
- P u ś W., Zakłady Żyrardowskie w strukturze przestrzennej przemysłu włókienniczego Polski (1870-1939), [w:] Żyrardów 1829-1945, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Warszawa 1980.
- R a d w a n M., Wielkopiecownictwo w Zagłębiu Staropolskim w połowie XIX w., Katowice 1954.
- R a d z i s z e w s k i H., Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim, [w:] Nasze sprawy, t.2, Warszawa 1900.
- R o d g e r s H.B., Okręg przemysłowy Lancashire i brytyjski przemysł bawełniany, "Przegląd Geograficzny" 1958, t. XX, z.2.
- R o s e E., Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną, Poznań 1918.
- R o s t o w W.W., The Stages of Economic Growth, Cambridge 1961.
- R u s i ń s k i W., Rozwój gospodarczy ziem polskich, Warszawa 1963.
- R u s i ń s k i W., Zarys historii gospodarczej powstającej, Warszawa 1970.
- S i n i a r s k a - C z a p l i c k a J., Historia papierni w Jeziornie do r. 1939, Łódź 1859 (maszynopis pracy magisterskiej w Bibliotece UL).
- S i n i a r s k a - C z a p l i c k a J., Kronika papierni w Jeziornie 1760-1960, Jeziorna 1961.
- S i n i a r s k a - C z a p l i c k a J., Historia papierni w Jeziornie do r. 1939, "Przemysł Papierniczy" 1958, nr 6.

- S a r y u s z - Z a l e s k i W., Dzieje przemysłu w b. Galicji 1804-1929, Kraków 1930.
- S o b a l s k i F., Przemysł Częstochowy w latach 1882-1900, "Studia i Materiały z Dziejów Śląska", t. XI, 1971,
- S o b c z a k T., Rola młynarstwa w ekonomice Królestwa Polskiego oraz Rzeczypospolitej polskiej okresu międzywojennego, [w:] Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego, t.12, z.1, Warszawa 1970.
- S o ł d a c z u k J., Międzynarodowe kartele cukrownicze, Warszawa 1956.
- S o m m e r W., Rozwój przemysłu cementowego, wapiennego, kredowego i gipsowego na ziemiach polskich, [w:] Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu, t.3, cz.1, Warszawa 1919.
- S r o k o w s k i K., Przemysł węglowy w Królestwie Polskim, [w:] Pamiętnik I Zjazdu Górników Polskich w Krakowie w 1906 r., Lwów 1907.
- S r o k o w s k i K., H o f m a n J., Przemysł węglowy w Królestwie Polskim, "Przegląd Górniczo-Hutniczy" 1910.
- Stosunki rolnicze Królestwa Polskiego, red. S. J a n i c k i, Warszawa 1918.
- S t r u m i l i n S.G., Oczerki ekonomicznej historii Rosji, Moskwa 1960.
- S z e p i e l e w L.J., Akcjonierne kompanii w Rosji, Leningrad 1973.
- S z u l c B., Statystyka teoretyczna, cz. I, Warszawa 1962.
- S z u l c S., Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego, Warszawa 1920.
- S z u l c W., Położenie klasy robotniczej w Wielkopolsce w latach 1871-1914, Poznań 1970.
- S m i a ł o w s k i J., Cechy rozwoju Łodzi, w: Wczoraj, dziś i jutro Łodzi, red. W. M i c h o w i c z, Łódź 1979.

- S n i a ł o w s k i J.**, Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku, Łódź 1974.
- T o ł ł o c z k o L.**, Źródła energii na ziemiach polskich i sposoby ich wykorzystania, [w:] Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu, t.1, Warszawa 1919.
- T o m a s z e w s k i E.**, Przemysł hutniczy w Królestwie Kongresowym, [w:] Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu, t.3, cz.2, Warszawa 1919.
- Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu. Księga jubileuszowa, Warszawa 1936.
- T o p o l s k i J.**, Metodologia historii, Warszawa 1973.
- T r e p k a E.**, Sztuczne barwniki organiczne, [w:] Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu, t.3, cz.1, Warszawa 1919.
- T r e p k a E.**, Wielki przemysł chemiczny, [w:] Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu, t.3, cz.1, Warszawa 1919.
- Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały, red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a, Wrocław 1970.
- W a ł ę s k a M.**, Kryzys w przemyśle włókienniczym Łodzi w latach osiemdziesiątych XIX w. (maszynopis pracy magisterskiej w Zakładzie Historii Polski Nowożytnej UŁ), Łódź 1968.
- W e r w i c k i A.**, Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 r., Warszawa 1957.
- W i e r z b i c k i A.**, Wspomnienia i dokumenty (1877-1920), Warszawa 1957.
- W i ę c k o E.**, Lasy i przemysł drzewny w Polsce, Warszawa 1960.
- W y s z o m i s r s k a O.**, Przemysł i klasa robotnicza ziemi radomsko-kieleckiej 1870-1914, Warszawa 1970.

- Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w., Studia i materiały,
red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław
1967.
- Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich, red. J. Pa-
dūr, t.II, Katowice 1961.
- Zieliński J., Staropolskie zagłębienie przemysłowe,
Wrocław 1965.
- Ziółkowski J., Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju
miasta przemysłowego, Katowice 1960.
- Żarnowska A., Klasa robotnicza Królestwa Polskiego
1870-1914, Warszawa 1974.

WYKAZ STOSOWANYCH SKRÓTÓW

- AGAD - Archiwum Główne Akt Dawnych
- WAPK - Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach
- WAPŁ - Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi
- WAPR - Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Radomiu
- WAPWV - Wojewódzkie Archiwum Państwowe Warszawy i woj. Warszawskiego
- GPŁ - Giełda Pieniężna w Łodzi
- GPR - Gornozawodskája promyszlennost w Rossii
- KAPFPK - Księga adresowa przemysłu fabrycznego Królestwa Polskiego
- KCGW - Kancelaria Geberał Gubernatora Warszawskiego
- KCK - Kancelaria Gubernatora Kieleckiego
- KGR - Kancelaria Gubernatora Radomskiego
- KM - koi mechaniczny
- KP - Królestwo Polskie
- KPUA - Kalisko-Piotrkowski Urząd Akczy
- OIROG - Okręgowy Inżynier Radomskiego Okręgu Górniczego
- PHKP - Przemysł i handel Królestwa Polskiego
- PIS - Piotrkowska Izba Skarbowa
- RGK - Rząd Gubernialny Kielecki
- RGP - Rząd Gubernialny Piotrkowski
- RGUFG - Radomski Gubernialny Urząd Spraw Fabrycznych i Górniczych
- SFIGK - Starszy Fabryczny Inspektor Gubernii Kieleckiej
- SFIGP - Starszy Fabryczny Inspektor Gubernii Piotrkowskiej
- SFIGW - Starszy Fabryczny Inspektor Gubernii Warszawskiej
- SPZ - Spisok fabrik i zawodow
- SSEGPR - Sbornik statisticzeskich swiedienij o gornozawodskoj promyszlennosti Rossii
- UFZ - Ukazatiel fabrik i zawodow Orłowa
- WPK - Warszawski Komitet Przemysłowy
- WGZA - Warszawski Gubernialny Zarząd Akczy
- k - karta

L'INDUSTRIE DU ROYAUME DE POLOGNE DANS LES ANNÉES 1870-1914
LES PROBLÈMES DE LA STRUCTURE ET DE LA CONCENTRATION
(Résumé)

Dans son travail, l'auteur a présenté l'analyse des changements structuraux dans l'industrie du Royaume de Pologne à la période du capitalisme développé et au début du monopolisme. L'analyse a aussi embrassé les processus de concentration de la production et de centralisation du capital.

Dans le premier chapitre, on a présenté les changements dans la structure régionale de l'industrie (au total) et dans les branches particulières de la production industrielle. A la base de l'analyse effectuée, on a constaté que dans les années 1870-1914 la concentration décisive de l'industrie eut lieu, notamment dans les régions principales (de Łódź, de Sosnowiec et Częstochowa et celle de la Vieille Pologne), qui groupaient de plus de 58% à 69% du total des établissements, de 72% à plus de 82% de la production globale et de 70% à 82,6% des ouvriers.

L'analyse des changements dans la disposition de l'industrie a permis de définir la typologie du processus d'industrialisation dans les centres industriels particuliers. Ainsi dans le plus grand centre industriel, celui de Łódź, l'industrialisation avait un caractère extensif, car l'industrie textile y dominait décidément. Seulement vers la fin de la période analysée, l'accélération du développement de l'industrie métallurgique et mécanique, ainsi que de celle chimique, eut lieu.

Un certain équilibre dans le développement des moyens de production et des biens de consommation était caractéristique pour le centre de Varsovie. Une telle structure de l'industrie de Varsovie était due à la genèse de ce centre qui prit naissance à la base d'une grande agglomération urbaine. A son tour, dans

la région de Sosnowiec et Częstochowa, le processus d'industrialisation avait un caractère intensif. Puisque c'est là que se développaient les industries métallurgique, mécanique et chimique à la base des matières premières fournies par les branches de l'industrie minière (charbon, minerais de fer et de zinc) et celle sidérurgique.

La dernière des régions du Royaume de Pologne, celle de la Vieille Pologne, déclina visiblement à la période analysée. Cet état de choses était causé par une forte concurrence de la part de l'industrie métallurgique de la région de Sosnowiec et Częstochowa et aussi en raison de l'épuisement des gisements de fer locaux. Donc malgré un certain développement de l'industrie métallurgique dans cette région, le processus d'industrialisation y avait un caractère extensif.

Dans le deuxième chapitre du travail, on a présenté les changements dans la structure des branches de l'industrie du Royaume de Pologne dans les années 1870-1914. L'analyse statistique effectuée a démontré que c'était l'industrie alimentaire qui dominait décidément au début des années soixante-dix du XIXème siècle. Elle concentrait presque 63% de tous les établissements, la valeur de sa production atteignait 54% de la production globale. Dans les années suivantes, l'industrie alimentaire commença à perdre sa position primordiale. Vers la fin de la période analysée, en 1913, les entreprises alimentaires ne constituaient que 24% du total de toutes les entreprises, ne concentraient que 16% de la production globale et 10% des ouvriers employés à l'industrie. Dès la fin des années soixante-dix, c'était l'industrie textile qui se plaça en tête. Jusqu'à l'an 1913, elle concentrait de 42,5% à 39,8% de la production globale, de plus de 32% jusqu'à 40% environ du total des employés et de 17% environ à plus de 37% de la puissance énergétique. Parmi les autres branches de l'industrie, l'accroissement considérable de la production et du nombre de travailleurs eut lieu dans l'industrie métallurgique et mécanique. Les entreprises de cette branche de l'industrie concentraient dans les années 1870-1914 de plus de 4% à 14% de la production globale et de 15% envi-

ron à 15% des ouvriers employés dans l'industrie. Au delà de l'industrie métallurgique, un certain développement de la production se fit voir dans l'industrie chimique et celle de papeterie et de typographie. Au total, cependant, le processus d'industrialisation au Royaume de Pologne avait un caractère extensif, car dans la production, ainsi que dans l'emploi, pendant toute la période analysée, les branches de l'industrie légère et alimentaire dominaient sur les branches produisant les moyens de production.

Au troisième chapitre, on a présenté le développement des branches particulières de l'industrie du Royaume de Pologne dans les années 1870-1914, en ayant égard aux changements de leur structure spécifique. D'un côté, on a aussi essayé de montrer intégralement le développement des branches particulières sur le fond permettant la comparaison avec les autres terrains polonais (les territoires annexés par la Prusse et l'Autriche) avec la Russie et autres pays européens. Parmi les douze branches de l'industrie, c'était l'industrie extractive (avant tout l'exploitation du charbon) qui se développait d'une façon la plus dynamique. Dans les années 1870-1913 l'extraction de la houille augmenta vingt fois. En même temps l'industrie de charbon participait considérablement à la production globale de cette branche en Russie, en atteignant plus de 47% en 1870 et 22% environ en 1913. Parmi les autres branches de l'industrie, c'était l'industrie textile qui se développait dynamiquement. Le pourcentage de sa participation à la production de l'industrie textile de la Russie atteignait 40% (laine), 14% (coton) et 20% (lin). L'industrie textile du Royaume de Pologne jouait aussi le rôle de première importance à l'échelle des terres polonaises, en concentrant dans les années 1892-1910 de 43% environ à plus de 61% du nombre total des tisseurs.

Dans le troisième chapitre, on a aussi fait un essai de définir l'étendue du retard dans le processus de mécanisation de la production industrielle du Royaume de Pologne par rapport aux autres pays européens. Les recherches effectuées avec

l'application de l'indicateur du nombre de chevaux-vapeur (CV) sur 1000 habitants ont démontré que dans la période jusqu'en 1913 le Royaume de Pologne devançait seulement la Russie (de 13 ans en 1913), étant devancé par l'Angleterre (de 46 ans), l'Allemagne (de 34 ans), la France (de 17 ans), les Tchèques (de 23 ans), l'Autriche (de 11 ans).

Au quatrième chapitre, on a présenté les transformations dans la structure des grandeurs des entreprises en branches particulières de l'industrie et on a montré le processus de concentration et de centralisation du capitalisme.

En se basant sur l'analyse effectuée, on peut constater que le processus de concentration de la production dans les grandes entreprises était le plus avancé dans l'industrie minière et sidérurgique, où déjà au début du XXème siècle les grandes entreprises (employant en moyenne plus de 1000 ouvriers) concentraient plus de 90% de la production. Le degré considérable de concentration était aussi caractéristique pour l'industrie textile, dont les grands établissements (plus de 500 ouvriers) concentraient vers la fin du XIXème siècle plus de 50% de la production et de l'emploi.

La concentration de la production était accompagnée de processus de centralisation du capital, surtout moyennant la création des sociétés par actions. Ce processus devint plus fort à la fin du XIXème siècle. Déjà au début du XXème siècle, les sociétés par actions concentraient dans l'industrie minière 92% de la production globale, sidérurgique - presque 99%, métallurgique et mécanique - plus de 52%, chimique - 54% et textile - plus de 57%. Au total, dans toute l'industrie du Royaume de Pologne dans les années 1900-1913 les sociétés par actions concentraient de 56,9% à 49,4% de la production globale.

Les processus avancés de concentration de la production et de centralisation du capital eurent pour conséquence la monopolisation de certaines branches de l'industrie.

OD REDAKCJI

Dr Wiesław Puś po ukończeniu studiów historycznych na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego od 1966 r. został zatrudniony na stanowisku asystenta stażysty w Instytucie Historii UŁ,² a następnie w latach 1967-1973 był asystentem i starszym asystentem. Po uzyskaniu stopnia doktora w 1973 r. awansował na stanowisko adiunkta.

Zainteresowania naukowe W. Pusia koncentrowały się wokół problematyki dziejów gospodarczo-społecznych Polski w XIX i XX w. W okresie przed doktoratem obejmowały one głównie zagadnienia związane z rozwojem przemysłu włókienniczego na ziemiach polskich w okresie zaborów. Następnie W. Puś zajął się historią przemysłu Królestwa Polskiego w okresie do 1914 r. prowadząc badania porównawcze w skali międzynarodowej.

W 1972 r. na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego W. Puś obronił pracę doktorską nt. "Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870-1900".

Dr W. Puś jest autorem i współautorem ponad czterdziestu publikacji naukowych, w tym trzech książek. Prace te obejmowały zagadnienia dziejów przemysłu, społecznych skutków uprzemysłowienia, a także problematykę regionalną.

Prezentowana praca stanowi podsumowanie kilkuletnich badań nad problematyką przeobrażeń strukturalnych w przemyśle Królestwa Polskiego do 1914 r.

Dr W. Puś za dotychczasowe publikacje naukowe otrzymał kilka wyróżnień, w tym dwie nagrody naukowe II i III stopnia Ministra Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki, kilka nagród Rektora Uniwersytetu Łódzkiego (w tym dwie zespołowe I stopnia) oraz nagrodę zespołową Rady Naukowej przy Prezydencji m.Łodzi.

SPIS TREŚCI

WSTĘP	3
1. Cel i zakres pracy	3
2. Przegląd literatury	4
3. Źródła i metody	9
4. Warunki rozwoju przemysłu	11
Przypisy	15
 R o z d z i a ł I - STRUKTURA PRZESTRZENNA	23
1. Zmiany w rozmieszczeniu przemysłu (ogółem) w Królestwie Polskim	29
2. Zmiany w rozmieszczeniu przestrzennym poszczególnych gałęzi przemysłu w Królestwie Polskim	34
Przypisy do rozdziału I	75
 R o z d z i a ł II - STRUKTURA GAŁĘZIOWA	65
1. Zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1870-1913	86
2. Zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu w okręgach przemysłowych Królestwa Polskiego w latach 1879-1913	103
Przypisy do rozdziału II	130
 R o z d z i a ł III - STRUKTURA BRANŻOWA I ROZWÓJ POSZCZEGÓLNYCH GAŁĘZI PRZEMYSŁU	137
1. Przemysł wydobywczy	137
2. Przemysł hutniczy	152
3. Przemysł metalowy	162
4. Przemysł chemiczny	167
5. Przemysł mineralny	174
6. Przemysł drzewny	179
7. Przemysł papierniczo-poligraficzny	180

8. Przemysł włókienniczy	189
9. Przemysł konfekcyjny	201
10. Przemysł skórzany	205
11. Przemysł spożywczy	209
12. Przemysł Królestwa Polskiego na tle porównawczym ...	227
Przypisy do rozdziału III	235
R o z d z i a ł IV - STRUKTURA WIELKOŚCI I KONCENTRACJA	
PRODUKCJI	253
1. Struktura wielkości zakładów w przemyśle (ogółem) w latach 1879-1913	254
2. Zmiany w strukturze wielkości poszczególnych gałęzi przemysłu	260
3. Koncentracja produkcji w przemyśle Królestwa Polskie- go w latach 1879-1913	300
4. Centralizacja kapitału. Rola spółek akcyjnych	309
Przypisy do rozdziału IV	324
ZAKOŃCZENIE	335
Przypisy	339
ANEKSY	340
BIBLIOGRAFIA	342
WYKAZ STOSOWANYCH SKRÓTÓW	359
L'INDUSTRIE DU ROYAUME DE POLOGNE DANS LES ANNÉES 1870-1914	
LES PROBLÈMES DE LA STRUCTURE ET DE LA CONCENTRATION (Résumé)	360
OD REDAKCJI	364

